

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

FUDAYL B. İYAZ VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ

Yüksek Lisans Tezi

ÖMER FARUK KAVUNCU

İSTANBUL, 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

FUDAYL B. İYAZ VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ

Yüksek Lisans Tezi

ÖMER FARUK KAVUNCU

Danışman:
PROF. DR. HASAN CİRİT

İSTANBUL, 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı HADİS Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi ÖMER FARUK KAVUNCU'nun FUDAYL B. İYAZ VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 13.12.2018 tarih ve 2018-35/12 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği /oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi ...07.../01.../2019...

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1.	Tez Danışmanı	Prof. Dr. HASAN CİRİT	
2.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. ATAULLAH ŞAHYAR	
3.	Jüri Üyesi	Dr.Öğr.Üyesi FAHREDDİN YILDIZ	

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı : Ömer Faruk Kavuncu

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Bilim Dalı : Hadis

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Hasan Cirit

Tez Türü ve Tarihi: Yüksek Lisans Tezi – 2019

Anahtar Kelimeler : Kûfe, Mekke, Horasan, Fudayl b. İyâz, hadîs, rivâyet, sûfî

ÖZET

Hicrî II. asrın önde gelen simalarından biri olan Fudayl b. İyâz Horasan'da doğup büyümüş, ilim öğrenmek maksadıyla Kûfe'ye gitmiş, orada Mansûr b. el-Mu'temir, A'meş, Süfyân es-Sevrî, Leys b. Ebî Süleym, Husayn b. Abdurrahmân gibi muhaddislerden hadîs almıştır. Ayrıca burada Ebû Hanîfe'nin ve Haneî fikhının önde gelen simalarının ders halkalarına katılmıştır. Ardından ibadetle meşgul olmak amacıyla Mekke'ye yerleşmiş ve hicrî 187 senesinde orada vefât etmiştir. Hayatının Mekke dönemi çoğunlukla ibâdetle geçmiş, kendisinden hadîs rivâyetinde bulunan talebelerinin çoğu ile burada görüşmüştür. Hicrî II. asr Kûfe ve Mekke'sinde birçok âlimle yakın ilişki kurmuş, kimilerine hocalık, kimilerine ise talebelik yapmıştır. Kuteybe b. Saîd, Saîd b. Mansûr, Humeydî, Müsedded b. Müserhed, Yahyâ b. Saîd el-Kattân kendisinden hadîs rivâyet eden talebeleri arasında yer almaktadır. Kaynak kitaplar içerisinde Fudayl b. İyâz'ın, dönemin halîfesi olan Hârûn er-Reşîd ile diyaloglarına genişçe yer verilmektedir. Zühd hayatı ile ön plana çıkan Fudayl b. İyâz, gerek ahlâkî meziyetleri ile gerekse ilmî kişiliği ile döneminin âlimlerinin ve kendinden sonra gelen âlimlerin takdirini kazanmıştır. *Kütüb-i Tis'a*'da toplamda 32 rivâyeti tespit edilen Fudayl b. İyâz, ricâl âlimleri tarafından güvenilir bir râvî olarak nitelendirilmektedir.

GENERAL KNOWLEDGE

Name Surname	: Ömer Faruk Kavuncu
Main Department	: Basic Islamic Sciences
Department	: Hadith
Thesis Advisor	: Prof. Dr. Hasan Cirit
Thesis Type and Date	: Master – 2019
Keywords	: Kufe, Mecca, Khorasan, Fudayl b. Iyad, hadith, narration, sufi

ABSTRACT

Fudayl b. Iyad who is the one of outstanding people in 2nd century of the hegira was born in Khorasan, went to Kufe to have knowledge and took hadithes there from experts such as Mansûr b. el-Mu‘temir, A‘meş, Sufyân es-Sevrî, Leys b. Ebî Süleym, Husayn b. Abdurrahmân. Also he attended to lectures of Ebû Hanîfe and leading people of Hanefî fiqh. Subsequently he settled to Mecca to be busy with worship and passed away there in 187 years of the hegira. Mecca period of his life have mostly passed with worship and he had met with most of his students who narrated hadithes. In 2nd century of hegira in Kufe and Mecca he set up intimacy with many scholars. Some of them was his student, some of them was his teacher. Kuteybe b. Saîd, Saîd b. Mansûr, Humeydî, Musedded b. Muserhed and Yahyâ b. Saîd el-Kattân were his students who narrated hadith from him. Dialogues between Fudayl b. Iyad and khalifa of that time Harun er-Reşîd are largely located within resource books. Fudayl b. Iyad who is prominent with ascetic life, has gained the appreciation of both in the past and recent scholars through his moral behaviours and philosophic characteristics. He recognized as reliable narrator by scholar of dignitaries and also his 32 narratives in total is detected in *Kutub al Tis‘a*.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT.....	II
TABLO LİSTESİ.....	VII
KISALTMALAR	VIII
ÖNSÖZ	IX

GİRİŞ

KONUT, METOT VE KAYNAKLAR

I. KONU.....	2
II. METOT VE KAYNAKLAR.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

FUDAYL B. İYÂZ'IN YAŞADIĞI ÇEVRE

I. HİCRÎ İLK İKİ ASIRDA HORASAN	7
A. Siyasî Gelişmeler	8
B. Sosyal Yapı	8
C. İlmî Durum	9
1. Hadîs İlmi	9
2. Arap Dili ve Edebiyatı	11
3. Tefsir	11
4. Fıkıh	12
5. Tasavvuf	12
6. Dini Gruplar ve Mezhepler	13
II. HİCRÎ İLK İKİ ASIRDA KÛFE	16
A. İsmi ve Kuruluşu	16
B. Siyasî Gelişmeler	17
C. Sosyal Yapı	19
D. İlmî Faaliyetler	20

İKİNCİ BÖLÜM

FUDAYL B. İYÂZ'IN HAYATI, MANEVÎ VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

I. HAYATI.....	24
A. İsmi, Künyesi ve Nesebi.....	24
B. Doğumu	25
C. Ailesi ve Çocukları	26
1. Alî b. Fudayl b. İyâz et-Temîmî (ö. 171-80/787-96).....	26
2. Muhammed b. Fudayl b. İyâz (ö. ?).....	28
3. Ebû Ubeyde b. Fudayl b. İyâz (ö. 236/850).....	28
D. Ahlaki Kişiliği ve Meziyetleri	29
1. Zühd ve Takvâsı	29
2. Devlet Adamları ile İlişkisi.....	32
E. Vefatı.....	34
II. İLMÎ KİŞİLİĞİ	35
A. İlmî Yolculukları	35
B. Kelam İlmindeki Yeri	37
1. Halku'l Kur'ân Meselesi.....	37
2. İman-Amel Münasebeti	38
3. Bid'at Ehline Karşı Tutumu.....	40
C. Fıkıh İlmindeki Yeri	43
D. Tefsir İlmindeki Yeri.....	45
E. Eserleri	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FUDAYL B. İYÂZ'IN HADİS İLMİNDEKİ YERİ

I. HADİS İLMİNE DAİR GÖRÜŞLERİ.....	51
II. CERH VE TA'DİL YÖNÜNDEN DURUMU	53
III. BAZI İSLÂM ÂLİMLERİNE DAİR KANAATLERİ	56
IV. HOCALARI.....	58
A. Süfyân es-Sevrî (ö. 161/768).....	59
B. Mansûr b. el-Mu'temir (ö. 132/750).....	61
C. A'meş (ö. 148/765).....	62

D. Leys b. Ebî Süleym (ö. 148/765-66).....	64
E. Hişâm b. Hassân (ö. 147/764).....	65
F. Husayn b. Abdurrâhmân (ö. 136/753).....	67
V. TALEBELERİ.....	68
A. Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855).....	72
B. Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813)	73
C. Müsedded b. Müserhed (ö. 228/843).....	75
D. Saîd b. Mansûr (ö. 227/842)	77
E. Abdullâh b. ez-Zübeyr el-Humeydî (ö. 219/834)	79
VI. KÜTÜB-İ SİTTE'DEKİ RİVAYETLERİNİN TAHLÎLİ.....	80
A. Buhârî'nin <i>el-Câmiu 's-Sahîh</i> 'indeki Rivayetleri.....	81
Rivâyetlerin Değerlendirilmesi.....	83
B. Müslim'in <i>el-Câmiu 's-Sahîh</i> 'indeki Rivâyetleri	83
Rivâyetlerin Değerlendirilmesi.....	90
C. Ebû Dâvud'un <i>Sünen</i> 'indeki Rivâyetleri	90
Rivâyetin Değerlendirilmesi	91
D. Tirmizî'nin <i>el-Câmî</i> 'indeki Rivâyetleri.....	91
Rivâyetlerin Değerlendirilmesi.....	94
E. Nesâî'nin <i>es-Sünen</i> 'indeki Rivâyetleri.....	95
Rivâyetlerin Değerlendirilmesi.....	101
VII. KÜTÜB-İ SİTTE DIŞINDAKİ RİVÂYETLERİNİN TAHLÎLİ	101
A. Ahmed b. Hanbel'in <i>el-Müsned</i> 'indeki Rivâyetleri	101
Rivâyetlerin Değerlendirilmesi.....	103
B. Dârimî'nin <i>Sünen</i> 'indeki Rivâyetleri.....	104
Rivâyetlerin Değerlendirilmesi.....	107
VIII. RİVÂYETLERİNİN GENEL DEĞERLENDİRMESİ	107
A. Kaynağa Göre Dağılım.....	107
B. Talebelere Göre Dağılım	108
C. Hocalara Göre Dağılım	109
D. Konulara Göre Dağılım	109
SONUÇ	111
KAYNAKÇA.....	113

EK 1 <i>Kütüb-i sitte</i>'deki Rivâyet Şeması.....	121
EK 2 Ahmed b. Hanbel ve Dârimî'deki Rivâyet Şeması.....	122
EK 3 <i>Hicâbu'l-aktâr</i>'ın İlk Sayfası	123

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Rivâyetlerinin kaynağına göre dağılımı	108
Tablo 2: Rivâyetlerinin talebelerine göre dağılımı	108
Tablo 3: Rivâyetlerinin hocalarına göre dağılımı.....	109
Tablo 4: Rivâyetlerinin konularına göre dağılımı	110

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı geçen eser
b.	: Bin, İbn
Bknz.	: Bakınız
c.	: Cilt
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Hız.	: Hazreti
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
r.a.	: Radiyallâhu anhu
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
sy.	: Sayı
ts.	: Tarih tespit edilemedi.
v.dğr.	: Ve diğrleri
y.y.	: Yüzyıl

ÖNSÖZ

İslam dininin iki temel kaynağı Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerdir. Kur'ân-ı Kerîm, bizzat Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sahabîlerine vahyi yazdırmasıyla, nesilden nesile mütevâtir yollarla aktararak günümüze kadar ulaşmıştır. Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleri, yaratılış ve ahlâkî özellikleri şeklinde tanımlanan hadisîn aktarımı ise sahabenin ve ondan sonra gelecek olan nesillerin çaba ve gayretlerine bırakılmıştır. Bu minvalde, başta sahabîler olmak üzere, Müslümanların hadisleri tespit ve aslına uygun şekilde sonraki nesillere nakletme gayretlerinin temelinde, vahyin ete kemiğe bürünmüş hali olan sünnete sahip çıkma niyeti yatmaktadır. Hadislerin nesilden nesile aktarma faaliyetinde dikkat edilmesi gereken öncelikli husus, hadisin aslına uygun şekilde nakledilmesi ve aslında olmayan bir takım ifadelerin hadisin metnine karışmamasına özen gösterilmesidir. Bu çerçevede, hadislerin sıhhatini tespit etmek için öncelikle onu nakleden kişilerin güvenilirliklerinin ve ehliyetlerinin araştırılması gerekmektedir.

Hadis edebiyatında Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) hadîslerini veya O'na ait bilgileri nakleden kişiler "râvî" olarak adlandırılmakta ve terim olarak "rivâyet metodlarından biriyle hadisi öğrenip aldıktan sonra, metoda delalet eden rivâyet lafızlarıyla kendinden sonrakilere nakleden kimse" şeklinde tanımlanmaktadır. Yukarıda belirtilen hususlar etrafında râvîlerin güvenilirlik durumlarının ve ehliyetlerinin tespiti açısından "ilmü'r-ricâl" olarak adlandırılan müstakil bir ilmî disiplin geliştirilmiştir. Bu minvalde hadîsi nakleden râvîler hakkında bir takım bilgiler toplanmış ve bu bilgiler ileriki dönemlerde "tabakât" adı verilen eserlerde bir araya getirilmek suretiyle âlimlerinin bilgisine sunulmuştur.

Hicrî II. asır Kûfe'sinde ve Mekke'sinde dönemin âlimleri tarafından "şeyhu'l-harem", "şeyhu'l-İslâm" ve "imâmü'l-harem" gibi lakaplarla anılan Fudayl b. İyâz'ın hadîs ilmine katkıları çerçevesinde müstakil bir çalışma ortaya koymayı amaçlayan bu tez üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Fudayl b. İyâz'ın yaşadığı çevre ile ilgili ilmî, sosyal ve siyâsi bir takım bilgiler verilmiş, Fudayl b. İyâz'ın doğduğu topraklar olan Horasan ve ilim tahsilini gerçekleştirdiği dönemin önemli ilim merkezlerinden biri olan Kûfe üzerinde özellikle durulmuştur.

İkinci bölümde Fudayl b. İyâz'ın hayatı, manevî ve ilmî kişiliğine değinilmiştir. Fudayl b. İyâz'ın doğumu, nesebi, ailesi, ahlâkî kişiliği ve vefâtı, akabinde hadîs ilmi dışındaki diğer ilmî disiplinlerle ilişkisi ve eserleri hususunda bir takım bilgiler verilmiştir.

Çalışmanın esasını teşkil eden üçüncü bölümde ise Fudayl b. İyâz'ın hadîs ilmine dair görüşleri, cerh ve ta'dîl durumu ve *Kütüb-i Tis 'a'*daki rivâyetleri ve bu rivâyetlerin değerlendirilmesine yer verilmiştir. Söz konusu rivâyetlerin tahrîcinde diğer rivâyetlere yer verilirken Fudayl b. İyâz'ın senedinde yer alıyor olması kıstas olarak belirlenmiştir.

Söz konusu çalışmanın her aşamasında kıymetli görüşleri ile bana destek olan çok değerli danışman hocam Prof. Dr. Hasan CİRÎT'e, birçok konuda kendilerinden istifade ettiğim Dr. Fahreddin YILDIZ, Arş. Gör. Ömer Faruk MADEN, Arş. Gör. Ali SEVER ve Hüseyin ERGENÇ'e, maddî ve manevî desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen Bekir EMİNOĞLU, Yusuf SOLAK, Abdullah AÇAY, Huzeyfe AKASLAN ve Muhammed AKSÜT'e, bilhassa hayatımın her alanında destekleri ile yol yürüdüğüm sevgili anneme, babama ve kardeşlerime teşekkürü bir borç biliyorum.

Ömer Faruk Kavuncu

Gaziantep 2019

GİRİŞ

KONU, METOT VE KAYNAKLAR

I. KONU

İslâm dîninin temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından bizzat sahâbîlere yazdırılarak nesilden nesile mütevâtîr yollarla aktarılmıştır. Bununla birlikte Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ait bilgilerin ve sünnetinin aktarımı sahâbe nesli ile sonraki nesillerin çabalarına bırakılmıştır.

Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed'in (s.a.v.) hadislerinin ve sünnetinin aslına uygun olarak nesilden nesile aktarılması ve doğru anlaşılması çok mühim bir meseledir. Bu amaçla gerek sahâbî nesli, gerek tâbiîn nesli gerekse etbâu't-tâbiîn nesli söz konusu amaç etrafında hadislerin sonraki nesillere aktarılması için ellerinden gelen gayreti sarf etmişlerdir. Bu üç neslin elimizdeki hadis kaynaklarının oluşumuna katkıları tartışılmazdır. Ancak her bir âlimin, hadis ilmine katkıları birbiri ile aynı ölçüde değildir. Kimileri kendini adayarak bütün mesâisini hadis ilmine harcarken, kimileri ise farklı uğraşları sebebiyle bu ilme daha az katkıda bulunmuştur. Ayrıca Peygamber Efendimize (s.a.v.) yalan hadis isnad etme kaygısı da birçok ilim adamını hadis nakletmekten alıkoymuştur.

Hadis ilminde Hz. Peygamber'e ait bilgileri ve O'na dair rivâyetleri nakleden kişiler "râvî" olarak adlandırılmaktadır. Söz konusu râvîlerin güvenilirlik durumlarının ve ehliyetlerinin tespiti açısından "ilmü'r-ricâl" isimli ilmî bir disiplin geliştirilmiştir. Bu bağlamda ilk dönemlerden itibaren, hadîsi nakleden râvîler hakkında bir takım bilgiler toplanmış ve bu bilgiler ileriki dönemlerde "tabakât" adı verilen eserlerde bir araya getirilmek suretiyle âlimlerin bilgisine sunulmuştur. Bu çalışmada da hicrî II. asır âlimlerinden Fudayl b. İyâz'ın hadis ilmindeki yeri konu edinilecektir.

Hicrî II. asrın önemli simalarından biri olan Fudayl b. İyâz, döneminin öne çıkan âlimlerinin ders halklarında bulunmuş ve onlarla sıkı ilişkiler kurmuştur. Bu bağlamda Fudayl b. İyâz'ın hadis ilmine katkılarının sunulacağı müstakil bir çalışma ortaya koymak, ricâl ilmi açısından son derece önemlidir. Bu çalışmadaki temel amaç Fudayl b. İyâz'ın hadis ilmindeki yerinin tespit edilerek daha geniş çalışmalara kaynak olmasını sağlamaktır.

Çalışma üç ana bölümden oluşacaktır. Birinci bölümde Fudayl b. İyâz'ın doğduğu ve ilmî mesâisini sürdürdüğü çevre, ikinci bölümde hayatı, ailesi,

kişilik özellikleri, diğer ilim dallarındaki konumu ve eserleri incelenecektir. Üçüncü bölümde ise hadîs ilmindeki yeri, cerh-ta'dîl durumu ve *Kütüb-i sitte* ve *Kütüb-i sitte*'ye ek olarak Dârimî'nin *Sünen*'i ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki rivâyetleri değerlendirilecektir. Özellikle söz konusu eserlerdeki rivâyetlerinden hareketle hoca-talebe ilişkileri, hoca ve talebelerinin hadîs rivâyetindeki güvenilirlik durumları, öne çıkan hoca ve talebelerinin Fudayl b. İyâz ile olan ilişkilerine dair araştırmalar sunulacaktır. Çalışma Sonuç ve Ekler Bölümleri ile sonuçlanacak, Ekler Bölümü'nde Fudayl b. İyâz'ın *Kütüb-i sitte*'deki ve buna ek olarak Dârimî'nin *Sünen*'i ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki hoca ve talebe ilişkilerine dair rivâyet şemaları sunulacaktır.

II. METOT VE KAYNAKLAR

Hicrî II. asırda yaşamış râvilerden biri olan Fudayl b. İyâz'ın hadîs ilmindeki konumunu tespit etme amacıyla olan bu çalışma, başta *Kütüb-i sitte* olmak üzere, temel hadîs kaynaklarındaki rivâyetleri etrafında oluşturulmuştur.

Fudayl b. İyâz'ın yaşadığı çevrenin incelendiği Birinci Bölüm'de, doğduğu topraklar olan Horasan ve ilim tahsilini gerçekleştirdiği Kûfe hakkında bilgiler verilmiştir. Horasan'ın fethi, Horasan'ın Müslümanlaşmasına dair faaliyetler, ilmî yapısı ve dinî grup ve mezheplerin hicrî II. asırdaki durumuna değinilmiştir. Sonrasında Kûfe'nin kuruluşu, kuruluşundan hicrî II. asra kadarki siyâsi gelişmeleri, sosyal yapısı ve ilmî yapısına dair bilgiler sunulmuştur.

Fudayl b. İyâz'ın hayatı, manevî ve ilmî kişiliğine dair bilgilerin sunulduğu İkinci Bölüm'de öncelikle kişisel bilgilerine yer verilmiştir. Bununla birlikte ailesine değinilmiş ve kısaca hadîs ilmi ile meşgul olan çocuklarının bu ilim dalındaki konumlarına dikkat çekilmiştir. Çocukları ile ilgili bilgiler ilk dönem ricâl kaynaklarından edinilen bilgiler etrafında sunulmuştur. İlmî kişiliği anlatılırken öncelikle hadîs ilminde önem arzeden ilim yolculuklarına dair bilgiler verilmiştir. Söz konusu bilgilere ulaşılırken özellikle hocaları ve talebeleri ile olan ilişkilerine ve bu ilişkilerin nerelerde meydana geldiğine bakılmış, bununla birlikte Fudayl b. İyâz'ın biyografisinin verildiği târih, tabakât ve ricâl kitaplarından yararlanılmıştır. Ayrıca bu bölümde Fudayl b. İyâz'ın dinî diğer ilimlerdeki konumu tespit edilmiş ve bu ilimlere dair çalışmalarına,

sözlerine ve rivâyetlerine yer verilmiştir. İlk dönem kaynaklarında Fudayl b. İyâz'a nispet edilen eserlerin tanıtımıyla İkinci Bölüm sonlandırılmıştır.

Çalışmanın esasını teşkil eden Üçüncü Bölüm'de ise Fudayl b. İyâz'ın *Kütüb-i sitte* ve diğer temel hadis kaynaklarındaki rivâyetleri esas alınarak hadis ilmindeki konumunun tespiti yapılmaya çalışılmıştır. Öncelikle cerh-ta'dîl yönünden durumunun tespiti açısından ilk dönem tabakât kitaplarına mürâcaat edilmiş ve ardından kaynaklarda belirtilen hoca ve talebeleri sıralanmıştır. Öncelikle *Kütüb-i sitte*'deki rivâyetleri esas alınmak suretiyle hocaları ve talebeleri, ardından çokça iletişim kurduğu hoca ve talebeleri tespit edilmiş ve bunların hadis ilmindeki konumuna değinilmiştir. Rivâyetlerine yer verilirken, bu rivâyetlerin başka kaynaklarda Fudayl b. İyâz'ın sened zincirinde bulunduğu şekliyle tahrîci yapılmış ve hocalarının, talebelerinin, rivâyetlerin konu dağılımlarının, kendinin ve kendinden rivâyette bulunan talebelerinin kullandığı tahammül ve eda sîğalarının değerlendirmesi yapılmıştır. Çalışma dökümantasyon metodu çerçevesinde oluşturulmuştur.

Fudayl b. İyâz'a dair yapılan müstakil çalışmalara bakıldığında üç adet çalışma tespit edilmiştir. Abdulhalîm Mahmûd'a ait olan *el-Fudayl b. İyâz*¹ isimli çalışmada Fudayl b. İyâz'ın sûfî kimliği ve zühd hayatı üzerinde durulmuş ve ilmi meşguliyetine kısaca değinilmiştir. Diğer bir çalışma olan ve Ferîduddîn Râdmehur tarafından telif edilen *Fudayl b. İyâz*² isimli çalışmada ise Fudayl b. İyâz'ın hayatına, manevi kişiliğine ve ilmi meşguliyetine yer vermekle birlikte hadis ilmindeki konumuna kısaca değinilmiştir. İsmâ Muhammed el-Hâcc Alî tarafından telif edilen *Fudayl b. İyâz et-Temîmî*³ isimli çalışmada ise Fudayl b. İyâz'ın hayatına, manevi kişiliğine ve ilmi meşguliyetine yer verilmiştir. Ancak hadis ilmindeki konumuna dair kısaca bilgi vermekle yetinilmiştir.

Ricâl ilminde bir râvi incelenirken onun târîh ve tabakât kitaplarında yer alan biyografilerine dair bilgiler verilmektedir. Bu bağlamda, çalışma oluşturulurken İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *et-Tabakât*'ı, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) *Hilye*'si, İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *Târîhu Dimaşk*'ı, Mizzî'nin

¹ Kâhire: Dâru'r-Reşâd, 2000.

² Tahran: Neşru Merkez.

³ Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.

(ö. 742/1341) *Tehzîbu'l-Kemâl*'i, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyer*'i, İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye*'si, İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Tehzîbu't-Tehzîb*'i en çok faydalanılan kaynaklardan olmuştur.

Bununla birlikte Fudayl b. İyâz'ın hadîsleri tahrîc edilirken ve değerlendirilirken Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'i, Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875) *Sahîh*'i, Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-Câmi*'i, Dârimî (ö. 255/869), Ebû Dâvud (ö. 275/889) ve Nesâî'nin (ö. 303/915) *Sünen*'inden faydalanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM
FUDAYL B. İYÂZ'IN YAŞADIĞI ÇEVRE

FUDAYL B. İYÂZ'IN YAŞADIĞI ÇEVRE

Kişinin içerisinde yaşadığı toplumun sahip olduğu genel özellikleri, gelenek ve görenekleri, ekonomik ve fiziki şartları, şahsiyetinin inşasında etkili olan faktörler arasında gösterilebilir. Bu bağlamda bir râvînin hayatını geçirmiş olduğu şehirleri genel anlamda tanımak, o ravinin gelişim serüvenine dair bir takım ipuçları verecektir.

Çalışmanın ana konusunu oluşturan Fudayl b. İyâz, kaynaklarda geçtiği üzere Horasan'da dünyaya gelmiştir. İlim tahsili için Kûfe'ye yerleşmiş, burada birçok hadis meclisine katılmış, çok sayıda hadis âlimi ile tanışmış ve onlardan rivâyetlerde bulunmuştur. Belirli bir süre sonra ibadetle meşgul olmak maksadıyla Mekke'ye yerleşmiştir.⁴

Bu bölümde Fudayl b. İyâz'ın doğduğu topraklar olan Horasan ve ilim öğrenmek maksadıyla gittiği ve orada birçok ilim adamı ile irtibat kurduğu Kûfe hakkında siyâsî, sosyal ve ilmî bilgiler verilecektir.

I. HİCRÎ İLK İKİ ASIRDA HORASAN

Horasan ismi, Farsça'da güneş anlamına gelen “hur” ve bir şeyin asıl mekânı anlamındaki “asan” kelimelerinden meydana gelmiştir. “Güneşin doğduğu yer” anlamını taşımaktadır.⁵ Kuzeydoğuda Mâverâünnehir şehirlerini, Kuhistan ve Sicistan'ı ve Hindukuş sıradağlarından Hindistan'a, Çin çölünden Orta Asya'ya kadar uzanan Pamir'i içerisine alan bölgeye bu isim verilmektedir.⁶

Eski devirlerden beri bulunduğu coğrâfî konum sebebiyle, çeşitli hükümdarlıkların idaresi altında kalan Horasan, ticârî cazibesi sebebiyle de dönem dönem çeşitli iktidar mücadelelerine sahne olmuştur.

⁴ Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Hasân Abdu'l-mennân), Beyrût: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, 2004, s. 3042.

⁵ Şihâbü'd-dîn Ebû Abdullâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân* (nşr. Ferîd Abdulazîz el-Cündî), Beyrût: Dâru'l-Mektebi'l-İlmiyye, ts., II, 401.

⁶ Mehmet Dalkılıç, *Horasan'da İktidar Mücadeleleri* (doktora tezi, 2009), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 1.

A. Siyasî Gelişmeler

Horasan'ın fethinin Hz. Ömer (ö. 23/644) döneminde mi yoksa Hz. Osman (ö. 35/656) döneminde mi gerçekleştiği noktasında çeşitli tartışmalar bulunmaktadır. Belâzürî'ye (ö. 279/892-93) göre bu fetih Hz. Ömer döneminde gerçekleşmiştir. İran topraklarını fetih ile görevlendirilen Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63), Abdullah b. Büdeyl (ö. 37/658) komutasındaki bir birliği doğuya görevlendirmiş, Bu birlik Tâbeseyn'e kadar dayanmış, burada bulunan Tâbes ve Gurin isimli iki kalede meskûn olmuşlardır.⁷ Böylelikle Tâbeseyn halkı 60 bin veya 70 bin dirhem ödemek suretiyle Hz. Ömer ile anlaşma yapmışlardır.⁸ Bazı tarihçilere göre ise Horasan'ın fethi Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde (24-36/644-656) gerçekleşmiştir. Horasan'ın fethine yönelik ilk ciddi hareket Hz. Osman zamanında Basra ve Horasan valisi olarak tayin edilen Abdullah b. Âmir (ö. 59/679) tarafından yapılmıştır.⁹ Abdullah b. Âmir, yerine Ziyâd b. Ebîh'i vekil bırakarak doğuya doğru harekete geçmiştir. Ayrıca kumandanlarından Ahnef b. Kays (ö. 67/686-87), Toharistan'a kadar uzanan toprakları ele geçirirken kendisi de Nişâbur'u zapt etmiş¹⁰ ve bu şehirde Horasan'ın ilk mescidini inşa etmiştir. Abdullah b. Âmir ve Ahnef b. Kays'ın hoşgörülü yaklaşımları, Horasan'ın diğer şehirlerindeki Sâsânî valilerinin ve hükümdarlarının İslam hâkimiyetini kabul etmelerine sebep olmuştur.¹¹

B. Sosyal Yapı

Orta Asya ve İran arasında çok geniş bir coğrafyaya sahip olan Horasan, jeopolitik konumu gereği çok göç alması hasebiyle değişik ırklardan meydana gelen bir nüfusa sahiptir.¹² Araplar, İslam fetihlerinden sonra bu bölgeye

⁷ Ebu'l-Abbâs, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzürî, *Futûhu'l-buldân* (nşr. Abdullâh Üneys et-Tabbâ'- Ömer Üneys et-Tabbâ'), Beyrût: Müessesetü'l-Maârif, 1987, s. 567; İsmail Pırlanta, "Horasan Bölgesi'nin Fethi Meselesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, XV, sy. 1, s. 390.

⁸ Belâzürî, *Futûhu'l-buldân*, 567.

⁹ Pırlanta, "Horasan Bölgesi'nin Fethi Meselesi", s. 394.

¹⁰ Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer el-Yâ'kûbî, *el-Buldân* (nşr. Muhammed Emîn ed-Dannâvî), Beyrût: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002, s. 100.

¹¹ Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 235.

¹² Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 235.

yerleşmişlerdir.¹³ Kaynaklarda Horasan halkının, zeki, adaletli, ahlaklı, cömert, nazik, iri vücutlu, dinine ve ilmine düşkün insanlar olduğu belirtilmektedir.¹⁴ Bununla birlikte Horasan bölgesi Belh şehri başta olmak üzere ticaretin en canlı olarak yapıldığı bölgelerden biriydi.¹⁵

İslam ile tanışmasının ardından gerek Emevîler döneminde gerekse Abbâsîler döneminde çeşitli isyanlar ve iktidar mücadelelerine¹⁶ tanık olan Horasan'da irşad faaliyetleri de bölgenin Müslümanlaşması açısından son derece önem arz etmektedir. Horasan'da irşad faaliyetlerinde bulunan sahabîler, fetihlere katılarak bu coğrafyada yerleşmişlerdir. Büreyde b. Husayb, Horasan'da son vefat eden sahabî olarak bilinmektedir.¹⁷ Bununla birlikte, Horasan'a yerleşerek irşâd faaliyetlerinde bulunan ve orada vefât eden sahabîlerden bazıları Hakem b. Amr (ö. 50/670), Kurayt b. Ebî Rimse, Kusem b. Abbâs (ö. 57/676), Kays b. Sa'd (ö. 60/680) şeklindedir.¹⁸

C. İlmî Durum

İslam'ın neşet ettiği hicrî ilk asırda İslam ile tanışan Horasan, dinî ilimlerin teşekkülünde ve tarihinde de çok önemli bir konuma sahiptir. Tefsir, kıraat, hadîs, kelâm, tasavvuf gibi çeşitli dinî ilimlerle meşgul olan yerel halk ve bölgede daha sonra meskûn olan Araplar ilim halkaları oluşturmuş, gerekli durumlarda ilim öğrenmek için Kûfe, Basra, Mekke ve Medine gibi merkezlere seyahatlerde bulunmuşlardır.

1. Hadîs İlmî

Horasan, hadîs ilmi açısından çok önemli merkezlere sahip bir coğrafyadır. Ancak fetihler dönemi olan hicrî ilk asırda hadîs açısından ilmî bir faaliyet söz konusu değildir. Horasan'da yaşayan bazı Müslümanların Irak ve

¹³ Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 99.

¹⁴ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 403.

¹⁵ Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 121.

¹⁶ Detaylı bilgi için bkz; Mehmet Dalkılıç, *Horasan'da İktidar Mücadeleleri* (doktora tezi, 2009), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

¹⁷ Zehebî, *Siyer*, s. 1199; Ahmet Önkâl, "Büreyde b. Husayb", *DİA*, VI, 492.

¹⁸ Muhammed b. Hibbân b. Ahmed Ebû Hâtîm et-Temîmî el-Büstî, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr* (nşr. Mecdî b. Mansûr), Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995, s. 78-79.

Hicaz bölgelerine yaptıkları ilim yolculukları sayesinde ortaya çıkan hadîs ilmine dair faaliyetler hicrî II. asrın başından ortalarına doğru artmış ve büyük muhaddislerin yetiştiği Horasan bölgesi bu özelliğini uzun süre devam ettirmiştir.¹⁹

Horasan'da doğmuş önemli hadisçilerden biri Abdullah b. el-Mübârek'tir (ö. 181/797). Hicrî 118 yılında Merv'de dünyaya gelen Abdullah b. el-Mübârek tebe-ü't-tâbiîn'in ileri gelenlerindendir.²⁰ Çocukluk ve gençlik yıllarını Merv şehrinde geçiren Abdullah b. el-Mübârek, yirmili yaşlarda Kûfe'ye ilim için seyahate çıkmıştır.²¹ Onun hadîs rivâyet ettiği hocaları arasında Humeyd et-Tavîl (ö. 142/759), Musa b Ukbe (ö. 141/758), Süleyman b. Tarhan et-Teymi (ö. 143/760), Yahya b. Saîd el-Ensârî (ö. 144/ 761), Hişam b. Urve (ö. 145/762), A'meş (ö. 147/764), Süfyan es-Sevri (ö. 161/777), Hammad b. Zeyd (ö. 179/795), Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/813) gibi dönemin meşhur hadis imamları bulunmaktadır.²² Kûfe'de bulunduğu sıralarda, Hanefî Mezhebi'nin kurucusu olan İmâm-ı A'zâm Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ile görüşmüş ve ondan rivayetlerde bulunmuştur.²³

Nîşâbur'da İbrâhim b. Tahmân (ö. 163/780), İshak b. Râhûye (ö. 238/853), ez-Zühîlî (ö. 258/872), Müslim (ö. 261/875), Hâkim en-Nîsâbü'rî (ö. 405/1014); İsferyân'de İbnü's-Sindî, Ebû Avâne el-İsferyânî (ö. 316/929); Tûs'ta Muhammed b. Eslem (ö. 242/856), Anberî (ö. 285/898); Merv'de Abdullah b. Büreyde, Süleyman b. Büreyde, Ali b. Hucr, Ahmed b. Ali el-Mervezî, Abdân el-Mervezî, Ebû İshak el-Mervezî, Ebû Hâmid el-Mervezî; Herat'ta Osman b. Saîd ed-Dârimî (ö. 280/894), İbn Hürrem el-Herevî (ö. 434/1043); Belh'te Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723), Saîd b. Mansûr (ö. 227/842), Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855); Tirmiz'de Muhammed b. İshâ et-Tirmizî (ö. 279/892) gibi muhaddisler yetişerek hadis ilmine büyük katkı sağlamışlardır. Mâverâünnehir'deki Buhâra ve Nesâ'da yetişen Buhârî ile Nesâî de dikkate

¹⁹ Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 239.

²⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hafîb el-Bağdâdî, *Târihu medîneti's-selâm* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001, XI, 390.

²¹ Küçük, "Abdullah b. Mübarek", *DİA*, I, 122-124.

²² Zehebî, *Siyer*, s. 2468.

²³ Zehebî, *Siyer*, s. 2468; Küçük, "Abdullah ibnu'l-Mübârek ve Hadis İlmindeki Yeri", İstanbul, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1985, sy. 3, s. 290.

alınırsa *Kütüb-i sitte*'de yer alan eserlerin dördü Horasan bölgesinde yazılmıştır.²⁴

Hadis ilminde bir Horasan ekolünden söz etmek mümkündür. Horasanlı muhaddis ve fakihlerin hadis ilmine dair bazı kavramları yaygın olan şekliinden farklı kullandıkları da bilinmektedir. Meselâ *merfû* hadis yerine haber, *mevkûf* hadis yerine eser terimini tercih etmişlerdir.²⁵

2. Arap Dili ve Edebiyatı

Arap Dili ve Edebiyatı ilmi açısından önemli bir merkez olan Horasan'da söz konusu alanda çok sayıda âlim yetişmiştir. Sâbit Kutne el-Atekî, Ka'b b. Ma'dân el-Eşkarî, Nehar b. Tevsiâ, Muğire b. Habna', Hâcib b. Zübyân ve Ziyâd el-A'cem en önemli şairler arasında sayılabilir. Horasan'da şairlerden başka Arap Dili ve Edebiyatı alanında ve Kur'an ve hadislerdeki garîb kelimelere dair eserler vermiş birçok âlim ve edip de yetişmiştir. Bunlar arasında Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, Sâhib b. Abbâd et-Tâlekânî, Ebü'l-Hasan el-Cürcânî ve Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî sayılabilir.²⁶

3. Tefsir

Horasan'da tefsir ilmi sahasında adından söz ettirmiş ve otorite haline gelmiş en önemli tefsir âlimlerinden birisi hicrî 80 yılında Belh şehrinde dünyaya gelmiş olan Mukâtil b. Süleymân'dır (ö. 150/767).²⁷ *et-Tefsîru'l-Kebîr*'i ile Kur'an-ı Kerîm'i baştan sona tefsir eden ilk alim olarak bilinmektedir.²⁸

²⁴ S. Kemal Sandıkçı, "İlk Üç Asırda Hadis Çalışmalarının Genel Görünümü", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, sy. 1, s. 110.

²⁵ Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 235.

²⁶ Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 235; Detaylı bilgi için: Faruk Çiftçi, *Mâverâunnehir ve Horasan Bölgesinde Yetişen Dilci ve Edipler* (yüksek lisans tezi, 1996), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

²⁷ Zehebî, *Siyer*, s. 3924.

²⁸ Zehebî, *Siyer*, s. 3924; Ömer Türker, "Mukâtil b. Süleyman", *DİA*, XXXI, 134.

Muk'âtil b. Süleyman'ın dışında Horasan bölgesinde faaliyet gösteren diğer tefsir âlimi ise Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723)'dir.²⁹

4. Fıkıh

Horasan'da fıkıh ilmi ile ilgili ilk faaliyetler sahabîler tarafından ve bölgeye tayin edilen kadılar tarafından başlatılmıştır. Hayatın her alanına temas eden bir ilim olması hasebiyle İslam fıkının Horasan'da ilk neşet eden ilimlerden birisi olduğunu söylemek mümkündür.

Horasan, Hanefî Mezhebi'nin kendisine alan bulduğu önemli bölgelerden birisidir. Bölgenin en önemli şehirlerinden birisi olan Belh şehri, mezhebin eğitim, fetva ve kadılık faaliyetlerinin sıkı biçimde yürütüldüğü bir merkezdir. Hanefî Mezhebi'nin yayılma dönemindeki bu konumundan dolayı Horasan bölgesinde yaşayan Hanefî fakihlerine genellikle Belh meşayihî adı verilmiştir.³⁰ Ayrıca Irak yolu ile Horasan ve Maverâünnehir'de yayılma imkanına kavuşan Şâfiî Mezhebi fetva ve öğrenimini burada Hanefî Mezhebi ile paylaşmıştır.³¹

5. Tasavvuf

Tasavvuf tarihi açısından önemli bir yeri olan Horasan, tasavvufun birçok önemli simasının doğup büyüdüğü bir bölgedir. Bu nedenle Tasavvuf tarihinde Horasan Ekolü adında bir ekole yer verilmiştir. Horasân Ekolü dendiğinde ilk başta Belhî, Nesâî, Nişâbûrî, Tirmizî, Semerkandî, Buhârî, Bestâmî, Harakânî gibi nispet isimler akla gelmektedir.³² Hicrî I. asırdan itibaren Horasan'da yaygınlık gösteren "zühhâd" adı verilen ekolde³³ Fudayl b. İyâz (ö. 187/803), Belh'te dünyaya gelen İbrâhîm b. Edhem (ö. 161/778),³⁴ Merv'de

²⁹ Zehebî, *Siyer*, s. 2044.

³⁰ Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 239.

³¹ Abdulkadir Şener, "İslam'da Mezhepler ve Hukuk Ekolleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1983, XXVI, s. 390.

³² Mustafa Altunkaya, "Horasan Tasavvuf Ekolü ve Özellikleri", *Turkish Studies Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2016, XI, sy. 2, s. 133.

³³ Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 239.

³⁴ Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyn es-Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye* (Nşr. Nûreddîn Şerîbe), Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1986, s. 27.

doğan Bısr el-Hâfî (ö. 227/841),³⁵ Şakîk-i Belhî (ö. 194/810),³⁶ Ahmed b. Harb³⁷ gibi isimler sayılabilir.

6. Dini Gruplar ve Mezhepler

İslam dünyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi, Horasan'da da çok sayıda dini grup ve mezhebin varlığı görülmekte ve çeşitli bölgelerde faaliyet göstermekteydi. Bölgede hâkim güç ehl-i sünnet bağlamında ortaya çıkmış olan mezhepler olmasına rağmen, Şîî ve Hâricî grupların da varlığı azımsanamayacak durumdadır.

a. Mürcie

Mürcîlik ilk kez Horasan'da ortaya çıkmış bir mezhep olmasına rağmen bu bölgede doğduğu topraklardan daha çok taraftar bulmuştur. Mürcie'nin Horasan'da günahkârlara karşı diğer bölgelerde olduğu gibi katı bir anlayış benimsememiş olması Horasan'da bir kısım insanların bu mezhebe mensup olmasında etkili olmuştur.³⁸ Müslümanların eşitliğini, cizye ve haracın kaldırılmasını öngördüğü için Horasan ve Mâverâünnehir'de yeni müslüman olanlar arasında da çok sayıda taraftar kazanmıştır.³⁹

Mürcie, siyasi iktidarı devirmek gibi bir gayesini olmaması hasebiyle Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinde güç kazanmaya devam etmiş ve Abbâsîler'in ilk yıllarında Belh, Tâhîrîler döneminde Nişâbur, Rey ve Herat bir bakıma Mürcie'nin merkezi haline gelmiştir.⁴⁰ Kendilerini ilme veren bu mezhep mensupları, iç çatışmalara ve kavgalara taraf olmayarak, Mâverâünnehir ve Horasan'da yürütülen fetih hareketlerine katılmak sûretiyle cihadı tercih

³⁵ Sülemî, *Tabakâtu's-sûfiyye*, s. 40.

³⁶ Sülemî, *Tabakâtu's-sûfiyye*, s. 60.

³⁷ Zehebî, *Siyer*, s. 750.

³⁸ Yunus Arifoğlu, *VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı* (yüksek lisans tezi, 2013), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 66.

³⁹ Sönmez Kutlu, "Mürcie", *DİA*, XXXII, 44.

⁴⁰ Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, s. 238.

etmişlerdir. Bunun yanında çeşitli yerlerde kadılık ve imamlık vazifelerini yürütmüşlerdir.⁴¹

b. Hanefiler ve Şâfiîler

Horasan bölgesinde amelî mezhepler içerisinde en yaygın olanları Hanefilik ve Şafiîlik'tir. Horasan, Hanefî mezhebinin birçok alanda güçlü bir şekilde hâkim olduğu bölgelerin başında gelmekteydi. Bununla birlikte Şafiî mezhebine mensup kişilerin de sayıları Hanefiler'e yakındı.⁴² Daha önce de zikredildiği gibi Hanefî fakihlerinin en yoğun bulunduğu şehir Belh şehri olarak kayıtlara geçmektedir. Şafiî mezhebinin en yaygın olduğu şehir ise Nişâbur olarak bilinmektedir.

c. Hâricîler

Hâricîler, ilk olarak hicrî 38'deki Nehrevan savaşında yenilgiye uğradıktan sonra doğuya doğru yönelerek önce İran'ın önemli bölgelerine daha sonra da Horasan'a kadar ilerleyerek faaliyet alanını ciddi anlamda genişletmişlerdir. Bölgedeki Hâricîlere dair faaliyetler, Nâfi b. el-Ezrak'ın Basra'yı terk etmesiyle birlikte kalabalık bir grupla Ehvaz'a çekilmesi sonucunda başlamıştır. Nâfi b. el-Ezrak ile gerçekleştirilen mücadele ise, Abdullah b. Zübeyr'in gönderdiği Mühelleb b. Ebi Sufra ile sona ermiştir.

Bölgedeki en önemli Hâricî faaliyetlerinden biri de, Necedât grubuna mensup Atıyye b. el-Esved el-Hanefî'nin liderliğindeki harekettir. Bu zat, 72/791'den sonra Kirman'ı ele geçirip yirmi yıl kadar burada hüküm sürmüştür. Hatta bu dönemde, Kirman darphanesini kullanmak suretiyle kendi adına para bastırmıştır. Yapılan saldırılar karşısında Sicistan'a sığınmak zorunda kalan fırka mensupları, bölgede oldukça etkili bir konumda olmuşlardır. Son Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan döneminde Hâricîlere uygulanan şiddet politikası onların hilafet merkezinden daha uzak noktalarda faaliyet göstermelerine neden olmuştur. Uman, Fars, Kirman, Sicistan, Kuzey Afrika ve Horasan bu tür hareketlerin rahatlıkla taraftar bulup devam etmesine zemin hazırlamıştır. İlk dönemlerde bedevi Arapların bir hareketi olan Hâricîlik, Fars, Kirman ve Sicistan bölgelerinde İranlı unsurların da kendisine katılmasına neden olmuştur.

⁴¹ Sönmez Kutlu, Mürcie Mezhebi: "Doğuştan, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/1, s. 181.

⁴² Arifoğlu, *VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı*, s. 72-73.

Emevi iktidarına karşı çıkan Haricîler aynı şekilde ve aynı sebepler dolayısıyla Abbasi yönetimine karşı da faaliyetlerine devam etmişlerdir. Çünkü Haricîlere göre Abbasiler de hilafeti gasp etmiş insanlardır. Abbasîler döneminde Acâride fırkasına mensup Ebu Huzeyfe Hamza b. el-Edrek, Harun er-Reşid zamanında 179/796 yılında isyan ederek Sicistan ve Horasan'ı ele geçirmiştir. Bu isyan, uzun süre devam etmiş 216/832 yılına kadar bölgede kısmî hâkimiyet kurulmuştur.⁴³

d. Mu'tezile

Horasan bölgesine giden ilk Mu'tezilî'nin Vâsıl b. Ata'nın talebesi olan Hafs b. Sâlim olduğu nakledilmektedir. Bununla birlikte Hafs'ın bölgeye hangi tarihte ne amaç gittiği tam olarak bilinmemektedir. Bu nedenle Mu'tezile'nin bölgede Emevîler döneminde bir fırka veya düşünce olarak varlığından söz edilmesi mümkün gözükmemektedir.⁴⁴ Mezhebin bölgedeki çalışmaları Halîfe Me'mûn (ö. 218/833) döneminde başlamış ve orada hocası Sümâme b. Eşres (ö. 213/828) çeşitli faaliyetler yürütmüştür.⁴⁵

e. Şîa

Horasan'daki Şîiler'in faaliyetleri, Zeydiyye fırkası mensuplarının Emevîlerden kaçarak buraya yerleşmesi ile başlamıştır. Ebû Müslim'in liderliğindeki Abbasi davetine kısmen destek veren Şîiler, Abbasîler'in iş başına gelmesinden sonra tasfiye edilseler de Halîfe Me'mûn'un sekizinci imam olarak sayılan Alî er-Rızâ'yı veliaht tayin etmesiyle tekrar güç kazanmışlardır.⁴⁶

Şîa'nın Horasan bölgesindeki faaliyetlerinin hangi tarihte başladığı bilinmemektedir. Horasan'daki Şîilik hareketleri, Tûs, Beyhak ve Nişâbur bölgelerinde görülmektedir. Horasan, Şîa'nın çok yoğun yaşadığı yerlerden birisidir. X. yüzyıla gelindiğinde Şîî mezhebine mensup Büveyhîler ile birlikte

⁴³ Ahmet Yöner, "Haricîler'in Horasan Maveraünnehir Bölgesine Geçiş Süreci", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, XVI, sy. 2, s. 194-195.

⁴⁴ Yunus Kaplan, *Horasan Mu'tezilesi ve Ebu'l-Kâsım el-Ka'bi'nin Hayatı* (yüksek lisans tezi, 2006), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 49.

⁴⁵ Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, s. 238.

⁴⁶ Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, s. 238.

Şîa, Horasan'da çok daha güçlü bir hale gelmiştir. Ancak Selçuklular zamanında Sünnî hareket yeniden güç kazanmıştır.⁴⁷

II. HİCRÎ İLK İKİ ASIRDA KÛFE

Hiz. Ömer'in hilâfeti döneminde yürütölen fetihler hareketleri çerçevesinde güvenliğin sağlanması ve sonraki fetih hareketlerine zemin hazırlanması açısından çeşitli tedbirler alınmıştır. Bu bağlamda Irak'ta Kûfe ve Basra gibi ordugâh şehirler kurulmuştur.⁴⁸ Kûfe siyasi anlamdaki bu stratejik konumunun yanında, İslam düşünce tarihinde ve İslamî ilimlerde ilim adamları yetiştirmiş ve birçok düşünceye de ev sahipliği yapmıştır. Bu çerçevede hicrî II. asrın sonuna kadar Kûfe'deki ilmî, sosyal ve siyasi hayata dair bir takım bilgiler verilecektir.

A. İsmi ve Kuruluşu

Kûfe'nin ismi konusunda kaynaklarda farklı bilgiler zikredilmekle birlikte, “insanların toplandıkları yer” anlamlarını taşıyan Arapça “Kûfe” kelimesinden geldiği yahut şehrin ismini buradaki “Kûfân” adlı bir tepeden aldığı kaydedilmektedir.⁴⁹

Kûfe, Irak'ın orta kesimlerinde Bâbil yakınlarında,⁵⁰ Fırat'ın batı kenarında kurulmuş olup Necef ile Hîre'nin 5 kilometre kuzeyinde, Bağdat'tan 170 kilometre uzaklıktadır.⁵¹

Kaynakların çoğuna göre, hicrî 17 yılında kurulmuş olan ve İslam tarihinin en önemli şehirlerinden biri haline gelen Kûfe şehri Hiz. Ömer (ö. 23/644) döneminde inşa edilmiştir.⁵²

⁴⁷ Arifoğlu, *VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı*, s. 74.

⁴⁸ Müslümanların fethettikleri topraklarda stratejik önem arzeden bölgelere ve yerleşim yerlerine askeri üsler kurmuşlardır. Bu üslerin kurulduğu şehirlere ordugâh şehirler denmektedir. Temel amaç fethedilen bölgeleri elde tutabilmek, bununla birlikte yeni fetih hareketleri için askeri ikmal bölgeleri tesis etmektir. Detaylı bilgi için bkz; Yılmaz Can, “Hulefâ-i Râşidin Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme”, *İSTEM: İslam Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsikisi Dergisi*, 2005, III, sy. 6, s. 215-236.

⁴⁹ Yâkût, *Mu‘cemu'l-buldân*, IV, 557.

⁵⁰ Yâkût, *Mu‘cemu'l-buldân*, IV, 557.

⁵¹ Casim Avcı, “Kûfe”, *DİA*, XXVI, 339.

⁵² Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 147.

Kâdisiye Savaşı'nın Müslümanların zaferiyle sonuçlanmasının ardından Irak kapılarına dayanılmış, İran zayıflamaya başlamış, Sâsânîler'in başşehri Medâin'in fethi gerçekleşmiş ve Müslümanların fethettikleri bölgelere yerleşmeleri teşvik edilmiştir.⁵³ Bu nedenle Araplar Medâin şehrine geçici olarak yerleştirilmiştir. Bölgenin rutubetli iklimi ve sivrisineklerin çokluğu sebebiyle halkın sağlığı gün geçtikçe tehlikeye girmiştir. Sa'd b. Ebî Vakkas'ın (ö. 55/675) durumu Hz. Ömer'e bildirmesi üzerine halife, Medine ile arasında nehir engeli olmayan daha uygun bir yer tespit edilmesini istemiş ve böylelikle Kûfe şehri kurulmuştur. Zaman içerisinde İslam topraklarında önemli bir yer edinen Kûfe, Hz. Ali ve ilk Abbâsi halifeleri döneminde başşehir olarak tercih edilmiştir.⁵⁴

B. Siyasî Gelişmeler

Sa'd b. Ebî Vakkas, Kûfe'nin ilk valisi olarak Hz. Ömer tarafından tayin edilmiştir. Ancak Kûfeliler belirli bir süre sonra Sa'd b. Ebî Vakkas hakkında şikâyetlerde bulunmuş ve Sa'd, Hz. Ömer tarafından görevden alınmıştır. Yerine Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657) vali olarak atanmıştır.⁵⁵ Hz. Ömer, Kufeliler'e bir mektup yazarak Abdullah b. Mes'ûd'u da Kûfe'ye göndermiş⁵⁶ ve Kûfe halkını kendi nefesine tercih ettiğini ifade etmiştir.⁵⁷ Kûfeliler, Ammar b. Yâsir hakkında da şikâyetlerde bulununca Hz. Ömer, Kufeliler'in istediği bir isim olan Ebû Mûsâ el-Eş'ari'yi Kûfe valiliğine atamıştır. Kûfeliler Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'yi de halifeye şikâyet etmişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ömer, Muğîre bin Şu'be'yi (ö. 50/670) Kûfe valiliğine getirmiş ve Muğîre'nin bu görevi Hz. Ömer'in vefatına kadar devam etmiştir.⁵⁸

Hz. Osman halifelîğe geçince Hz. Ömer'in vasiyetine uyarak Sa'd b. Ebî Vakkas'ı Kûfe valiliğine getirse de süreç içerisinde beytûlmâle dair Abdullah b.

⁵³ Hayrettin Yücesoy, "Kadisiye Savaşı", *DİA*, XXIV, 137.

⁵⁴ Avcı, "Kûfe", *DİA*, XXVI, 339.

⁵⁵ Hüseyin Kahraman, *Kûfe'de Hadis*, Bursa: Emin Yayınları, 2006, s. 14.

⁵⁶ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (nşr. Abdülemîr Mihnâ), Beyrût: Şirketü'l-A'lamî li'l-Matbûât, 2010, II, 42.

⁵⁷ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân* (nşr. Yûsuf el-Hâdî), Beyrût: Âlemu'l-Kütüb, 1996, s. 202.

⁵⁸ Kahraman, *Kûfe'de Hadis*, s. 14-15; Üsâme Bozkurt, *Mesrûk b. el-Ecdâ ve Hadisçiliği* (yüksek lisans tezi, 2017), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 11.

Mes'ûd'un da içerisinde bulunduğu bir tartışma sonucu görevinden alınmıştır. Hz. Osman, Sa'd bin Ebî Vakkas'tan boşalan Kûfe valiliğine kardeşi Velîd b. Ukbe'yi (ö. 61/680-81) getirmiştir.⁵⁹ Burada 5 yıl boyunca görev yapan ve halk tarafından oldukça sevilen Velîd b. Ukbe, kısas uygulattığı bir kişinin ailesi tarafından içki içmek gibi⁶⁰ çeşitli suçlamalara maruz kalınca Hz. Osman tarafından azledilerek yerine Saîd b. Âs (ö. 59/679) getirilmiştir. Ancak Kûfe'deki huzursuzluk burada son bulmamış ve Mâlik el-Eşter (ö. 37/657) komutasındaki bir grup ile valinin arası açılmıştır. Tartışmaların sonuçsuz kalması sebebiyle, bu isimler şehirden sürgün edilmiştir. Mâlik el-Ester, halkı halife aleyhine isyana teşvik ettiği ve Kûfe'de huzuru bozduğu gerekçesi ile vali Saîd b. Âs tarafından halîfenin emri doğrultusunda hicrî 33 senesinde Suriye'ye, Muaviye b. Ebî Süfyan'ın yanına gönderilmiştir.⁶¹ Bu gibi başkaldırıların artması üzerine Hz. Osman, Basra, Mısır, Kûfe ve Suriye valilerini toplayarak fitne hareketlerinin sebep ve çözümleri üzerinde durmuştur.⁶²

Hz. Osman'ın şehâdeti sonrası halifelige geçen Hz. Alî zaman içerisinde Kûfe'yi başşehir haline getirmiştir. Bu dönemde meydana gelen Cemel (35/656) ve Sıffin (37/657) olayları toplumu derinden etkilemiştir. Özellikle hakem olayından sonra ortaya çıkan Hâricîler de toplumun temel problemlerinden biri haline gelmiştir. Hz. Alî'nin şehadetinin ardından Kûfe halkı Hz. Hasan'a (ö. 49/669) biat etse de⁶³ Hz. Hasan meydana gelen hadiselerden dolayı hilafeti Muâviye'ye (ö. 60/680) bırakmıştır.⁶⁴ Muâviye, ilk iş olarak isyan eden Haricîlere karşı savaş açmıştır. Şamlılardan oluşan grubun mağlubiyeti üzerine Kûfelileri, kendilerine emân vermemek ile tehdit ederek savaş için zorlamıştır. Bunun üzerine Kûfeliler savaşmak zorunda kalmışlardır.⁶⁵ Muaviye, hilâfeti döneminde Haricîler dışında fîli bir isyan ile karşılaşmamıştır.

⁵⁹ Ebu'l-Hasen Ebi'l-Keram Muhammed b. Muhammed b. Abdulkerîm b. Abdulvelid eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh* (nşr. Ebu'l-Fidâ' Abdullah el-Kâdî), Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987, III, 3.

⁶⁰ İsmail Yiğit, "Osman", *DİA*, XXXIII, 440.

⁶¹ Abdulkerim Özeydin, "Eşter" *DİA*, XI, 486.

⁶² Üsâme Bozkurt, *Mesrûk b. el-Ecdâ ve Hadisçiliği*, s. 11.

⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, III, 267.

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, III, 271.

⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, III, 275.

Muaviye, oğlu Yezîd'i kendisine veliaht tayin ederek İslam devletini veraseti esas alan bir hanedanlığa dönüştürmüştür.⁶⁶ Bu duruma karşı çıkan Hz. Hüseyin, Abdullah b. Zübeyr ve Abdullah b. Ömer, Yezid'e biat etmeyerek Medine'den Mekke'ye gitmişlerdir. Hz. Hüseyin'in Yezid'e biat etmeyip Mekke'ye gittiği haberini alan Kûfeliler, onu hilafete getirmek için kendisine davet mektupları yazmışlardır. Hz. Hüseyin, Kûfeliler'in davetini kabul ederek yakınlarının bütün uyarılarına rağmen kafillesiyle birlikte Kûfe'ye doğru yola çıkmıştır.⁶⁷ Ubeydullah b. Ziyad Ömer b. Sa'd b. Ebi Vakkas'ı emrindeki ordu ile Hz. Hüseyin üzerine göndermiş ve Hz. Hüseyin, Kerbela'da şehid edilmiştir (10 Muharrem 61/680).⁶⁸

Emeviler döneminde özellikle Kûfe'de meydana gelen isyanlar, Abbasîlerin ortaya çıkması ile yeniden başlamıştır. Ebû Müslim el-Horosânî'nin öncülüğünde gizliden gizliye hazırlanan isyan 131/749 yılında Kûfe'de başlamıştır. Bu isyanı bastıran Abbâsiler Kûfe'yi ele geçirerek burayı kendilerine başkent yapmışlardır. Halife Mansûr'un ikinci başkent olarak Bağdat şehrini kurmasıyla Kûfe bu özelliğini kaybetmiştir. Bunun yanı sıra şehir uzun bir müddet boyunca askeri bir merkez olarak kalmış ve ilim alanında kazanmış oldukları şöhrat uzun bir süre devam etmiştir.⁶⁹

C. Sosyal Yapı

İslam öncesinde Irak halkı, Rebî'a ve Mudar'ın kollarından olan bazı Arap kabileleri, İranlılar ve yerli halk olan Ârâmîler'den oluşuyordu. Müslümanlar Irak'ı fethettiklerinde Hz. Ömer'in politikası sebebiyle yerli halk ile pek kaynaşmamış olsalar da ilerleyen dönemlerde buralara akın etmişler ve yerli halkın büyük bir kısmının Müslüman olmasına vesile olmuşlardır. Böylelikle Irak'ta meskûn olan halk kozmopolit bir yapıya bürünmüştür.⁷⁰

⁶⁶ İrfan Aycan, "Muâviye b. Ebû Süfyan", *DİA*, XXX, 333.

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, III, 381.

⁶⁸ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 158.

⁶⁹ Sevgi Badur, "Kûfe'nin Sosyal ve Kültürel Yapısına Genel Bir Bakış (7-10. Yüzyıl)", *Sosyal ve Kültürel Araştırmaları Dergisi*, 2016, II, sy. 4, s. 137.

⁷⁰ Mehmet Erdoğan, "İbn Mes'ûd'dan Ebû Hanîfe'ye Rey Mektebi", *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi [Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri]* (ed. İbrahim Hatiboğlu), Bursa: Kurav Yayınları, 2005, I, s. 319-320.

Miladi 14. yüzyılın en önemli seyyahlarından biri olan Berberî asıllı İbn Battuta Kûfe'ye dair olan ziyaretinde, Kûfe'yi şu şekilde anlatmaktadır: “İrak diyarının ana şehirlerinden biri olan Kûfe Peygamber dostlarının, tâbiînin, yüce bilginlerin, erdemlilerin yurdu ve müminlerin emiri Hz. Ali'nin hilâfet merkezi olduğu için ayrıcalıklı bir yerdir. Lâkin düşman elinin buralara kadar uzanması ve Hafâce kabilesinden gelen bedevîlerin eşkıyalık yapması sebebiyle her yanı harap olmuştur. Kûfe şehrinin suru yoktur; binaları tuğladandır. Çarşıları gayet zengindir; en fazla hurma ve balık satılır. Büyük Câmîi çok güzeldir; kurşunla birbirine kaynaştırılmış yontma taşlardan örülen muazzam sütunlarla desteklenmiştir ve yedi avludan oluşur. Bu mabette eskiden kalma değerli eserlerden biri, mihrabın karşısında; kibleye dönünce sağ tarafta bulunan Hz. İbrahim namazgâhıdır. Buradaki hücrede Hz. İbrahim'in namaz kıldığı rivayet edilir. Onun yanı başında (abanoza benzeyen) "sâc" ağacı dallarıyla çevrili yüksek bir mihrap görülüyor. Burası da Hz. Ali'nin mihrabıdır. İbn Mülcem tarafından şehit edildiğinde Hz. Ali'nin orada bulunduğu söylenir. Halk namaz kılmak için oraya akın eder.”⁷¹

D. İlmî Faaliyetler

İrak'ın iki önemli şehri olan Basra ve Kûfe arasında ilmi düzeyde olan rekabet, Irak'ta ilmî seviyenin ayrıcalık kazanmasına olumlu bir etki yapmıştı. Irak'ın eski medeniyet ve kültürlerin ev sahipliği yapmış olması, burada diğer bölgelerde olmayan ciddi bir birikimi de beraberinde getirmişti. Bununla birlikte Müslümanların eline düşen savaş esirleri genellikle kültürlü kimselerdi. Müslümanlar bu açıdan onlardan faydalanmaktaydılar.⁷²

Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652), Hz. Ali, Abdullah b. Ömer (ö. 40/661), Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88) ve Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665) gibi sahabîlerin Kûfe'ye yerleşmesi Kûfe'ye ilmî yönden farklı bir değer kazandırmıştır.

Genelde Irak'ta özelde ise Kûfe'deki ilmi faaliyetlerin temelinde Mevâliler⁷³ vardı. Müslümanların eline düşen savaş esirleri genellikle kültürlü

⁷¹ Ebû Abdullâh Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battutâ Seyahatnâmesi* (nşr. A. Sait Aykut), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000, I, 174-175.

⁷² Erdoğan, “İbn Mes'ûd'dan Ebû Hanîfe'ye Rey Mektebi”, s. 321.

⁷³ Mevâlî, Arap olmayan Müslümanlar için kullanılan bir terimdir. Terim anlamında ise ilk İslam fetihlerinin ardından kendi istekleriyle Müslüman olan, çoğunluğunu doğuda İranlılar ve

ve bilgili kimseler oldukları için Müslümanlar onlardan oldukça faydalanmışlardır. Irak bölgesinde cereyan eden savaşlar ve isyanlar çok sık meydana geldiği için Mevalîler, itikadi düşüncelerin doğmasına ve gelişmesine sebep olmuşlardır. Mevâliler, yönetim alanında kendilerine yer bulamayınca, ilme yönelmiş ve bu alanda varlık göstermeye çalışmışlardır.⁷⁴

Kûfe’de fıkıh, tefsîr, hadîs, dil, tarih, kıraat gibi alanlarda birçok âlim yetişmiştir. Her bir âlim birden fazla alanda meşhur olmuş ve çeşitli alanlarda eserler ortaya koymuşlardır.

Hadis ilmi bakımından Kûfe en önemli merkezlerden biridir. Başta Abdullah b. Mes’ûd ve Hz. Ali olmak üzere yüzlerce büyük sahabenin yerleşmiş olması ve birçok fakih ve muhaddisin uğrak yeri olması sebebiyle Kûfe, hadis rivayetlerinin ana yurtlarından biri olmuştur. Bununla birlikte ibâdet, muâmelât ve ukûbâtla ilgili hükmî hadislerin sayısı sınırlı olmasına rağmen, Kûfeli âlimlerin sık sık Mekke ve Medîne’ye ziyaretlerde bulunması ile bu durum telafi ediliyordu.⁷⁵ Hadis sahasında Kûfe’nin en önemli isimleri arasında Kûfe’de tefsir ve fıkıh mekteplerinin kurucusu olan Abdullah b. Mes’ûd (ö. 32/652-53), Abdullah b. Ebû Evfâ (ö. 86/705), Âmir b. Şerâhîl eş-Şa’bî (ö. 104/722), Ebû İshak es-Sebî (ö. 127/745), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), İbn Ebî Zaide (ö. 182/798), Vekî’ b. Cerrah (ö. 197/812), Fudayl b. İyâz (ö. 187/803), Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn (ö. 219/834), İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849) gibi isimler zikredilebilir.⁷⁶

Kûfe’de hadîs dışında farklı alanlarda yetişmiş birçok âlim ve fazıl şahsiyet vardır. Bunların en önde gelenleri arasında fıkıhta; Alkame b. Kays (ö. 62/682), Mesrûk b. Ecda’ (ö. 63/683), Esved b. Yezîd (ö. 75/694), Mürre et-Tayyib, Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713), İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714), Hammad b. Ebî Süleyman (ö. 120/738), kıraatta; Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 73/692),

Türklerin, Kuzey Afrika ve Endülüs’te Berberîlerin, Mısır’da Kıbtîlerin oluşturduğu gayri Arap Müslümanları ifade etmek üzere kullanılmaya başlanmıştır. Detaylı bilgi için bkzn; İsmail Yiğit, “Mevâlî”, *DİA*, XXIX, 424-426.

⁷⁴ Erdoğan, “İbn Mes’ûd’dan Ebû Hanîfe’ye Rey Mektebi”, s. 321.

⁷⁵ Ali Yüksek, “İslam Hukuku Tarihi’nde Kûfe’nin Yeri”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2014, IX, sy. 4, s. 2170

⁷⁶ Casim Avcı, “Kûfe”, *DİA*, XXVI, 342.

Âsım b. Behdele (ö. 127/745), Hamza b. Habîb (ö. 156/773), Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805), dilde; Mufaddal ed-Dabbî (ö. 178/794), Ebû Ca'fer er-Ruâsî, Ali b. Hamza el-Kisâî, Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 213/828), Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822), Ebû Abdullah İbnü'l-Arabî (ö. 231/846), tarihte; Muhammed b. Sâib el-Kelbî, Ebû Mihnef (ö. 157/773), Avâne b. Hakem (ö. 147/764), Seyf b. Ömer (ö. 180/796), Hişâm b. Muhammed el-Kelbî (ö. 204/819) ve Nasr b. Müzâhim (ö. 212/827-28) sayılabilir.⁷⁷

Kufe her ne kadar siyasî çalkantıların ve isyanların merkezinde olmuşsa da ilmî ve kültürel alanda da çok büyük gelişmelere sahne olmuştur. İçerisinde bulundurduğu farklı etnik ve kültürel unsurların oluşturmuş olduğu çeşitliliğin de etkisiyle birçok ideolojik gruplar ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra hadîs, tefsir, fıkıh, dil gibi çeşitli alanlarda önemli çalışmalar yapılmış ve Kûfe merkezli oluşturulan okullarda birçok âlim yetişmiştir. Hz. Ömer tarafından buraya gönderilen Abdullah b. Mes'ûd ve buraya gelen yüzlerce sahabînin gayretleriyle Kûfe ekolü olan ehli reyîn temelleri atılmıştır. Özellikle Hanefî mezhebinin oluşum sürecinde, İbn Mes'ûd'un usûl ve düşünce yapısı önemli bir rol oynamıştır.

⁷⁷ Yüksek, "İslam Hukuku Tarihi'nde Kûfe'nin Yeri", s. 2177.

İKİNCİ BÖLÜM
FUDAYL B. İYÂZ'IN HAYATI,
MANEVÎ VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

I. HAYATI

Hadis literatüründe hadisi nakleden kişiler râvî olarak adlandırılmaktadır. Terim olarak; rivayet metotlarından biriyle hadisi öğrenip aldıktan sonra, metoda delalet eden rivayet lafızlarıyla kendinden sonrakilere nakleden kimse olarak tanımlanmaktadır. Yukarıda belirtilen hususlar etrafında râvîlerin güvenilirlik durumlarının ve ehliyetlerinin tespiti açısından rical ilmi geliştirilmiştir.

Hadis ilimlerinde bir râvîyi değerlendirirken öncelikle o kişinin hayatı hakkında bir takım bilgiler verilmesi gerekmektedir. Söz konusu râvînin kişiliğine dair bilgiler, ailesi, doğduğu ve yaşadığı ortam ricâl ilmi açısından önemli bilgilerdir. Bu bölümde Fudayl b. İyâz'ın ismi ve nesebine, doğumuna, ailesine ve kişilik özelliklerine dair bilgiler verilecektir.

A. İsmi, Künyesi ve Nesebi

Kaynaklarda asıl adı Fudayl b. İyâz b. Mes'ûd b. Bişr Ebû Alî et-Temîmî⁷⁸ el-Yerbûî el-Horasânî olarak geçmektedir.⁷⁹ Ayrıca Fudayl b. İyâz “İmâmu'l-Harem”, “Şeyhu'l-Harem”⁸⁰ ve “Şeyhu'l-İslâm”⁸¹ olarak anılmaktadır. Fudayl b. İyâz ismi ile meşhur olmuştur. Künyesinin oğlu Ali'ye nispetle Ebû Alî⁸² olduğu noktasında ittifak vardır. Temîm kabilesinin Yerbu' koluna mensuptur.⁸³ Bu nedenle et-Temîmî veya el-Yerbûî olarak da anılmaktadır. Rivâyet edildiğine göre Nasr b. el-Hüseyn el-Buhârî, Fudayl b. İyâz'ın hizmetçisi İbrâhim b. el-Eş'as'a Fudayl'ın nesebini sormuş ve İbrâhim,

⁷⁸ Adnânîler' mensup bir Arap kabilesi.

⁷⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd ez-Zühri, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (nşr. Ali Muhammed Ömer), Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001, VII, 61; Ebû Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr* (nşr. Hâşim en-Nedvî), Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, VII, 123; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Maârif* (nşr. Servet Ukkâşe), Kahire: Dâru'l-Maârif, 1992, s. 511; Ebu'l-Kâsım Alî b. el-Hasan b. Hibetullâh b. Abdullâh eş-Şâfî İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimaşk* (nşr. Amr b. Garâme el-Amrî), Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1995, XLVIII, 375; Zehebî, *Siyer*, s. 3042; Şihâbuddîn Ebu Fadl Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, Kâhire, Dâru'l-Kitâbu'l-İslâmiyye, 1993, VIII, 294.

⁸⁰ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, (nşr. Ali Muhammed el-Becâvî), Beyrût: Dâru'l-Meârif, III, 361.

⁸¹ Zehebî, *Siyer*, s. 3042.

⁸² İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 511; Cemâlu'd-dîn Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *Sıfatı's-safve* (nşr. Hâlid Mustafa Tarsûsî), Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2012 s. 386; İsmâîl b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrût: Mektebetü'l-Meârif, 1990, X, 198.

⁸³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 61.

“Fudayl b. İyâz b. Mes’ûd b. Bişr et-Temîmî sonra el-Yerbûî Horasânî şeklindedir ve Merv bölgesindendir.” diye cevaplamıştır.⁸⁴ İbn Hallikân nisbesinin et-Temîmî et-Tâlikânî⁸⁵ el-Fendînî⁸⁶ şeklinde olduğunu ifade etmiştir.⁸⁷ Ayrıca Fudayl b. İyâz’ın aslen Kûfeli olduğuna dair oğlu Ebû Ubeyde’den nakledilen bilgiler de bulunmaktadır.⁸⁸ Bununla birlikte Fudayl b. İyâz’ın aslen Buhâralı olduğunu söyleyenler de vardır.⁸⁹

B. Doğumu

Hicrî II. asrın başlarında dünyaya gelen Fudayl b. İyâz kaynakların çoğunda geçtiği üzere 107/725⁹⁰ yılında Horasan⁹¹, Semerkand⁹² veya Merv’de doğmuştur. Ziriklî ise Fudayl’ın doğum tarihini 105/723 olarak ifade etmektedir.⁹³ Fudayl b. İyâz’ın hizmetinde bulunan⁹⁴ İbrahim b. Eş’âs ve onun dışında birçok muhaddis, Fudayl b. İyâz’dan kendisinin Semerkand’da doğduğunu işittiğini ifade etmiştir.⁹⁵ Kaynakların birçoğunda Fudayl b. İyâz’ın doğum tarihi ile ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak İbn Kâni’nin ifade ettiğini göre 80 yaşında vefat etmiştir.⁹⁶ Vefat tarihi olan 187 göz önünde bulundurulursa hicri 107 yılında dünyaya geldiği anlaşılmaktadır. Söz konusu

⁸⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XLVIII, 377.

⁸⁵ Horasan’da bir bölge ismidir.

⁸⁶ Horasan’ın Merv şehrinde bir köy adıdır.

⁸⁷ Ebu’l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân ve enbâu ebnâu’z-zamân* (nşr. İhsân Abbâs), Beyrût: Dâru Sâdir, 1972, IV, 47.

⁸⁸ Sülemî, *Tabakâtu’s-sûfiyye*, s. 8; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A’lâm Kâmusu Terâcim*, Beyrût: Dâru’l-İlmi li’l-Melâyîn, 2002, V, 153.

⁸⁹ Sülemî, *Tabakâtu’s-sûfiyye*, s. 8.

⁹⁰ Osman Türer, “Fudayl b. İyâz”, *DİA*, XIII, 208.

⁹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, X, 198; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VIII, 61.

⁹² İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VIII, 61; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 511; Muhammed b. Hibbân b. Ahmed Ebû Hâtim et-Temîmî el-Büstî, *Kitâbu’s-Sikât* (nşr. Muhammed Abdulmu’îd Hân), Haydârâbâd: Dâiretu’l-Meârifî’l-Usmâniyye, 1973, VII, 315; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtim Muhammed b. İdris b. el-Münzir et-Temîmî el-Hanzalî er-Râzî, *Kitâbu’l-cerh ve’t-ta’dîl* (nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî), Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1952, V, 73; Zehebî, *Siyer*, 3042.

⁹³ Ziriklî, *el-A’lâm*, V, 153.

⁹⁴ Zehebî, *Mizân*, I, 20.

⁹⁵ Zehebî, *Târîhu’l-islâm ve vefeyâtu’l-meşâhiri ve’l-a’lâm* (nşr. Ömer Abdusselâm Tedmurî), Beyrût: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1990, XII, 334.

⁹⁶ Safiyuddîn Ahmed b. Abdullâh el-Ensârî el-Hazrecî, *Hülâsatü Tehzîbu’t-Tezhîbu’l-Kemâl fî Esmâi’r-ricâl*, Mısır: el-Matbaâtu’l-Mîrîyye, 1301/1883, s. 310.

tarih Emevî Halîfesi Hişam b. Abdulmelik (105-125/724-743) dönemine denk gelmektedir. Fudayl'ın çocukluk yılları Serahs ve Nesâ arasında bulunan Ebîverd'de geçmiştir.⁹⁷

C. Ailesi ve Çocukları

Fudayl b. İyâz'ın anne ve babası hakkında yeterli bir bilgi olmamasına rağmen daha ziyade ilim ile uğraşan Alî, Ebû Ubeyde ve Muhammed adında üç oğlunun olduğu bilinmektedir. Babası ile ilgili olarak, Merv şehrinde ismi kendisine nispet edilen İyâz nehrinin bulunduğu ifade edilmektedir.⁹⁸ Kaynaklarda anne ve babası ile ilgili bunun dışında herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır.

Darekutnî üç oğlundan bahsederken onların güvenilir ve zâhid kimseler olduğunu ifade etmektedir.⁹⁹ İbn Asâkir'in *Târîhu Dımaşk* isimli eserinde Fudayl b. İyâz'ın üç oğlunun isimlerinin Alî, Muhammed ve Ömer olduğu belirtilmektedir.¹⁰⁰

Fudayl b. İyâz'ın çocukları da kendisi gibi hadis ilmi ile meşgul olmuşlardır.

1. Alî b. Fudayl b. İyâz et-Temîmî (ö. 171-80/787-96)

Kaynaklarda müctehid ve Allah dostu olarak nitelendirilen Alî b. Fudayl, Abbâd b. Mansûr, Abdülaziz b. Ebî Ravvâd, Leys b. Ebî Süleym, Zeyd b. Bekr ve Muhammed b. Sevr gibi isimlerden rivayette bulunmuştur. Ebu Bekir b. Ayyâş, Şihâb b. Abbâd, Ebû Süleyman ed-Dârimî, Abdullah b. Yunus, Süfyan b. Uyeyne¹⁰¹ ise kendisinden hadis alan ravilerdendir.¹⁰² Nesâî'ye göre güvenilir bir râvidir.¹⁰³

⁹⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLVIII, 378.

⁹⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLVIII, 380.

⁹⁹ Sülemî, *Suâlâtü's-Sülemî li'd-Dârâkutnî* (nşr. Hâlid b. Abdurrahmân el-Cerîsî), Riyâd, 2006, s. 262.

¹⁰⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLVIII, 380.

¹⁰¹ Cemâleddîn Ebu'l-Haccâc Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-ricâl* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1996, XXI, 96.

¹⁰² İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, V, 373; İbnu'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, s. 390.

¹⁰³ Zehebî *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehu rivâyetun fî'l-kütübi's-sitte* (nşr. Muhammed Avvâme), Cidde: Dâru'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye-Müessesetü'l-Ulûmi'l-Kur'ân, 1992, II, 45.

Ebu Bekir b. Ayyâş (ö. 193/809), Alî b. Fudayl ile ilgili bir hatırasını şu şekilde anlatmaktadır: “Fudayl b. İyâz’ın arkasında namaz kılıyordum. Yanımda da oğlu Alî vardı. Fudayl, Tekasür Sûresi’nde “لَتَرْوُنَّ الْجَحِيمَ / leteravünne’l-cahîm”¹⁰⁴ bölümünü okuyunca Alî, yüzüstü yere düştü ve Fudayl bu ayette kalakaldı. Bunun üzerine kendi kendime dedim ki: Alî ve Fudayl gibi Allah’tan bu derece korkanlar varken vay halime.”¹⁰⁵

Bir başka rivayette Muhammed b. el-Hüseyn şöyle anlatmaktadır: “Alî b. Fudayl yatağına sürünerek gidecek kadar çok namaz kılmasına rağmen babasına dönerek şöyle derdi: Ey babacığım! Allah’a çok ibadet edenlerden geride kaldım.”¹⁰⁶ Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/813) ise Ali’nin Allah korkusuna dikkat çekerek şöyle demiştir: “Fudayl ve oğlu Ali’den daha çok Allah’tan korkan hiç kimseyi görmedim.”¹⁰⁷ Bazı kimseler Ali’nin, babasından daha çok Allah korkusuna sahip olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁸ Abdullah b. el-Mübârek bu konu hakkında şöyle demektedir: “İnsanların en hayırlısı Fudayl b. İyâz’dır. Oğlu Alî ondan daha hayırlıdır.”¹⁰⁹ Zehebî, Ali b. Fudayl’ı tanıtırken “zâhid oğlu zâhid” ifadesini kullanmaktadır.¹¹⁰

Evliyanın büyüklerinden sayılan Alî b. Fudayl, babası hayatta iken yirmili yaşlarda¹¹¹ vefat etmiştir.¹¹² Vefatının sebebi olarak namaz esnasında okuduğu En’am Suresi’nin 27 ayetinde geçen “وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ وَقَفُوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا / يَلَيْتَنَّا نُرَدُّ... Onlar ateşin başında durdurulmuş iken, keşke dünyaya geri çevrilseydik derler...” ifadesi zikredilir.¹¹³ Zehebî’ye göre vefatı hicri 171 ile

¹⁰⁴ Tekâsür 102/6.

¹⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 562.

¹⁰⁶ İbnu’l-Cevzî, *Sıfatu’s-safve*, 390.

¹⁰⁷ İbnu’l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi’l-memlûk ve’l-ümem* (nşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ), Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1995, IX, 85.

¹⁰⁸ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXI, 97.

¹⁰⁹ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXI, 99.

¹¹⁰ Zehebî, *Târîhu’l-islâm*, XI, 269.

¹¹¹ Cemaleddîn Ebu’l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrî Berdî Atabekî, *en-Nücûmu’z-zâhira fî mulûki misr ve’l-kâhira*, Mısır: Vezâretü’s-Sekâfe, 1963, II, 111.

¹¹² Zehebî, *Siyer*, 2826.

¹¹³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 464; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, V, 454.

180 arasında bir tarihtedir.¹¹⁴ Nesâî'nin *Sünen*'inde bir rivâyeti bulunmakta olup konusu Allah'ı tesbih etme ile ilgilidir.¹¹⁵ İbnu'l-Cevzî, babası Fudayl'e göre Ali'yi bir derece üstte zikrettiğini ifade etmekte ve bunun sebebi olarak ise Ali'nin babasından önce vefat etmiş olduğunu söylemektedir.¹¹⁶

2. Muhammed b. Fudayl b. İyâz (ö. ?)

Kaynaklarda Muhammed b. Fudayl olarak genellikle Fudayl b. Gazvân'ın oğlu olan Muhammed'in adı zikredilmektedir. Tam adı Muhammed b. Fudayl b. İyâz b. Mes'ûd el-Heysemî'dir. Künyesi Ebu Bekir'dir.¹¹⁷ Babasından¹¹⁸ ve Abdullah b. el-Mübârek'ten rivayette bulunmuştur.¹¹⁹ İbn Hibbân (ö. 354/965) onu *es-Sikât* isimli eserinde zikretmektedir.¹²⁰

3. Ebû Ubeyde b. Fudayl b. İyâz (ö. 236/850)

Babası Fudayl'dan rivayetlerde bulunmuştur. Mısır'a yolculuk yapmış ve daha sonra Mekke'ye gitmiştir. Mekke'de hicri 236 yılının Safer ayında vefat etmiştir.¹²¹ İbnu'l-Cevzî Ebû Ubeyde'nin zayıf bir râvî olduğu yorumunda bulunmuştur. Darakutnî ise güvenilir bir ravi olduğunu ifade eder.¹²² İbn Hibbân, ismini güvenilir ravileri topladığı "*es-Sikât*" adlı kitabında zikretmektedir. Ayrıca Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 405/1014), Ebû Ubeyde'yi zayıf raviler arasında tasnif etmemiştir.¹²³ Ancak İbnu'l-Cevzî Ebû Ubeyde'yi zayıf bir râvî olarak nitelemektedir.¹²⁴

¹¹⁴ Zehebî, *Târihu'l-islâm*, VI, 294.

¹¹⁵ Zehebî, *Târihu'l-islâm*, VI, 294.

¹¹⁶ İbnu'l-Cevzî, *Sıfatu's-safve*, 390.

¹¹⁷ Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî, *el-Künâ ve'l-esmâ* (nşr. Abdurrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşkarî), Medîne: İmâdetü'l-Buhusi'l-İlmî bi'l-Câmiat'il-İslâmî, 1983, I, 133.

¹¹⁸ Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ*, I, 133.

¹¹⁹ İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 58.

¹²⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 76.

¹²¹ Zehebî, *Târihu'l-islâm*, VII, 426.

¹²² Zehebî, *Mîzân*, IV, 549.

¹²³ İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân* (nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde), Beyrût: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 2002, IX, 119.

¹²⁴ İbnu'l-Cevzî, *Kitâbu'd-duafâ ve'l-metrûkîn* (nşr. Ebu'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî), Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986, III, 235.

Görüldüğü üzere Fudayl'ın ailesinden, hakkında en fazla bilgi vârid olan kişi, oğlu Ali'dir. Bununla birlikte anne ve babası hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Fudayl b. İyaz'ın çocukları, tıpkı kendisi gibi hadis ilmi ile uğraşmıştır. Ayrıca zahid bir kişiliğe sahip olan çocukları sûfî bir yaşam tarzı sürdürmüşlerdir.

D. Ahlaki Kişiliği ve Meziyetleri

Fudayl bin İyaz'ın İslam'a yönelmesi ile ilgili olarak anlatılan bir rivayete göre Fudayl b. İyaz, Ebîverd ile Serahs arasında¹²⁵ yol kesen eşkıyalar arasında yer alıyordu. Âşık olduğu bir cariyenin evinin duvarına tırmandığı sırada içeride Kur'an-ı Kerim okunduğu ve Hadîd Sûresi'nin 16. ayet-i kerimesinde geçen “أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ ءَامَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ...” / İman edenlerin Allah'ı zikretmekten ve inen haktan dolayı kalplerinin saygı ile ürpermesinin zamanı gelmedi mi?..” ifadelerinden etkilendiği ve “Evet Allah'ım işte o an bu andır.” diyerek tövbe ettiği nakledilmektedir.¹²⁶

Kendisini derinden etkileyen bu olaydan sonra sürekli ibadetle meşgul olan Fudayl b. İyâz'ın hayatı da bu doğrultuda değişmiştir. Zühdü ve takvayı kendine şiar edinen Fudayl, çevresindekilere daima ahireti düşünmelerini, ona göre hazırlık yapmalarını ve Allah'tan korkmalarını tavsiye etmiştir. Allah korkusu ile ilgili olarak ise “Kim Allah'tan korkarsa hiçbir şey ona zarar veremez ve kim Allah'tan başka şeylerden korkarsa ona kimse bir fayda veremez.”¹²⁷ ifadelerini kullanmaktadır.

1. Zühd ve Takvâsı

Fudayl b. İyaz dünya nimetlerinden yüz çevirmiş, sürekli ibadetle meşgul olan ve Allah korkusundan daima ağlayan bir insandı.¹²⁸ Allah korkusu ve bundan dolayı oluşan hüznün, hayatının bir parçası haline gelmişti. Ebû Alî er-Râzî “Fudayl b. İyâz ile otuz yıl boyunca arkadaşlık ettim, bir kere güldüğünü ve

¹²⁵ Muhammed b. Nasr el-Ebîverdi'ye göre Fudayl'ın eşkiyalık yaptığı bölge Ebîverd yakınlarında uçsuz bucaksız bir çöldür. Ayrıca bkz: İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLVIII, 381.

¹²⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLVIII, 380; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 198

¹²⁷ Zehebî, *Siyer*, s. 3043.

¹²⁸ Ebû Bekir Ahmed b. Alî b. Mencuveyh el-İsbehânî, *Ricâlu Sahîh-i müslim* (nşr. Abdullâh el-Leysî), Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1987, II, 134.

tebessüm ettiğini görmedim. İlk defa oğlu Alî vefât ettiğinde gülmüştü. Bunun sebebini sorduğumda ‘Eğer Allah bir işi sevdiyse, ben de o işi sevimli olarak görürüm’ şeklinde cevap vermişti.”¹²⁹ Ebu Alî er-Râzî bu sözleriyle Fudayl b. İyâz’ın sürekli hüzünlü bir halde olduğunu aktarmaktadır. Harun er-Reşîd (170-786/193-809) “Gözlerim Fudayl b. İyâz gibisini görmemiştir. Birgün yanına gittim ve bana kalbimde hüznün ve korku için yer ayırmamı tavsiye ederek, korku ve hüznün bulunduğu bir kalbin insanı Allah’a isyandan ve cehennem azabından koruduğunu söyledi.” ifadeleri ile Fudayl b. İyâz’ın korku ve hüzne dair düşüncelerini aktarmaktadır.¹³⁰ Bir başka sözünde Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797) “Ne zaman Fudayl’a bakarsam beni bir hüznün kaplar ve kendi nefsimi kötülemeye başlarım.” demiş ve ağlamaya başlamıştır.¹³¹ Kendisindeki bu hüznün Kur’an-ı Kerim tilavetine de yansımış ve hüzünlü bir ses tonuyla sanki insanlara hitap eder gibi Kur’an-ı Kerim okumuştur.¹³²

İbrahim b. Eş’âs “Kalbinde Allah korkusu bu kadar olan Fudayl’dan başka kimseyi görmedim. Şayet Allah’ı zikreder veya yanında Allah zikredilirse ve yahut Kur’an’dan bir ayet duyarsa kendisinde korku ve hüznün hemen ortaya çıkardı.”¹³³

Fudayl, vera’ sahibi bir muhaddisti. Abdullah b. el-Mübârek: “İnsanların en çok ibadetle meşgul olanını, en çok vera’ sahibi olanını, en bilgelisini ve en fakihini gördüm. İnsanların en çok ibadetle meşgul olanı Abdulazîz b. Ebî Ravvâd, insanların en çok vera’ sahibi olanı Fudayl b. İyâz, insanların en bilgelisi Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve insanların en fakihisi Ebû Hanîfe’dir (ö. 150/767).” diyerek Fudayl b. İyâz’ın bu yönüne dikkat çekmiştir. Yine Abdullah b. el-Mübârek Fudayl’ın ölümünden sonra “Yeryüzünde Fudayl’dan daha faziletli bir insan kalmadı.”¹³⁴ ifadelerini kullanmıştır.¹³⁵ Nitekim Fudayl,

¹²⁹ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullâh el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ ve tabakatü’l-esfiyâ*, Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1996, VIII, 100.

¹³⁰ Zehebî, *Siyer*, s. 3047.

¹³¹ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VIII, 297.

¹³² Ahmed Ferîd, *Min a’lami’s-selef*, İskenderiye: Dâru’l-İmân, 1998, II, 45.

¹³³ Ferîd, *Min a’lami’s-selef*, II, 45.

¹³⁴ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemâl*, XXIII, 287.

kendisini ilgilendirmeyen şeylerle meşgul olmamış ve ömrünün büyük bir kısmını Allah’a ibadet etmeye adanarak sürekli Allah’a yakınlaşmanın yollarını aramıştır. Kendisine ‘zühd nedir’ diye sorulduğunda ‘kanaattir’, ‘verâ‘ nedir’ diye sorulduğunda ‘haram olan şeylerden uzak durmaktır’, ‘ibâdet nedir’ diye sorulunca ‘farz olanlarını yerine getirmendir’, ‘tevâzu nedir’ diye sorulunca ‘hakka boyun eğmektir’ şeklinde cevap vermiş ve “Verâ‘ın en faziletlisi insanın diline sahip çıkmasıdır.” ifadelerini kullanmıştır.¹³⁶

İbadetlerin yalnızca Allah’a has bir şekilde yerine getirilmesini sık sık ifade ederek insanları buna göre değerlendirmeye tabi tutmuştur. Bir keresinde şöyle demiştir: “İnsanlar sebebiyle amelleri terk etmek riya’dır. Yine insanlar sebebiyle amellere yönelmek şirktir. İhlâs ise bu ikisinden uzaklaştırarak seni Allah’a yakınlaştırır.”¹³⁷

Sıkça ibadetle meşgul olan Fudayl, gecenin ilk saatlerinde namaz kılmaya başlar, uyku çökünce evindeki hasırın üzerinde uyur sonra tekrar uyanır, tekrar ibadet eder, tekrar uykusu gelince uyur ve bu hal sabaha kadar devam ederdi.¹³⁸

Çokça gülmenin ve kahkaha atmanın iyi bir şey olmadığını sık sık dile getiren Fudayl, bir keresinde şakalaşan ve kahkaha atan hadis ashabından bir grup gördü ve onlara şöyle seslendi: “Ey peygamberlerin varisleri! Sizler örnek alınan imamlarsınız.”¹³⁹

Kazancını helal olarak temin etmeyi kendine şiar edinen Fudayl b. İyâz bir keresinde “İnsan, helal olanı talep etmekten ve doğruluktan daha faziletli bir şey ile süslenmemiştir.” ifadelerini kullanmış, oğlu Alî ise cevaben “Ey

¹³⁵ Abdullah b. el-Mübârek hicrî 181 yılında vefat etmiştir. Kaynaklarda Abdullah b. el-Mübârek’in böyle bir ifade kullandığına dair bilgiler bulunsa da Fudayl b. İyâz Abdullah b. el-Mübârek’ten sonra vefat ettiği için rivâyetlerde çelişki gözükmemektedir.

¹³⁶ Zehebî, *Siyer*, s. 3045.

¹³⁷ Ebû Zekerîyya Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbu’l-esmâ ve’l-luğât* (Nşr. İdâretu’t-tibâati’l-müniriyye), Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts., II, 52.

¹³⁸ Ferîd, *Min a’lami’s-selef*, II, 45.

¹³⁹ Zehebî, *Siyer*, s. 3046.

babacığım! Helal olan şeyler azdır” demiş ve bunun üzerine Fudayl “Ey oğlum! Onun azlığı Allah’ın yanında çokluktur.” şeklinde karşılık vermiştir.¹⁴⁰

2. Devlet Adamları ile İlişkisi

Fudayl b. İyaz devlet ricali ile yakınlık kurmaktan kaçınan kişinin gecesini namazla, gündüzünü oruçla geçiren, hac ve umre yapan, Allah yolunda savaşı, bunun yanında devlet ricâliyle de konuşan kişiden daha erdemli olduğunu söylemiştir.¹⁴¹ Ayrıca “Devlet başkanlarından uzak durmayı, tıpkı Kur’ân-ı Kerim’den bir ayet öğrenir gibi öğrendik.”, “Bir âlim için ‘Nerede?’ denildiği zaman ‘emîrin evindedir’ cevabını almak ne çirkindir!”¹⁴² ifadeleri ile devlet ricalinden sakınılması gerektiğini belirtmektedir. Bununla birlikte “Devlet adamlarının yanlarına gitmememiz bize emredilmiştir. Şayet onlar bizim yanımıza gelirse, biz ancak onlara hakkı söyleriz.”¹⁴³ sözü ile de devlet adamlarının nüfuzunun kendilerini doğru olan şeyleri söylemekten alıkoymaması gerektiğini ifade etmektedir. Ayrıca Fudayl b. İyâz devlet ricali tarafından kendisine takdim edilen hediyeleri asla kabul etmezdi.¹⁴⁴

Fudayl’ın, Abbâsî halîfelerinden birisi olan Harun er-Reşîd (ö. 193/809) ile olan diyaloglarına kaynaklarda genişçe yer verilmektedir. Anlatıldığına göre bir gün Harun er-Reşîd, Fudayl b. İyaz’a “Ne kadar da zâhid bir insansın!” demiş, bunun üzerine Fudayl “Sen benden de zâhidsin.” karşılığını vermiştir. Bunun gerekçesini soran Hârûn er-Reşîd’e cevaben Fudayl “Çünkü ben dünya için zahidim, sen ise ahiret için zahidsin. Dünya fani, ahiret ise bakidir.” ifadelerini kullanmıştır.¹⁴⁵ Yine Hârûn er-Reşîd “Gözlerim Fudayl b. İyâz gibisini görmemiştir. Birgün yanına gittim ve bana ‘Kalbinde hüzn için yer aç ki hüzn oraya yerleşsin, isyanın önünü kessin ve seni cehennemden uzak

¹⁴⁰ Zehebî, *Siyer*, s. 3043.

¹⁴¹ Ebu Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, VIII, 98.

¹⁴² Ebû İshâk Cemâlî’-d-dîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ el-Kütübî el-Vatvat, *Guraru’l-hasâisi’l-vâdiha ve uraru’n-nakâisi’l-fâdiha* (nşr. İbrâhîm Şemsü’-d-dîn), Beyrût: el-Kütübü’l-İlmiyye, 2008, s. 591.

¹⁴³ Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. el-Haccâc el-Mervezî, *Ahbâru’ş-şuyûh ve ahlâkühum* (nşr. Âmir Hasan Sabrî), Beyrût: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 2005, s. 42.

¹⁴⁴ Mustafa b. Abdullâh el-Kostantinî el-Osmânî Hacî Halîfe Kâtip Çelebi, *Süllemi’l-vusûl ilâ tabakâti’l-fuhûl* (nşr. Ekmeleddîn İhsânoğlu v.dğr.), İstanbul: İrcica, 2010, III, 14.

¹⁴⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, IV, 48; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 198.

tutsun' dedi." sözleriyle Fudayl b. İyâz'ın kendisine olan tavsiyesini aktarmıştır.¹⁴⁶

Fazl b. Rebî' (ö. 208/823-24) Fudayl b. İyâz'ın hayatı ile ilgili şöyle bir hatıraya yer vermektedir: "Halîfe Hârûn er-Reşîd hac vazifesini ifa etmek için Mekke'ye gitmişti. Kendisiyle birlikte Fudayl b. İyâz'ın yanına gittik ve kapıyı çaldık. Kendisi Kur'ân-ı Kerim okuyordu. 'Kim o?' diye seslendi. 'Emîru'l-mü'mînîn!' şeklinde cevap verdik. Fudayl 'Emîru'l-mü'mînîn benimle ne işi olur?' diye hayret etti. 'Emîru'l-mü'mînîne itaat etmen gerekir.' dedim ve kapıyı açtı. Sonra bir odaya doğru ilerledi. Işığı söndürdü. Bir köşeye çekildi. Harun er-Reşîd, Fudayl b. İyâz'dan nasihat istedi. Fudayl, 'Ömer b. Abdulazîz (ö. 101/720), hilâfet makamına getirildiği zaman, Sâlim b. Abdullâh (ö. 106/725), Recâ b. Hayve ve Muhammed b. Ka'b'ı (ö. 108/726) yanına davet ederek hilafet makamının kendisi için bir belâ olduğunu ve bu belâdan sağ salim kurtulmak için tavsiyelerine ihtiyaç duyduğunu söyledi. Sen ve ashâbın ise bu makamı bir nimet olarak görmektesiniz. Sâlim, Ömer b. Abdulazîz'e 'Sen kurtuluş istiyorsan dünya senin için oruç, ahiret ise iftar edeceğin mekân olsun.' dedi. İbn Ka'b 'Eğer sen Allah'ın azâbından kurtulmak istiyorsan Müslümanların yaşlılarını baban, gençlerini kardeşin, çocuklarını evladın olarak bil. Babana saygı göster, kardeşlerine ikramda bulun, çocuklarını sev.' diye nasihatte bulundu. Recâ ise 'Eğer Allah'ın azabından kurtuluş istiyorsan, kendin için istediğini Müslümanlar için de iste, kendin için çirkin gördüğün şeyi diğer Müslümanlar için de çirkin gör' dedi. Bunları duyunca Hârûn ağlamaya başladı ve nasihatlerine devam etmesini istedi. Bunun üzerine Fudayl b. İyâz 'Rasulullah'ın (s.a.v.) amcası Abbâs Rasulullah'a (s.a.v.) 'Beni emir yap.' demişti. Rasulullah (s.a.v.) ise 'Muhakkak ki emirlik kıyamet günü üzüntü ve pişmanlıktır.' diye cevap vermişti.' Şeklinde karşılıklıta bulundu. Hârûn er-Reşîd ağlayarak devam etmesini istedi. Fudayl 'Ey kıyamet günü Allah'ın yarattıklarından tek tek hesaba çekilecek olan güzel yüzlü adam! Bu yüzü cehennem ateşinden koruyabiliyorsan koru. Allah seni cehennem azabının dokunmasından ve emrin altındakileri aldatmandan korusun.' şeklinde öğütlerine devam etti. Bunun üzerine Hârûn, Fudayl'a 'Borcun var mı?' diye sordu. Fudayl ise 'Evet Rabbime sayısız borcum var. O borç benden istendiğinde hesabını veremezsem vay halime!' şeklinde

¹⁴⁶ İbn Asâkir, *Târihu Dimeşk*, XLVIII, 388; Zehebî, *Siyer*, s. 3047.

cevap verdi. Harun er-Reşîd ise dünyalık borcu kastettiğini söyleyince ‘Rabbim beni vaadine sadık olmamla ve emrettiği şeylere itaat etmemle sorumlu tutmuştur. Bir ayet-i kerimede ‘وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ’ Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım¹⁴⁷ buyurmuştur.’ ifadelerini kullandı. Harun er-Reşîd ise bin dinar vererek ailesi için ve ibadetleri için kullanmasını istedi. Fudayl buna karşılık olarak ‘Ben sana kurtuluş yolunu anlatırken sen beni böyle bir şeyle ödüllendirmeye kalkıyorsun. Allah sana selâmet versin’ sözlerini kullandı. Bunun üzerine Harun er-Reşîd sustu ve dışarı çıktığımızda Hârun ağlıyordu.”¹⁴⁸

E. Vefatı

Kaynaklarda Fudayl b. İyâz’ın ölüm tarihi ile ilgili bir ittifak söz konusudur. Kaynakların belirttiğine göre Fudayl b. İyâz, Harun er-Reşîd’in hilâfeti döneminde¹⁴⁹ hicrî 187¹⁵⁰ yılının başlarında, Muharrem ayında,¹⁵¹ Aşure Günü’nde Mekke’de vefat etmiştir.¹⁵² Fesevî ise Fudayl b. İyâz’ın Muharrem’in 11’inde vefât ettiğini rivâyet etmektedir.¹⁵³ Doğduğu kasabadan ayrılarak, ilim öğrenmek için birçok yolculuğa çıkan Fudayl’ın son durağı Mekke şehri olmuştur. Mekke’ye ilimden ziyade, ibadetle meşgul olmak amacıyla gelmiş ve vefatına kadar burada kalmıştır. Ahmed b. Hanbel, Fudayl b. İyâz’ın kendisinin hacca gittiği 187 senesinde vefât ettiği bilgisini aktarmaktadır.¹⁵⁴

Fudayl b. İyâz’ın kabri Mekke’dedir. İbn Hibbân, Fudayl b. İyâz’ın kabrini birkaç kez ziyaret ettiğini ve kabrinin çokça ziyaret edilen meşhûr bir yer

¹⁴⁷ Zâriyat 51/56.

¹⁴⁸ Ebû Nuaym el-İsfehânî, *Hilye*, VIII, 107; İbnu’l-Cevzî, *Sıfatı’s-safve*, 390; Zehebî, *Siyer*, s. 3040.

¹⁴⁹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VIII, 61.

¹⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu’l-ilel ve ma’rifetu’r-ricâl* (nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs), Riyad: Dâru’l-Hânî, 2001, I, 561; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 511; Celâleddîn Abdurrahân b. Ebû Bekr es-Suyûtî, *Tabakâtu’l-huffâz*, Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1983, s. 110; Zehebî, *Mîzân*, III, 361; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 315.

¹⁵¹ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLVIII, 381; Sülemî, *Tabakâtu’s-sûfiyye*, s. 8.

¹⁵² İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VIII, 61; Suyûtî, *Tabakâtu’l-huffâz*, s. 110; Zirikî, *el-A’lâm*, V, 153.

¹⁵³ Ebû Yûsuf Ya’kûb b. Süfyân el-Fesevî, *Kitâbu’l-Ma’rife ve’t-târîh* (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Medine: Mektebetü’l-Dâr, 1989, I, 179.

¹⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 561

olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁵ Cennetü'l-Muallâ kabristanında medfun olan Fudayl b. İyâz'ın kabri, oğlu Ebû Ubeyde ve torunu Ömer b. Ebî Ubeyde'ye komşudur. Zira mezar taşında “Bu kabir, Fudayl b. İyâz, oğlu Ebû Ubeyde ve oğlunun oğlu Ömer b. Ebî Ubeyde'nin kabridir.” şeklinde yazdığı kaydedilmektedir.¹⁵⁶

II. İLMÎ KİŞİLİĞİ

A. İlmî Yolculukları

Fudayl b. İyâz, rivâyetlerde belirtildiği üzere Horasan¹⁵⁷ bölgesinde Semerkand'da¹⁵⁸ 107/725¹⁵⁹ yılında doğmuştur. Fudayl b. İyâz'ın hizmetinde bulunan¹⁶⁰ İbrahim b. Eş'âs ve diğer birçok muhaddis, Fudayl b. İyâz'dan kendisinin Semerkand'da doğduğunu işittiğini ifade etmiştir.¹⁶¹ Fudayl'ın hayatının ilk yılları Serahs ve Nesâ arasında bulunan Ebîverd şehrinde geçmiştir.¹⁶² Gençliğinde yol kesen bir eşkıya grubu içerisinde yer alan Fudayl b. İyâz, daha önce de geçtiği üzere üzerinde büyük bir tesir uyandıran hadise neticesinde tövbe etmiş ve ilim ile meşgul olmak için Kûfe'ye gitmiştir.¹⁶³ Ancak bir keresinde “Allah'ım sana Beytû'l-Haram'da komşu olarak tövbe ettim.” dediği rivâyet edilmiştir.¹⁶⁴ Bu sözlerinden hareketle onun Mekke'ye Kûfe'den önce de gittiği yorumu yapılmaktaysa da bu zayıf bir görüştür. Fudayl b. İyâz'ın Kûfe'ye hangi tarihte gittiği tam olarak tespit edilememekte olup kaynaklarda bu konu hakkında farklı bilgiler yer almaktadır. İbn Sa'd'ın verdiği bilgiye göre Fudayl b. İyâz Kûfe'ye gittiğinde yaşı büyüktür.¹⁶⁵ Ziriklî de benzer

¹⁵⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 315.

¹⁵⁶ Takiyyuddîn Muhammed b. Ahmed el-Hasenî el-Fâsî el-Mekkî, *el-Akdü's-semîn fî târihi'l-beledi'l-emîn* (nşr. Fuâd Seyyîd, v.dğr), Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1985, VI, 338.

¹⁵⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 61; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 198; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, 295.

¹⁵⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 61; İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 73; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 315; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 511; ez-Zehebî, *Siyer*, 3042.

¹⁵⁹ Türer, “Fudayl b. İyâz”, *DİA*, XIII, 208.

¹⁶⁰ Zehebî, *Mîzân*, I, 20.

¹⁶¹ Zehebî, *Târihu'l-islâm*, XII, 185.

¹⁶² İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLVIII, 378.

¹⁶³ Zehebî, *Siyer*, s. 3042.

¹⁶⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, 295.

¹⁶⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 61; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, 295.

kanaati paylaşmaktadır.¹⁶⁶ Başka bir rivâyette ise Fudayl'ın genç yaşlarda Kûfe'ye gittiği belirtilmektedir.¹⁶⁷ Görüldüğü üzere Fudayl b. İyâz'ın hangi tarihte Kûfe'ye gittiği tam olarak bilinmemektedir. Hocalarının arasında en erken vefât edenlerden biri olan Mansûr b. el-Mu'temir'in vefat tarihi olan 132/750 senesi¹⁶⁸ ve Fudayl b. İyâz'ın doğum târihi olan hicrî 107/725 senesi dikkate alındığında 25 yaşından önce Kûfe'ye gittiği kanaatine ulaşılmaktadır. Zirâ Fudayl b. İyâz, Zehebî'nin verdiği bilgiye göre Kûfe'de Mansûr b. el-Mu'temir, A'meş, Beyân b. Bîşr, Leys b. Ebî Süleym, Atâ b. es-Sâib, Hişâm b. Hassân, Ca'fer es-Sâdık gibi isimlerden hadîs yazmıştır.¹⁶⁹ Bu nedenle Fudayl b. İyâz'ın genç yaşlarda iken Kûfe'ye gittiği bilgisi daha isabetli görülmektedir.

Fudayl b. İyâz Kûfe'de belirli bir süre ilim tahsil ettikten sonra Kûfe'den Mekke'ye doğru yola çıkmış, Mekke'ye yerleşmiş ve burada vefât etmiştir.¹⁷⁰ İbn Sa'd onu Mekkeli muhaddisler arasında altıncı tabakada zikretmiştir.¹⁷¹ Nitekim Fudayl b. İyâz, Mekke'de Kâbe'ye komşu olmuş,¹⁷² sürekli ibâdetle meşgul halde¹⁷³ ilmî faaliyetlerine devam etmiştir. Fudayl b. İyâz'ın hicrî 140-150 seneleri arasında bir tarihte Mekke'ye gittiği tahmin edilmektedir.

İbn Asâkir *Târihu Dimaşk* isimli eserinde Fudayl b. İyâz'ın biyografisine genişçe yer vermiş ve onun Şam'a gittiği bilgisini aktarmıştır.¹⁷⁴ Ancak Fudayl b. İyâz'ın hangi amaçla ve ne zaman Şam bölgesine gittiği ve orada ne kadar süre ikamet ettiği tam olarak tespit edilememektedir.

Kaynaklardan edinilen bilgiye göre Fudayl b. İyâz, Horasan, Kûfe, Mekke ve Şam bölgelerinde bulunmuştur. Bununla birlikte Fudayl b. İyâz'ın talebeleri veya hocaları ile olan münasebetinden hareketle farklı bölgelerde de bulunduğu dair değerlendirmeler yapmak mümkündür. Fudayl b. İyâz'ın

¹⁶⁶ Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 153.

¹⁶⁷ Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed el-Akrî el-Hanbelî İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb* (nşr. Abdulkâdir el-Arnâvût), Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1986, II, 399.

¹⁶⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 315.

¹⁶⁹ Zehebî, *Siyer*, s. 3042.

¹⁷⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, 295.

¹⁷¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 61.

¹⁷² Zehebî, *Siyer*, s. 3042.

¹⁷³ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLVIII, 378.

¹⁷⁴ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLVIII, 376.

talebelerinden olan Müsedded b. Müserhed'in (ö. 228/843) Basra dışına çıkmadığı nakledilmektedir. Ancak Müsedded, Fudayl b. İyâz'dan rivâyette bulunmuştur. Müsedded b. Müserhed'in Fudayl b. İyâz aracılığıyla *Kütüb-i sitte*'den Ebû Dâvud'un *Sünen*'inde rivâyeti bulunmaktadır.¹⁷⁵ Buna benzer örneklerden hareketle Fudayl b. İyâz'ın Mekke'de Müsedded ile birlikte hacetmiş olma ihtimali istisna tutulacak olursa farklı bölgelere de seyahatlerde bulunmuş olması mümkündür.

Fudayl b. İyâz'ın Kûfe'deki hayatının genellikle ilim tahsiliyle geçtiği, Mekke'deki hayatının ise ibâdet ve hocalık ile geçtiği ifade edilebilir. Nitekim özellikle Fudayl b. İyâz'ın hocalarının ve talebelerinin vefât tarihleri göz önünde bulundurulduğunda böyle bir kanaatin ortaya çıktığı görülmektedir. Hayatının ilk yıllarının geçtiği Horasan'da ise ilmî bir faaliyetine dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır.

B. Kelam İlmindeki Yeri

Belirli bir kültürel yapıdan, toplumdan veya coğrafyadan gelen ulemânın yaşadığı dönemde tezahür eden çeşitli tartışmalardan etkilenmemesi veya uzak durması mümkün değildir. Fudayl b. İyâz da kendi yaşadığı dönem olan hicrî II. asırda cereyan eden, kelâmî bir takım tartışmalara katılmış, bu konulara dair çeşitli sözler sarf etmiş ve yorumlarda bulunmuştur.

1. Halku'l Kur'ân Meselesi

Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı konusundaki kelâmî bir tartışma olan Halku'l-Kur'ân meselesinin hicrî II. asrın ilk yarısında ortaya çıktığı hususunda kaynaklarda fikir birliği bulunmaktadır.¹⁷⁶ Yine kaynaklarda ittifakla nakledildiğine göre Halku'l-Kur'ân meselesini ilk gündeme getirenler Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) ve Cehm b. Safvân'dır (128/745-46).¹⁷⁷ İmam A'zâm Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ilmî düzlemde Kur'an-ı Kerîm'in mahlûk değil Allah kelâmı olduğunu savunmak suretiyle bu görüş ile mücadele etmişse de Abbâsi Halifesi

¹⁷⁵ Ebû Dâvud Süleymân b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvud* (nşr. Şuayb el-Arnâvût, Muhammed Kâmil Karabelli), Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009, Edeb 132.

¹⁷⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *DİA*, XV, 371.

¹⁷⁷ Abdu'l-Fettâh Ebû Gudde, "Halk-ı Kur'an Meselesi Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dil Kitaplarına Tesiri", Çev. Mücteba Uğur, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XX, s. 307.

Me'mûn (ö. 218/833) dönemine kadar gizli ve açık devam eden tartışmalar, bu halîfe döneminde siyasi iktidar Kur'an-ı Kerîm'in mahlûk olduğu düşüncesine sahip olmuştur. Söz konusu tartışmalar siyasi boyuta ulaşmış ve iktidarın da dâhil olmasıyla çeşitli alimler zan altında bırakılmış, eziyetler uygulanmış hatta devlet ricali bu konuda imtihana tâbi tutulmuştur.¹⁷⁸

Fudayl b. İyâz'a Kur'an-ı Kerîm'in mahlûk mu yoksa Allah kelâmı mı olduğuna dair bir soru yöneltilmesi üzerine "Kur'an-ı Kerîm Allah kelâmıdır, mahlûk değildir."¹⁷⁹ demiştir. Başka bir rivayette ise Kur'an-ı Kerîm'in mahlûk olduğu görüşüne sahip bir kimsenin küfre düşeceğini ifade etmiştir.¹⁸⁰

2. İman-Amel Münasebeti

İman konusu, kelim ilminde üzerinde en çok durulan meselelerden bir tanesidir. Bunun başlıca sebebi, dinin temelinde imanın bulunması ve dinî hayatın bütün yönlerinin buna göre değer kazanmasıdır. Şu da belirtilmelidir ki iman hakkındaki tartışmalar, genellikle iman mahiyeti etrafında cereyan etmektedir.¹⁸¹

Muhaddîsleri de içerisine alan selefe göre iman mahiyeti, kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve amelden oluşmaktadır. İmam Eş'ârî'nin (ö. 324/935) *Kitâbu'l-Lüma*'nda belirttiği üzere iman kalp ile tasdikten ibarettir.¹⁸² Yine İmam Mâtûrîdî'ye göre iman, kalbin tasdik ile kabulünden ibarettir. Ebû Hanîfe ise kalp ile tasdik yanında dil ile ikrarı iman tanımında zikretmiştir.¹⁸³ Cehmiyye ve Neccâriye'ye göre iman tasdik değil marifetten ibarettir. Mürcie ile Kerrâmiye ise iman tanımını zikrederken sadece dil ile ikrar görüşündedirler.

¹⁷⁸ Ebû Gudde, "Halk-ı Kur'an Meselesi Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dil Kitaplarına Tesiri", s. 308-310.

¹⁷⁹ Ebu'l-Kâsım Hibetullah b. Hasan b. Mansûr et-Taberî Lâlakâî, *Şerhu usul-i i'tikâdi ehli's-sünne* (nşr. Ebû Ya'kûb Neş'et b. Kemâl el-Masrî), İskenderiye: Mektebetu Dâri'l-Basîra, ts, I, 216; Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahmân el-Meğrâvî, *Mevsûatu mevâkifi's-selef fi'l-akîdeti ve'l-menheci't-terbiyeti*, Kâhire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 2007, III, 103.

¹⁸⁰ Ebû Abdullah Ubeydullah b. Muhammed el-Ukberî el-Hanbelî İbn Batta, *el-İbâne an şerîati'l-fırakati'n-nâciye ve mücanibetü'l-fıraki'l-mezmûme* (nşr. Rızâ b. Na'sân Mu'tî, Dâru'r-râye, v.dğr.), Riyad: Dâru'r-Râye, 1994, VI, 59.

¹⁸¹ Mustafa Sinanoğlu, "İman", *DİA*, XII, 213.

¹⁸² Sefa Bardakçı, *Kur'an ve Sünnette İmân-Amel* (yüksek lisans yezi, 1996) Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 80.

¹⁸³ Bardakçı, *Kur'an ve Sünnette İmân-Amel*, s. 81.

Mu'tezile'nin îman tanımı selef ulemâsının tanımına yakın olmakla birlikte, farz olan fiilleri edâ etmek ve günahlardan kaçınmak ifadelerini de eklemektedirler.¹⁸⁴

Fudayl b. İyâz'ın îmana dair tanımı da selef ulemâsı ile uyumluluk arz etmektedir. O da tıpkı selef âlimleri gibi îmanın mahiyetini dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve amel şeklinde tanımlamıştır. Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah "Babamın kitabında gördüğüm üzere Fudayl b. İyâz ' أَلَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا أَلَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَهُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَمَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ. / Onlar namazı dosdoğru bir şekilde kılanlar ve kendilerine rızık olarak vermiş olduğumuz şeylerden Allah yolunda harcayanlardır. İşte onlar gerçek mü'minlerdir. Onlara, Rableri katında yüksek mertebeler, bağışlanma ve cömertçe verilmiş bir rızık vardır.'¹⁸⁵ ayet-i kerimesini okuduktan sonra 'Bu ayet sana îmanın söz ve ameli içerdiğini haber vermektedir. Bir mü'min eğer hakkı ile îman etmişse o cennet ehliendir.' ifadelerini kullanmıştır."¹⁸⁶ şeklinde rivayeti bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bir başka rivayette ise Fudayl b. İyâz "İman bize göre hâricî ve dâhilî olarak dil ile ikrar, kalp ile kabûl (tasdik) ve ameldir."¹⁸⁷ ifadelerini kullanmaktadır. Ayrıca amelin iman için son derece önemli olduğunun altını çizerek "Amel olmadan söz doğru sayılmaz."¹⁸⁸ değerlendirmesinde bulunmuştur.

Bir amelin kabul şartı olarak ihlaslı ve doğru bir şekilde yerine getirilmesi gerektiğini ifade eden Fudayl b. İyâz'a "Bir amelin ihlaslı ve doğrusu nedir Ey Ebû Alî?" şeklinde soru yöneltilmesi üzerine Fudayl "Bir amel ihlaslı bir şekilde yapılır da doğru olmazsa kabul olmaz. Aynı şekilde doğru bir şekilde yapılır da ihlaslı olmazsa yine kabul görmez. Amellerin doğru, yani

¹⁸⁴ Bardakçı, *Kur'ân ve Sünnette İmân-Amel*, s. 94.

¹⁸⁵ Enfâl 8/3-4.

¹⁸⁶ Meğrâvî, *Mevsûa*, III, 105.

¹⁸⁷ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu's-sünne* (nşr. Muhammed b. Saîd b. Sâlim el-Kahtânî), Riyâd: Dâru İbn Kayyûm, 1986, I, 316.

¹⁸⁸ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, I, 337.

sünnete uygun bir şekilde ve ihlaslı yani sadece Allah'a has kılınarak yapılması gerekir.”¹⁸⁹ sözleriyle yanıt vermiştir.

3. Bid‘at Ehline Karşı Tutumu

Sözlükte “dinle ilgili yeni görüş ve davranışları benimseyenler” anlamında kullanılan “ehl-i bid‘at”, terim olarak farklı şekillerde yorumlanmakla birlikte Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Ebu’l-Hasan el-Eş‘ârî (ö. 324/935-36), İbn Hazm (ö. 456/1064), Suyûtî (ö. 911/1505) gibi âlimlerce yapılan tariflerde genellikle “sünnetin terk edilmesi” şeklinde anlaşılmıştır. Buna göre ehl-i bid‘at “aklı esas alıp, nasları te’vîl etmek suretiyle Hz. Peygamber’den sonra sünnete aykırı bazı inanç ve davranışları benimseyenler” diye tarif edilebilir.¹⁹⁰ Hadis âlimleri, “bid‘at sahibi râvî” kavramıyla, râvînin Kaderiyye, Hâriciyye, Râfiziyye, Şia, Mürcie vs. gibi Ehl-i Sünnet itikadı dışında bir görüşü benimsemesini kastetmişlerdir.¹⁹¹

Fudayl b. İyâz’ın yaşadığı dönem olan hicrî II. asrın genel teamülleri dikkate alınmak suretiyle Fudayl’ın sözlerinin daha iyi anlaşılabilmesi açısından, o dönem âlimlerince ehl-i bid‘at kavramının karşılığı tespit edilmelidir. Mesela, İbn Sîrin’in (ö. 110/728) "Bir kimse, bir bidat işlediğinde bir sünneti terk eder" dediği rivayet edilmektedir. Çağdaşı olan el-Hasân el-Basrî’nin de "Sünnete uygun az amel, bid‘ate uygun çok amelden daha hayırlıdır" dediği rivayet edilmektedir. Hem İbn Sîrin hem de el-Hasan el-Basrî’ye göre bid‘at, sünnete uygun olmayan fiildir. Gaylan ed-Dımaşkî (ö. 108-112/726-730), Ömer b. Abdulazîz’e (ö. 101/719) yazdığı mektubunda yaşadıkları dönemin tasvirini yaparken ve bundan şikâyetle bulunurken "Sünnet ortadan silindi, bidat ise yaygınlaştı." ifadelerini kullanmıştır. Gaylan da sünnet ve bidat kelimelerini birbirinin zıddı olarak kullandığı bu ifadesiyle, muhtemelen, yaşadıkları dönemde sünnete uygun fiillerin terk edilip, sünnete uygun olmayan fiillerin

¹⁸⁹ Şemsu’d-dîn es-Selefi Ebû Abdullah el-Afgânî, *Cuhûdu ulemâi’l-hanefiyye fi ibtâli akâidi’l-kubûriyye*, Riyâd: Dâru’s-Samî’î, 1996, I, 345.

¹⁹⁰ Yavuz, “Ehl-i Bid‘at”, *DİA*, X, 501.

¹⁹¹ Ataullah Şahyar, “Bid‘at Ehinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta‘dile Etkisi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/I, XII, sy. 24, s. 32.

takip edildiğinden yakınmaktadır.¹⁹² Buna benzer rivayetler bir araya getirildiğinde anlaşılmaktadır ki, hicrî I. asrın sonları ve hicrî II. asrın başlarında ehl-i bid'at kavramı sünnete uygun olmayan amel, fiil ve düşünceleri ifade etmektedir.

Kaynakların birçoğunda geçtiği üzere Fudayl b. İyâz açık bir şekilde bid'at ehline savaş açmış ve onlara karşı müsamaha göstermenin doğru olmadığını ifade etmiştir. Bir sözünde “Şayet Allah bir kimsenin bidat ehlinden nefret ettiğini bilirse, amelleri az da olsa onu bağışlar.”¹⁹³ ifadeleri ile, ehl-i bid'ate karşı nefret içerisinde olmanın Allah tarafından bağışlanmak için önemli olduğunu kaydetmektedir. Yine “Her kim bid'at sahibi bir kimse ile oturursa, ona hikmet verilmez.”¹⁹⁴ demiştir. Başka bir sözünde ise “Kim bid'at ehli kimseye muhabbet duyarsa, Allah onun amellerini boşa giderir ve kalbinden İslâm'ın nurunu çıkarır.”¹⁹⁵ demiştir. Yine başka bir ifadesinde “Ehl-i sünnetten bir kişiyi gördüğüm zaman Allah Rasûlü'nün ashâbından bir kimseyi görmüş gibi oluyorum. Ehl-i bid'atten bir kişiyi gördüğüm zaman ise sanki münafıklardan birini görmüş gibi oluyorum.”¹⁹⁶ diyerek bid'at kavramı ile sünnet kavramını birbirinin zıddı olarak kullanmıştır. “Anladım ki insanların en hayırlıları bid'at ehlinden yüz çeviren sünnet ehlidir.”¹⁹⁷ gibi sözleriyle ehl-i sünneti birçok ifadesinde övmüş ve onları insanların en hayırlıları olarak nitelemiştir.

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) rivâyet ettiğine göre Fudayl, bid'at ehline dair “Mübtedî' olan kimse ya tövbe eder, ya da cennetin kokusunu alamaz.”¹⁹⁸ sözleriyle bid'at içerisinde olan kimsenin cennete giremeyeceğini

¹⁹² Arif Ulu, “Cerh ve Ta'dil Kriteri Olarak Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bidat”, *Dinî Araştırmalar Dergisi*, c. VIII, 2006, sy. 24, s. 138.

¹⁹³ Zehebî, *Târihu'l-islâm*, VI, 942.

¹⁹⁴ Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz* (nşr. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî), Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts, I, 246.

¹⁹⁵ Ebû Nuaym el-İsfehânî, *Hilye*, VIII, 103; Yûsuf b. Hasan b. Abdu'l-hâdî İbnu'l-Mibred, *Cem'u'l-cuyûş ve'd-desâkiru alâ ibn Asâkir* (nşr. Muhammed Fevzî Hasan Sa'd), Medîne: el-Câmiu'l-İslâmiyye, 1417/1996, s. 37.

¹⁹⁶ Ebû Muhammed el-Hasan b. Alî b. Halef el-Berbehârî, *Şerhu's-sünne* (nşr. Ebu Yasir Halid b. Kasım er-Radâdî), Medîne: Mektebetu'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1993, s. 136.

¹⁹⁷ Lâlakâî, *Şerhu usul-i i'tikâdi ehli's-sünne*, I, 133.

¹⁹⁸ İbnu'l-Mibred, *Cem'u'l-cuyûş*, s. 44.

savunmuştur. Yine “Bid‘at ehli ile oturma! Zira ben sana lanet isabet etmesinden korkuyorum.”¹⁹⁹ ifadeleri ile ehl-i bid‘atı zemmeden sözler sarf etmiştir. Bir kişinin “Kızını fâsık bir kişi ile evlendiren kimseden rahmet kesilir mi?” sorusu üzerine Fudayl “Kızını mübtedi‘ bir kimseyle evlendirenin üzerinden rahmet kesilir.”²⁰⁰ diyerek bid‘at ehli bir kimseye kız veren kimsenin Allah’ın rahmetinden mahrum kalacağını ifade etmiştir. Ayrıca Fudayl “Belânın alâmeti bir kimsenin bid‘at sâhibi olmasıdır.” sözleriyle bid‘atı belâ olarak nitelendirmiştir.²⁰¹

Hiz. Peygamber’in sünnetinden olan amelleri yerine getirmenin önemine de değinen Fudayl “Sünnet üzere olan az sayıda amel, bid‘at üzerine yapılan çok sayıda amelden daha hayırlıdır.”²⁰² ifadelerini kullanmıştır.

Fudayl b. İyâz, ehl-i bid‘at olarak nitelendirilen gruplarla da ciddi mücadelelere girişmiş ve onların temel görüşlerini eleştirmiştir. Allah’ın arş gibi belli bir mekânda yer tutmayan sonsuz ve sınırsız bir varlık olduğunu savunan Cehmiyye’ye²⁰³ cevap vermiştir. Evzâî’den rivayet edildiğine göre Fudayl b. İyâz’a Allah’ın, gecenin son üçte birinde nüzûlüne dair hadîsin²⁰⁴ sorulması üzerine “Cehmî bir kimse sana ‘Herhangi bir mekânda bulunan bir Rabbe ben inanmıyorum.’ derse ‘Ben her dilediğini yapan bir Rabbe iman ediyorum.’ şeklinde cevap ver.”²⁰⁵ ifadelerini kullanmıştır. Ayrıca tarihte kurrâ²⁰⁶ olarak

¹⁹⁹ Lâlakâî, *Şerhu usul-i i’tikâdi ehli’s-sünne*, I, 133.

²⁰⁰ Lâlakâî, *Şerhu usul-i i’tikâdi ehli’s-sünne*, I, 645; Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Ebû Tâhir es-Silefî, *Tuyûriyyât*, (nşr. Desmân Yahyâ Meâlî, Abbâs Sahru’l-Hasan), Riyâd: Edevâtü’s-Selef, 2004, II, 343.

²⁰¹ Ebû Nuaym el-İsfehânî, *Hilye*, VIII, 108.

²⁰² İbn Batta, *el-İbâne*, I, 359.

²⁰³ Şerafettin Gölcük, “Cehmiyye”, *DİA*, VII, 234.

²⁰⁴ Ebû Hureyre’den (r.a) nakledildiğine göre Hiz. Peygamber (s.a.v.) “Allahu Teâla gecenin üçte ikisi geçip de son üçte birine gelindiğinde dünya semasına nüzul ederek ‘Kim bana duâ ederse onun duasına icabette bulunurum, kim benden birşeyler isterse istediğini ona veririm, kim benden mağfiret dilerse onu bağışlarım.’ buyurmaktadır.” (Buhârî, Da’vât 14).

²⁰⁵ Zeynuddîn Mer’î b. Yûsuf el-Kerâmî el-Makdîsî el-Hanbelî, *Akâvîlu’s-sikât fi te’vîli’l-esmâi ve’s-sıfât ve’l-âyâtî’l-muhkemâtî ve’l-müteşâbihât* (nşr. Şuayb el-Arnâvût), Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1985, s. 63.

²⁰⁶ Siyasi fırkalardan bahseden kaynaklarda bu adla anılan bir zümreden açıkça söz edilmemekle birlikte ilk dönemdeki siyasi faaliyetler incelenirken bu devirde Kuran’ın zahiri hükümlerine bağlı, katı dini anlayışlara ve belli siyasi telakkilere sahip bir grubun mevcut bulunduğu

adlandırılan ve Kur'an'ın zâhiri hükümlerine bağlı olarak katı bir dini tutumu olan gruplara karşı “Kurrâdan uzak durun. Zira onlar sevdiklerini metheder sevmediklerine ise iftira ederler.”²⁰⁷ tavsiyesinde bulunmuştur.

Görüldüğü üzere, çeşitli itikâdî meselelere dair görüşler beyan eden Fudayl b. İyâz, ehl-i bid'ate ciddi eleştirilerde bulunmuş ve çevresindekilere bid'at ehlinde kimselerle iletişim kurmamalarını tavsiye etmiştir.

C. Fıkıh İlmindeki Yeri

Fudayl b. İyâz, Kûfe'ye ilim tahsili için gittiğinde orada Ebû Hanîfe, Süfyân es-Sevrî ve A'meş gibi âlimlerin meclislerinde bulunmuştur.²⁰⁸ Kûfe'de dönemin ünlü simalarının ilim meclislerine katılmış ve aynı zamanda Hanefî Mezhebi'ne mensup âlimlerle tanışmıştır. Hanefî Mezhebi'nin kurucusu İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'den oldukça etkilenmiş ve onu birçok ifadesinde övmüştür. Bir keresinde Ebû Hanîfe ile ilgili olarak “Ebû Hanîfe, fıkıh ilmiyle, verasıyla ve mal çokluğuyla (zenginliğiyle) bilinen birisidir. O gecesiyle gündüzüyle ilim öğrenme ile meşgul olan, az konuşup susmayı tercih eden, helaller, haramlar ve doğru bildiği şeyler hakkında muhakkak konuşan, sultanların hediyelerinden kaçınan bir kimsedir.”²⁰⁹ sözlerini kullanmıştır. Bir başka rivayette ise bu sözlerine ek olarak “Eğer kendisine hakkında sahih hadis olan bir mesele gelirse ona tâbî olur, şayet o mesele hakkında sahabe kavli veya tâbiûn kavli varsa onu tercih eder, aksi bir durumda ise en güzel şekilde kıyas yapardı.”²¹⁰ ifadelerini kullanmıştır. Yahyâ b. Maîn, Fudayl b. İyâz'ın Horasan'da doğmuş Kûfeli fakîherden olduğunu ifâde etmiştir.²¹¹ Ayrıca Fudayl b. İyâz'ın fıkıh ilmini,

görülmektedir. Buradaki Kurrâ'dan maksadın bu gruplar olduğu düşünülmektedir. Detaylı bilgi için bkz: Mustafa Öz, “Kurrâ”, *DİA*, XXVI, s. 445-446.

²⁰⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Abdu'l-hâdî ed-Dımeşkî es-Sâlihî, *Tabakâtu ulemâi'l-hadîs* (nşr. İbrâhim el-Bûşî, İbrâhim ez-Zeybek), Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1996, I, 362.

²⁰⁸ Zehebî, *Siyer*, s. 3041; Türer, “Fudayl b. İyâz”, *DİA*, XIII, s. 208.

²⁰⁹ Meğrâvî, *Mevsûa*, II, 327.

²¹⁰ Nevevî, *Tehzîb*, II, 319; Ebû Sa'd Abdulkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî es-Sem'ânî, *el-Ensâb* (nşr. Abduurahmân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî), Haydârâbâd: Dâiretu'l-Meârifî'l-Usmâniyye, 1962, VI, 65.

²¹¹ Zehebî, *Siyer*, s. 1840.

Musul kadılığı da yapmış olan hadisçi Ebu'l-Hasen Alî b. Müshir el-Kûfî'den (ö. 189/805)²¹² aldığı rivâyet edilmektedir.²¹³

Fudayl b. İyâz İslam fıkına dair bir takım meseleler hakkında çeşitli rivayetlerde bulunmuştur ve söz konusu bu rivayetleri çeşitli fıkıh kitaplarında yer almıştır. Müslüman bir kimsenin farz olan amelleri öğrenmesinin gerekliliğini “Bir kimsenin kendisine farz olan tüm amellerin ilmini öğrenmesi o kimseye farzdır. Kendisi için farz olmayan amellerin ilmini öğrenmesi ise gerekmez.”²¹⁴ sözleri ile anlatmaktadır.

Fudayl b. İyâz'ın rivâyette bulunduğu ve kaynaklarda yer alan fıkıh konusundaki hadisler şu şekildedir:

Fudayl b. İyâz'ın Mansûr b. el-Mu'temîr'den (ö.132/750) rivayet ettiğine göre İbrâhim en-Nehâî (ö. 96/714) şöyle demiştir: “Yatsı namazının son iki sünneti ile vitr namazı arasında uzanmak müstehâp olarak görülmüştür.”²¹⁵

Fudayl b. İyâz'ın Mansûr'dan rivayet ettiğine göre İbrahim en-Nehâî şöyle demiştir: “Hilali gördüğün zaman ‘benim ve senin Rabb'in Allah'tır’ de.”²¹⁶

Fudayl b. İyâz'ın İkrime'den (ö. 105/723) rivayet ettiğine göre Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-688) şöyle demiştir: “İhramlı bir kimsenin kokulu bitkiler koklamasında bir sakınca yoktur.”²¹⁷

Ahmed b. Yûnus'un Fudayl b. İyâz'dan naklettiğine göre Hişâm b. Urve (ö. 146/763) şöyle demiştir: “Hasan el-Basrî (ö. 110/728) her rek'atın başında istiâze yapardı. İbn Sîrîn (ö. 110/729) ise iki rekâtta bir istiâze yapardı.”²¹⁸

²¹² İsmail L. Çakan, “Ali b. Müshir”, *DİA*, II, 422.

²¹³ Ebû Abdullâh Hüseyin b. Alî es-Saymerî, *Ahbârü Ebî Hanîfe ve ashâbuhu*, Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1985, s. 158.

²¹⁴ Ebu'l-Mehâsin Abdolvâhid b. İsmâîl, *Bahru'l-mezheb fî furû'i'l-mezhebi's-şâfiî* (nşr. Târik Fethî es-Seyyid), Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009, I, 21.

²¹⁵ Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfî el-Absî, *el-Kitâbu'l-Musannef fî'l-ehâdîsi ve'l-âsâr* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1989, II, 98.

²¹⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, II, 343.

²¹⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, III, 321.

Fudayl b. İyâz'ın Mansûr'dan, onun İbrâhim en-Nehaî'den rivayet ettiğine göre Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: “Sizden biriniz eğer namazda gaflete düşerse, temizlensin ve iki secde yapsın.”²¹⁹

Görüldüğü üzere Ebû Hanîfe ve Hanefî Mezhebi'nin önde gelen bazı isimlerinin ders halkalarına katılmış olan Fudayl b. İyâz, fikhî meselelere dair rivayetlerde bulunmuş ve bu rivayetleri çeşitli fıkıh kitaplarında yer almıştır.

D. Tefsir İlmindeki Yeri

Kur'an-ı Kerim okumanın ve hayatını buna göre sürdürmenin gerekliliğinden sıkça bahseden Fudayl b. İyâz'ın Kur'ân ayetlerine dair düşünceleri de tefsir kitaplarında yer almıştır. Özellikle kendisine bir ayet hakkında soru sorulduğunda cevap vermekten çekinmemiştir. Ancak Kur'ân-ı Kerim'in anlamının tesir etmediği kişileri zemmetmiş ve işi sadece Kur'ân-ı Kerim okumak veya Kur'ân'ın zahiri anlamına tâbi olmak olan fırkalara karşı ise mücadele vermiş ve bu konu hakkında “Kurrâdan uzak durun. Zira onlar sevdiklerini metheder sevmediklerine ise iftira ederler.”²²⁰ ifadelerini kullanmıştır. Sürekli Kur'ân-ı Kerim okumakla meşgul olan Fudayl b. İyâz kendine has bir kıraatla ve hüzünlü bir ses tonuyla okur ve okuduğu ayetlerden oldukça etkilenir ve bu hali uzun bir süre devam ederdi.²²¹ İshâk b. İbrâhîm, Fudayl'ın sanki bir insana hitâp eder gibi Kur'ân okuduğunu söylemiştir.²²²

وَإِذَا رَأَيْتَ الَّذِينَ يَخُوضُونَ فِي آيَاتِنَا فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ حَتَّى يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ وَإِمَّا
/ Âyetlerimiz hakkında ileri geri
konuşmaya dalanları gördüğünde, onlar başka bir söze geçinceye kadar kendilerinden uzak dur. Eğer şeytan sana unutturursa, hatırladıktan sonra artık o

²¹⁸ Harb b. İsmâil b. Halef b. İsmâil el-Kirmânî, *Mesâilu Harb b. İsmâil el-Kirmânî Kitâbu't-tahâret ve's-salat* (Nşr. Muhammed Abdullah Ebû Serî'), Beyrût: Müessesetü'r-Rayyân, 2013, s. 388.

²¹⁹ Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Ğâlib el-Âmilî Ebû Ca'fer et-Taberî, *Tehzîbü'l-Âsâr (el-cüz'ül-mefkûd)* (Nşr. Alî Rızâ b. Abdullah b. Alî Rızâ), Dâru'd-Dîmeşk: Me'mûn li'l-Turâs, 1995, s. 41.

²²⁰ Ebû Abdullah ed-Dîmeşkî, *Tabakât*, I, 362.

²²¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 199; Ahmed Ferîd, *Min a'lâmi's-selef*, XI, 4.

²²² İbnu'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, 386.

zalimler topluluğu ile oturma!”²²³ âyet-i kerimesinde Kurtûbî (ö. 671/1273), “zalimler topluluğu” ifadesinden murâdın ehl-i bid‘at olduğunu savunarak, Fudayl b. İyâz’ın “Kim bid‘at ehline muhabbet beslerse Allah onun amelini reddeder ve İslâm’ın nurunu kalbinden çıkarır. Her kim kızını mübde‘ bir kimse ile evlendirirse ondan merhamet kesilir. Her kim bid‘at sahibi ile otursa ona hikmet verilmez.” sözlerini referans olarak göstermiştir.²²⁴ Yine “وَكَذَلِكَ نُؤَيِّ / İşte böylece işledikleri günahlardan ötürü zalimleri birbirine yandaş yaparız.”²²⁵ âyet-i kerimesine Fudayl’ın “Bir zalimi başka bir zalim kimseden intikam alırken görürsen dur ve bu işe şaşırılmış olarak bak.” sözlerini referans göstermiştir.²²⁶

Bununla birlikte Fudayl b. İyâz “...ancak / فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ. Müslümanlar olarak can verin.”²²⁷ âyet-i kerimesinde geçen “Müslüman” ifadesini “Rabbimize hüsn-i zan besleyerek” şeklinde yorumlamıştır.²²⁸ Ayrıca “أَفَرَأَيْتَ إِنْ مَتَّعْنَاهُمْ سِنِينَ ثُمَّ جَاءَهُمْ مَا كَانُوا يُوعَدُونَ مَا أَغْنَىٰ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يُمَتَّعُونَ. / Ne dersin? Biz onları yıllarca nimetlerden faydalandırmışsak, sonra da kendilerine vaad edilen azap başlarına gelmişse! Senelerce yararlandıkları nimetler onlara ne fayda sağlamıştır?”²²⁹ âyet-i kerimesinin tefsiri kendisine sorulması üzerine “Tefsire hacet yok. Anlamak için okumak yeterli.” şeklinde cevap vermiştir.²³⁰

Fudayl b. İyâz “إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَمُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا / ‘Rabbimiz Allah’tır’ deyip de dosdoğru çizgide yaşayanlar, işte onların üzerine melekler şu müjdeyle inerler:

²²³ En‘am 6/68.

²²⁴ Muhammed b. Ahmed el-Ensârî Ebû Abdullah el-Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur‘ân* (nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 2006, VIII, 419.

²²⁵ En‘am 6/129.

²²⁶ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur‘ân*, VIII, 30.

²²⁷ Bakara 2/132.

²²⁸ Suyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr et-tefsîru bi’l-me’sûr* (nşr. Abdullah b. Abdu’l-Muhsîn et-Türkî), Kâhire: Merkezu Hücri li’l-Buhûsi ve’d-Dirasâti’l-Arabiyye ve’l-İslamiyye, 2003, I, 720.

²²⁹ Şuarâ 26/205-207.

²³⁰ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîru’l-Kur‘âni’l-Azîm*, (nşr. Es‘ad Muhammed et-Tayyib), Riyâd: Mektebetü Nizar Mustafa, 1997, IX, 2823.

‘Korkmayın, kederlenmeyin, size vaad olunan cennetle sevinin!’”²³¹ ayet-i kerimesindeki “dosdoğru çizgide yaşayanlar” ifadesini “fâni olan şeylere karşı zâhid olup, bâki olanlara yönelenler” diye yorumlamıştır.²³² Yine “الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ” / Hanginizin daha iyi işler yapacağını deneyerek göstermek için ölümü ve hayatı yaratan O’dur. O, güçlüdür, çok bağışlayıcıdır.”²³³ ayet-i kerimesinde “daha iyi işler” ifadesini “ihlaslı ve doğru amel” olarak anlamlandırmıştır. “İhlaslı ve doğru amel nedir Ey Ebû Ali?” şeklinde soru yöneltilmesi üzerine Fudayl “Bir amel ihlaslı bir şekilde yapılır da doğru olmazsa kabul olmaz. Aynı şekilde doğru bir şekilde yapılır da ihlaslı olmazsa yine kabul görmez. Amellerin doğru, yani sünnete uygun bir şekilde ve ihlaslı yani sadece Allah’a halis kılınarak yapılması gerekir.” ifadelerini kullanmıştır.²³⁴

Özellikle rivayet tefsirlerinde Fudayl b. İyâz’dan nakledilen görüşlere ve rivayetlere rastlamak mümkündür. Kur’ân-ı Kerîm’i bir hayat tarzı haline getiren Fudayl, kendisine ayetler hakkında sorulan sorulara cevap vermiş ve bazı hikmetli tespitleri tefsir kitaplarında referans olarak kullanılmıştır.

E. Eserleri

Kaynaklarda hicrî II. asrın önemli simalarından biri olan Fudayl b. İyâz’a bazı eserler nispet edilmektedir. Fuat Sezgin’in (ö. 1439/2018) aktardığına göre Fudayl b. İyâz’a nispet edilen *Hicâbu’l-aktâr* isimli bir eser bulunmaktadır.²³⁵ Söz konusu el yazma eser Paris’teki Fransa Milli Kütüphanesi’nin “Milâdi 17. yy. Arap Eserleri Bölümü”nde yer almakta ve Gallica Dijital Kütüphanesi üzerinden erişime sunulmaktadır. Eserin söz konusu kütüphanede yer alan nüshasının içerisinde Gazzâlî’ye ait “*es-Sırru’l-masûn el-mustenbit min Kitâbillâhi’l-meknûn*” isimli bir eser yer almaktadır. Bununla birlikte müellifi

²³¹ Fussilet 41/30.

²³² Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa’lebî, *el-Keşfu ve’l-beyân* (nşr. Ebû Muhammed b. Âşûr), Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 2002, VII, 294.

²³³ Mülk 67/2.

²³⁴ Sa’lebî, *el-Keşfu ve’l-beyân*, IX, 356; Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes’ûd el-Beğavî, *Meâlimü’t-tenzîl Tefsîru’l-Beğavî*, (nşr. Muhammed Abdullah en-Nemr), Riyâd: Dâru Tayyibe, 1997, VIII, 176.

²³⁵ Fuat Sezgin, *Târihu’t-turâsi’l-arabî* (nşr. Mahmûd Fehmî Hicâzî), Riyâd: Câmiatî’l-imâm Muhammed ve’l-Melik Suûd, 1991, IV, 107.

belli olmayan başka eserlerin de aynı nüsha içerisinde bulunduğu gözlenmektedir. Genel manada ilm-i havâsa dair bir takım bilgilerin yer aldığı ve sonradan sayfa numaralandırılması yapılan nüshada Fudayl b. İyâz'a nisbet edilen *Hicâbu'l-aktâr* isimli eser ise 96 ile 109. sayfalar arasındadır. El yazma nüsha mağribî hattı ile yazılmıştır.

Eserin Fudayl b. İyâz'a aidiyeti tam olarak tespit edilememekle birlikte girişinde kendisine nispet edildiğine dair bir ifade yer almaktadır. Ancak ilk dönem kaynaklarında Fudayl b. İyâz'a ait böyle bir eserin varlığına dair bir bilgi bulunamamıştır. İçeriğinde münâcât, duâ ve yakarışların bulunduğu eser besmele ve salvele ile başlamakta, hamdele ve salvele ile sona ermektedir. Nüshanın 98. sayfasında yer alan ve söz konusu yazıyı taşıyan kimsenin cinlerin ve şeytanların şerrinden korunmasına yönelik temenninin yer aldığı cümleden hareketle bu eserin aynı zamanda bir muska metni olduğu düşünülmektedir. Nüshanın meçhul müellifi, *Hicâbu'l-aktâr* isimli eseri zikrettikten sonra çeşitli maddi ve manevi hastalıkların ayetlerle tedavisi konusunda bazı bilgiler vermektedir.

Bazı hastalıklardan koruduğuna veya bunları tedavi ettiğine inanılarak taşınılan kağıt anlamına gelen muskanın, Fudayl b. İyâz'ın hocalarından Câfer es-Sâdık'a nispet edilen bir risalede ele alındığına dair bir takım bilgiler mevcuttur.²³⁶ Ancak Fudayl b. İyâz'ın muska ile meşguliyeti hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Ayrıca daha önce de belirtildiği gibi Fudayl b. İyâz'ın böyle bir metnin olduğu da kaynaklarda herhangi bir bulguya rastlanılmamıştır. Kaynaklarda bu yönde bir bilginin bulunmamasından dolayı söz konusu eserin Fudayl b. İyâz'a aidiyeti temkinle karşılanmaktadır.

Öte yandan İbn Hayr, *Fehrese* isimli eserinin “İmamların Hadislerine Göre Tahrîc Edilen Müsnedler” bölümünde Fudayl b. İyâz'dan nakledilen hadîslerin yer aldığı ve Nesâî (ö. 303/915) tarafından telif edilen bir müsneden bahsetmektedir.²³⁷ Yine aynı eserde Fudayl b. İyâz'a ait *Rakâiku Fudayl b. İyâz*

²³⁶ İlyas Çelebi, “Muska”, *DİA*, XXXI, 267.

²³⁷ Ebû Bekir Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halife el-Emevî el-İşbilî, *Fehrese* (nşr. Muhammed Fuâd Mansûr), Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998, s. 124.

isimli bir eserin varlığından söz etmektedir.²³⁸ Ancak söz konusu eserlerin nüshalarının varlığı ve nerede olduğu tespit edilememiştir. Zikredilen eserlerden günümüze ulaştığı tespit edilen tek eserin kendisine nispet edilen *Hicâbu'l-aktâr* olduğu düşünülmektedir.

²³⁸ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 236.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
FUDAYL B. İYÂZ'IN HADÎS İLMİNDEKİ YERİ

Hicrî II. asrın başlarında Horasan'da dünyaya gelen Fudayl b. İyâz, henüz genç yaşlarda Kûfe'ye gitmiştir. Burada Mansûr b. el-Mu'temir (ö. 132/750), Husayn b. Abdurrahmân (ö. 136/753), A'meş (ö. 148/765), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve Abdullâh b. el-Mübârek (ö. 181/797) gibi önemli âlimlerle tanışarak onlarla sıkı bir ilişki kurmuş ve birçok hadîs hocasından rivâyetlerde bulunmuştur. Kûfe'de önde gelen hadîs hocalarına talebelik yaptıktan sonra ibâdetle meşgul olmak maksadıyla Mekke'ye yerleşmiştir.

Bu bölümde Fudayl b. İyâz'ın hadîs ilmindeki konumuna, hoca ve talebelerine değinildikten sonra rivâyetlerine yer verilecektir.

I. HADÎS İLMİNE DAİR GÖRÜŞLERİ

Fudayl b. İyâz, ilim ile uğraşan kimsenin kendisini belli ettiğini, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "Allah, bizden bir hadis duyan kimsenin yüzünü aydınlatır." buyurduğu gibi ilim ile uğraşan kimselerin yüzünde bir nur ve aydınlık olduğunu dile getirmiştir.²³⁹ Yine âlimlerin değerine "Halîfeler ve sultanlar öldüğü zaman hâtıraları da kaybolur. Ancak bir âlim vefât ettiğinde onun hâtıraları baki kalır"²⁴⁰ ifadeleri ile dikkat çekmektedir.

Fudayl b. İyâz hadis nakletme konusunda oldukça temkinli davranmakta ve hadis nakletmek ona çok ağır gelmektedir. Fudayl b. İyâz, İshâk b. İbrâhim et-Taberî'ye "Benden hadis nakletmem yerine dinârlar istemiş olsaydın bu bana daha kolay gelirdi." demiş ve o da ona "Şayet sen bana bende olmayan hadisler rivayet etseydin bana vereceğin yığınla dinardan daha sevimli gelirdi." karşılığını vermiştir.²⁴¹

İlim tahsilinin ancak amel etmek için yapılabileceğini savunmakta ve çevresindekilere bu yönde telkinlerde bulunmaktadır. Bunun için sürekli ibâdetle meşgul olmakta, gecelerini namazla, gündüzlerini ise oruçla geçirmektedir.²⁴² Bu nedenle İshâk b. İbrâhim et-Taberî'ye öncelikle bildikleri ile amel etmesi gerektiğini tavsiye etmiş ve hocası Süleymân b. Mihrân el-A'meş'in "Eğer

²³⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Mervân b. Muhammed el-Mâlikî ed-Dîneverî, *el-Mecâlisetu ve cevâhiru'l-ilm* (nşr. Meşhûr b. Hasan b. Âli Selmân Ebû Ubeyde), Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1998, I, 414.

²⁴⁰ Ebû Tâhir es-Silefî, *Tuyûriyyât*, II, 332.

²⁴¹ Zehebî, *Siyer*, s. 3044.

²⁴² Zehebî, *Siyer*, s. 3044.

yiyeceğin varsa ye. Zira yiyeceğini arkana atarsan ne zaman doyacaksın?” sözlerini hatırlatmıştır.²⁴³ Buna göre Fudayl, kişinin önce öğrenmiş olduğu hadisleri hayatına geçirmesi gerektiği, daha sonra ilim öğrenmeye devam etmesinin anlamlı olduğu düşüncesindedir. Bir sözünde “İlmin başı kulak vermektir. Sonra dinleme, sonra ezberleme, sonra ameldir. En sonu ise ilmi yaymaktır.”²⁴⁴ dediği rivâyet edilmektedir. Fudayl b. İyâz’a göre ilmi yaymak için tüm bu aşamaları yerine getirmiş olmak gerekmektedir.

Fudayl b. İyâz, ehl-i hadise mensup genç ve ilme doymayan bazı kimselerle ilgili yer yer zemmedici ifâdeler kullanmış ve mümkün olduğu surette onlardan kaçmıştır. Rivâyet edildiğine göre Fudayl b. İyâz ehl-i hadisten böyle bir grup görür de bu grup kendisine doğru yönelirse ellerini göğsüne koyar ve ellerini hareket ettirerek “Sizden Allah’a sığınırım.” derdi.²⁴⁵ Hadis ilmi ile meşgul olan kimsenin ağırbaşlı olması gerektiğine de dikkat çeken Fudayl b. İyâz, birbirleri ile şakalaşan ve kahkaha atan ehl-i hadisten bir grubu görünce “Durun, ey peygamberlerin vârisleri! Siz ümmetin taklit ettiği kişilersiniz.” şeklinde seslenmiştir.²⁴⁶ Abdurrahmân b. Ebî Abbâd’ın rivâyet ettiğine göre Fudayl b. İyâz ehl-i hadîsten bir gruba “Size gerekli olan Kur’an-ı Kerîm, ibâdet etmek ve tavâf etmektir. Bu zaman rivâyet zamanı değildir. Zaman ağlama, yakarıшта bulunma ve boyun eğme zamanıdır.” şeklinde nasihatlerde bulunmuştur.²⁴⁷ Fudayl b. İyâz kendisi de aynı ilmî gelenekten gelmesine rağmen ashâb-ı hadîse sık sık tenkitlerde bulunmuştur. Özellikle ibadetle meşgul olmak için Mekke’ye gittiği dönemlere rastlayan bu ifadeler, onun ilmin ancak amel etmek için öğrenileceği kanaatinin bir göstergesidir.

Fudayl b. İyâz, hadis ilmi ile uğraşan kimselerin doğruluk üzere olması gerektiğini savunmaktadır. Bu prensibin söz konusu ilmin ayrılmaz bir parçası olduğu kanaatinde. Hâtim b. Yûsuf (ö. 213/828-29) şöyle bir hatırasını paylaşmaktadır: “Bir gün Fudayl b. İyâz’ın evine gittim ve ona selam verdim.

²⁴³ Zehebî, *Siyer*, s. 3044.

²⁴⁴ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî el-Kurtûbî, *Câmiu beyâni l-ilmi ve fadlihî* (nşr. Ebu’l-Eşbâl ez-Zühayrî), Riyâd: Dâru’l-İbn Cevzî, 1994, I, 478.

²⁴⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmiu li ahlâki’r-râvî ve âdâbi’s-sâmi* (nşr. Mahmûd et-Tahhân), Riyâd: Mektebetü’l-Meârif, 1989, I, 217.

²⁴⁶ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilye*, VIII, 100.

²⁴⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 378.

Yanımda beş tane hadis olduğunu ve eğer uygun görürse ona nakletmek istediğimi belirttim. Okumaya başladım ve öncekilere ilaveten altıncı bir hadise gelince bana ‘Öf! Kalk ey oğlum, önce doğruluğu öğren ondan sonra hadis yaz!’ dedi.”²⁴⁸ Fudayl’ın bu serzenişi, onun doğruluğa verdiği önemi ortaya koymaktadır. Ayrıca Fudayl b. İyâz, bir kimsenin bir hocadan hadis nakledebilmesi için önce onun rızasını alması gerektiği savunmaktadır. Bir sözünde “Kim ki kardeşinin kitabına onun izni olmaksızın ve ayıbını bulmak maksadıyla bakarsa, Allah ona körlüğü miras kılar.”²⁴⁹ ifadelerini kullanmıştır. Yine Fudayl b. İyâz “Bir kimsenin kendisinden sakladığı halde işittiği veya yazdığı rivayetleri alması verâ’ ehline ve bir âlime yakışan bir davranış değildir. Kim ki bunu yaparsa nefesine zulmetmiş olur.”²⁵⁰ sözleriyle bu duruma dikkat çekmiştir.

Fudayl b. İyâz’a göre en sahîh isnâd (esahhu’l-esânid) “Mansûr b. el-Mu’temir → İbrâhîm en-Nehaî → Alkame b. Kays → Abdullah b. Mes’ûd” şeklindedir. Söz konusu sened zincirinin direk gibi sağlam olduğunu ifâde ettiği rivâyet edilmektedir.²⁵¹ Fudayl b. İyâz’ın, zikredilen sened zinciri ile iki rivâyeti *Kütüb-i sitte*’de de yer almaktadır.²⁵² Bunun dışında, diğer hadis eserlerinde yer alan rivâyetleri içerisinde de söz konusu sened zincirine sıklıkla rastlanmaktadır.

II. CERH VE TA’DÎL YÖNÜNDEN DURUMU

Fudayl b. İyâz hicrî II. asırda Horasan’da doğmuş, ilim öğrenmek maksadıyla Kûfe’ye gitmiş, bir süre ilim meclislerine katıldıktan sonra kendini ibadete adanmak maksadıyla Mekke’ye yerleşmiş ve burada vefat etmiştir. Kûfe’de dönemin önde gelen simâlarından rivâyetlerde bulunan Fudayl b. İyâz, Mekke’de de Hicaz bölgesi âlimlerinden hadis öğrenmiştir.²⁵³ Bu nedenle bazı

²⁴⁸ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLVIII, 430.

²⁴⁹ Ebû Tâhir es-Silefî, *Tuyûriyyât*, II, 332.

²⁵⁰ Ebû Tâhir es-Silefî, *Tuyûriyyât*, II, 332.

²⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbu’l-Kifâye fî ilmi’r-rivâye*, (nşr. Ebû Abdullah es-Sûrkî, İbrâhîm Hamdî el-Medenî), Medîne: el-Mektebetü’l-İlmiyye, 1357/1938, s. 398.

²⁵² Ebu’l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü’rî, *Sahîh-i Müslim* (nşr. Muhammed el-Fâriyânî), Riyâd: Dâru’t-Tayyibe li’l-Neşri ve’t-Tevzî’, 2006, Mesâcid ve Mevâdi’i’s-Salât 19; Ahmed b. Şuayb b. Alî b. Sinân Ebû Abdurrahmân, *Sünenü’n-Nesâî* (nşr. Râid b. Sabrî b. Ebî Alkame), Riyâd: Dâru’l-Hadâra li’n-Neşri ve’t-Tevzî’, 2010, Sehv 25.

²⁵³ Zehebî, *Siyer*, s. 3042.

ricâl âlimleri tarafından Kûfî olarak nitelendirilirken, bazılarınca Mekkî nisbesiyle anılmıştır. İbn Mâce (ö. 273/887) dışında *Kütüb-i sitte*'deki diğer beş kitap olan *Sahih-i Buhâri*, *Sahih-i Müslim*, *Sünen-i Nesâî*, Tirmizî'nin *el-Câmi* ve *Sünen-i Ebû Dâvud*'da rivayetleri bulunmaktadır.²⁵⁴ Ayrıca *Kütüb-i sitte* dışındaki temel hadis kaynaklarından olan Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ve Dârimî'nin *Sünen*'inde de rivayetleri yer almaktadır. Tabakât ve ricâl kitaplarında geçtiğine göre Fudayl b. İyâz, sika bir râvî olarak kabul edilmektedir. Bu bölümde Fudayl b. İyâz'ın bu yönüne dair görüşlere yer verilecektir.

İbn Sa'd (ö. 230/845), Fudayl b. İyâz'ı Mekke ehli içerisinde zikretmiş ve kendisine 5. tabakada yer vermiştir. Ayrıca Fudayl b. İyâz için "sika" ve "sebt" ifadelerini kullanarak güvenilir bir râvî olduğuna işaret etmiştir.²⁵⁵ Yine Halîfe b. Hayyât (ö. 240/854-55), Fudayl'ı Mekke ehlinin beşinci tabakasında zikretmektedir.²⁵⁶ Muâsırı olan râvîlerden Süfyân b. Uyeyne de Fudayl b. İyâz'ı "sika" olarak vasıflandırmıştır.²⁵⁷ Nesâî de Fudayl b. İyâz'ı "sika" olarak nitelendirenlerdir. Nesâî, Fudayl b. İyâz hakkında "sika", "me'mun" ve "raculün sâlihun"²⁵⁸ ifadelerini kullanmıştır.²⁵⁹ Suyûtî ise *Tabakâtü'l-huffâz* isimli eserinde Fudayl b. İyâz'ı altıncı tabakada zikretmiş ve İbn Sa'd'ın onun hakkındaki "sika" ifadesine yer vermiştir.²⁶⁰

Rivâyete göre Muhammed b. Abdullah b. Ammâr bir kişiye "Keşke Fudayl sana bildiği hadisleri nakletseydi." ifadelerini kullanmış ve "Onun

²⁵⁴ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIII, 281; Zehebî, *Mîzân*, III, 361; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, 294.

²⁵⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 61.

²⁵⁶ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIII, 285.

²⁵⁷ Zehebî, *Siyer*, s. 3042; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, 295.

²⁵⁸ Ta'dilin 5. mertebesinde bulunan bir râvî hakkında kullanılan bir sîgadır. Böyle bir râvinin naklettiği hadis itibar için alınır. Bknz. Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul: Timaş, 1987, s. 136.

²⁵⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, 295.

²⁶⁰ Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, s. 110.

hadisini hüccet²⁶¹ olarak mı görüyorsun?” diye sorulunca “Subhanallâh! Ya ne olacaktı?” diye hayretle karşılık vermiştir.²⁶²

el-İclî (ö. 261/875) de Fudayl b. İyâz’ın “sika” olduğunu ifade etmekte ve hakkında “racülün sâlih” ifadesini kullanmaktadır.²⁶³ Sülemî (ö.412/1021), Dârekutnî’ye (ö. 385/995) Fudayl b. İyâz’ın hadis rivâyetindeki durumunu sorduğunda “sika” cevabını almıştır.²⁶⁴ İbn Kesîr de *el-Bidâye* isimli eserinde Fudayl b. İyâz’ı sika bir râvi olarak kaydetmektedir.²⁶⁵ Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198/813-814) de Fudayl için “raculün sâlihun” ifadesini kullanmış ve hadis hafızı olmadığını belirtmiştir.²⁶⁶ Bir hadis ıstılâhı olarak hafız denince metin ve senedleriyle birlikte yüzbin hadisi ezberlemiş olan ve bunların râvilerini, cerh ve ta’dil durumlarını bilen hadîs âlimi anlaşılmaktadır.²⁶⁷ Abdurrahmân b. Mehdî, Fudayl’ın bu yönünün olmadığını aktarmaktadır. Ancak Zehebî, Abdurrahmân b. Mehdî’nin bu değerlendirmesine yer vermekle birlikte Fudayl b. İyâz’a *Tezkiratu’l-Huffâz* isimli eserinde yer vermiştir.²⁶⁸ İbn Sa’d da Fudayl b. İyâz için “kesîru’l-hadîs” ifadesini kullanarak çokça hadis bildiğine dikkat çekmiştir.²⁶⁹

Ebû Hâtîm (ö. 322/933-934) ise oğlu İbn Ebî Hâtîm’in (ö. 327/938) sorusu üzerine Fudayl’ı “sadûk” olarak nitelendirmiştir.²⁷⁰ Bu ifade Ebû Hâtîm’in cerh ve ta’dil metodunda ikinci mertebeye ait bir lafızdır. Buna göre sadûk olarak nitelendirilen râvinin hadisleri yazılır ancak dikkat edilir.²⁷¹

²⁶¹ Hüccet, hadis sahasındaki ehliyeti herkes tarafından kabul edilen, rivayet ettiği hadislerle ihticâc etmeye layık anlamına gelmektedir. Bknz: Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, s. 70.

²⁶² Zehebî, *Siyer*, s. 3042;

²⁶³ Ebu’l-Hasen Ahmed b. Abdullah el-İclî, *Târihu’s-sikât* (nşr. Abdu’l-mut’î Kal’acı), Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1971, s. 384.

²⁶⁴ Sülemî, *Suâlât*, s. 292.

²⁶⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 199.

²⁶⁶ Zehebî, *Siyer*, s. 3042.

²⁶⁷ Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, s. 66.

²⁶⁸ Zehebî, *Tezkiratu’l-huffâz*, I, 245.

²⁶⁹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VIII, 61.

²⁷⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-Ta’dil*, VII, 73.

²⁷¹ Yusuf Ziya Keskin, “İbn Ebî Hâtîm (v. 327/938) ve “el-Cerh ve’t-Ta’dil”indeki Metodu”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, VII, sy. 1, s. 23.

İbn Ebû Hayseme'nin (ö. 279/892-893) rivayet ettiğine göre Kutbe b. Alâ' Hz. Osman'ı kınayan rivayetlerde²⁷² bulunduğu gerekçesiyle Fudayl b. İyâz'ın hadislerini terk ettiğini söylemiştir.²⁷³ Zehebî ise *Mîzan* isimli eserinde Kutbe'nin bu yaklaşımını eleştirmiş ve “kendisi cerh edilmiş bir râvî olduğu halde kim oluyor da bu sözleri sarf ediyor” ifadelerini kullanmıştır. Ayrıca Zehebî, Fudayl'ın güvenilirliği noktasında icma' olduğunu nakletmiştir.²⁷⁴ Zehebî'nin de bahsettiği gibi Fudayl b. İyâz, duyduğunu nakleden bir râvî²⁷⁵ olmasının yanısıra tabakât ve ricâl kitaplarında geçtiği üzere güvenilirliği noktasında bir tereddüt bulunmamaktadır. Ayrıca Fudayl b. İyâz bir sözünde Hz. Ebu Bekr ve Hz. Ömer'i seven kimsenin aynı zamanda Hz. Ali'yi de seven kimse olduğunu, Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer'i sevmeyen kimseyi hoş karşılamadığını ifade etmiştir.²⁷⁶ Yine Abdussamed b. Yezîd'in rivâyet ettiğine göre Fudayl b. İyâz, yanında sahâbeden bir kimse zikredildiği zaman “Ebû Bekr es-Sıddîk, Ömer b. el-Hattâb, Osman b. Affân ve Alî b. Ebî Tâlib'e tâbi olun, çünkü onlar size yeter.” ifadelerini kullanmıştır.²⁷⁷

Fudayl b. İyâz, ricâl âlimleri tarafından hadis rivâyetinde sika olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Fudayl b. İyâz'ın ismi, zayıf veya metrûk ravileri ihtiva eden eserlerde zikredilmemiştir.

III. BAZI İSLÂM ÂLİMLERİNE DAİR KANAATLERİ

Tabakât ve ricâl kaynaklarında Fudayl b. İyâz'ın görüşlerine az da olsa rastlanmaktadır. Zira Fudayl b. İyâz, cerh ve ta'dîle vakit ayırmamakla birlikte, bazı râvîlerle ilgili görüşlerine ricâl ve tabakât kitaplarında yer verilmektedir. Bu bölümde Fudayl b. İyâz'ın söz konusu görüşlerinden bir kısmına yer verilecektir.

Fudayl b. İyâz, Kûfeli muhaddis ve fakîhlerden Ebû İshâk el-Fezârî (ö. 188/804) hakkında şu sözleriyle, onun manevi yönüne dikkat çekmektedir: “Bir keresinde Hz. Muhammed (s.a.v.)'i rüyamda gördüm. Hemen yanında bir boşluk

²⁷² Bu rivayetlerin hangileri olduğu tarafımızca tespit edilememiştir.

²⁷³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, 296.

²⁷⁴ Zehebî, *Mîzân*, III, 361.

²⁷⁵ İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II, 400.

²⁷⁶ Şemsuddîn İbnu'l-Cevzî, *Menâkıbu'l-esedi'l-gâlib Alî b. Ebî Tâlib*, s. 89.

²⁷⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, 296.

vardı. Oturmak için oraya doğru yöneldim ve bana ‘Burası Ebû İshâk e-Fezârî’nin yeridir.’ buyurdu.”²⁷⁸

Yine yakın hocalarından Leys b. Ebî Süleym (ö. 148/765-66) hakkında “Kûfeliler arasında menâsik ilmini en iyi bilen kişidir.”²⁷⁹ sözlerini kullanmıştır. Ebû Hanîfe ile ilgili olarak ise “Ebû Hanîfe, fıkıh ilmiyle, verasıyla ve maddî imkânlarının genişliği ile bilinen birisidir. O gecesiyle gündüzüyle ilim öğrenme ile meşgul olan, az konuşup susmayı tercih eden, helaller, haramlar ve doğru bildiği şeyler hakkında muhakkak konuşan, sultanların malından kaçınan bir kimsedir.”²⁸⁰ ifadelerini kullanmıştır. Fudayl b. İyâz’ın hizmetkârı İbrâhîm b. el-Eş‘as şöyle rivâyet etmektedir: “Fudayl b. İyâz mescide girdi. O esnada Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) de orada oturuyordu. Fudayl b. İyâz ‘Vallahi o ne sikadır, ne de me’mûndur.’ dedi.”²⁸¹ Yine Fudayl b. İyâz, kendisine bir mesele hakkında soru sorulduğunda “Ebû Zeyd’e gidin ve ona sorun” derdi. Tam adı Hammâd b. Delîl olan Ebû Zeyd, Ebû Hanîfe’nin öğrencilerindendir ve âmâdır.²⁸²

Bir gün Mescid-i Hârâm’da Süfyân es-Sevrî ile otururken Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797) mescide girmiş ve Süfyân onun hakkında “Bu adam doğu âlimlerindendir.” demesi üzerine üzerine Fudayl “Hayır. O doğu, batı ve her ikisi arasında bulunan yerlerin âlimlerindendir.” İfadelerini kullanmıştır.²⁸³

Fesevî’nin (ö. 277/890) *Târîh*’inde geçtiği üzere Fudayl b. İyâz, Süfyân es-Sevrî’ye Ebû Mâlik Sa’d b. Târik’ı sormuş ve Süfyân es-Sevrî onun fukahâdan olduğunu söylemiştir.²⁸⁴

Kendisine “Ey Ebû Alî! Ebû Yûsuf (ö. 182/798)’un ilmi hakkında ne söylersin?” diye sorulması üzerine “Onun ilmi mi? Bakın bakalım ilmi onu ne

²⁷⁸ Zehebî, *Târihu’l-islâm*, XII, 57.

²⁷⁹ Zehebî, *Târihu’l-islâm*, IX, 261; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, VIII, 467.

²⁸⁰ Meğrâvî, *Mevsûa*, II, 327.

²⁸¹ İbn Hibbân, *Kitâbu’l-Mecrûhîn mine’l-muhaddisîn* (nşr. Hamdî b. Abdulmecîd b. İsmâîl es-Selefi), Riyâd: Dâru’s-Samî’î, 2000, II, 287.

²⁸² Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, VII, 238.

²⁸³ Zehebî, *Siyer*, s. 2470.

²⁸⁴ Fesevî, *Kitâbu’l-Ma’rife ve’t-târîh*, II, 146.

hale getirdi?" şeklinde cevap vermiştir.²⁸⁵ Muâviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/680) hakkında ise "Muâviye sahâbedendir, aynı zamanda ulemânın büyüklerindendir. Ancak dünya sevgisine müptela olmuştur."²⁸⁶ ifâdelerini kullanmıştır.

IV. HOCALARI

Fudayl b. İyâz Horasan'da dünyaya gelmiş ve ilim öğrenmek için Kûfe'ye gitmiş, orada çeşitli âlimlerin ders halkalarına katıldıktan sonra ibâdetle meşgul olma amacıyla Mekke'ye yerleşmiş ve burada vefat etmiştir.²⁸⁷ Yaşadığı şehirlerin ilmî merkezler olması münasebetiyle birçok farklı hoca ile tanışmış ve onların bir kısmından hadis almıştır. Bu bölümde Fudayl b. İyâz'ın hadis ilminde en çok irtibat kurduğu hocalarının yakınlık sırasına göre hayatlarına değinilecek, bunlar dışındaki hocaları liste halinde verilecektir. Fudayl b. İyâz'ın hadis rivayetinde bulunduğu kişiler şu şekildedir:²⁸⁸

- Abdulaziz b. Rufay' (ö. 130/747?),
- Mansûr b. el-Mu'temir (ö. 132/750),
- Safvân b. Süleyman (ö. 132/750),
- Beyân b. Bişr (ö. 131-140/748-757),
- Ebû Hârûn el-Abdî (ö. 134/751),
- Ziyâd b. Ebû Ziyâd (ö. 135/753),
- Atâ b. es-Sâib (ö. 136/753),
- Eş'as b. Sevvâr (ö. 136/753),
- Husayn b. Abdurrahman es-Sülemî (ö. 136/753),
- Yezîd b. Ebî Ziyâd (ö. 136-137/754-755),
- Süleymân b. Feyrûz eş-Şeybânî (ö. 138-141/755-759),
- el-Hasan b. Ubeydullah (ö. 139-142),
- Ebân b. Ebû Ayyâş (ö. 140/757),
- Ebû İshâk eş-Şeybânî (ö. 140/757),
- Humeyd b. Ebû Humeyd et-Tavîl (ö. 143/760),

²⁸⁵ Muhammed b. Amr b. Mûsâ b. Hammâd el-Ukaylî el-Mekkî, *Kitâbu'd-Duafâi'l-kebîr* (nşr. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî), Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts, IV, 441.

²⁸⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 140.

²⁸⁷ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIII, 282.

²⁸⁸ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLVIII, 375; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIII, 282; Zehebî, *Siyer*, s. 3042; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, 294.

- Yahyâ b. Saîd el-Ensârî (ö. 143/760),
- Mücâlid b. Saîd (ö. 144/761-762),
- Ubeydullah b. Ömer (ö. 144-147/761-765),
- Hişâm b. Hassân (ö. 147-148/764-765),
- Leys b. Ebû Süleym (ö. 148/765-766),
- Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık (ö. 148/765),
- el-A'meş (ö. 148/765),
- Muhammed b. Abdurrahman b. Ebu Leyla (ö. 148/765),
- Muhammed b. Aclân (ö. 148/765),
- Fatr b. Halîfe (ö. 150/767?),
- Sevr b. Yezîd el-Hımsî (ö.150-155/767-772),
- Muhammed b. İshak b. Yesâr İbn İshâk (ö.151/768),
- Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778),
- Muhammed b. Sevr es-San'ânî (ö. 190/805?),
- Süleyman b. Tarhân et-Temîmî (ö. ?),
- Ubeyd b. Mihrân el-Müktib (ö. ?),
- Yahyâ b. Ubeydullâh b. Mevheb et-Temîmî (ö. ?),
- Ziyâd b. Sa'd (ö. ?),
- Avf b. Ebû Cemîle el-A'râbî (ö. ?),
- el-Alâ b. el-Müseyyeb (ö. ?),
- İsmâîl b. Ebû Halid (ö. ?),
- Muhammed b. ez-Zübeyr el-Hanzalî (ö. ?),
- Muttarih b. Yezîd (ö. ?),
- Meymûn Ebû Hamza el-A'ver (ö. ?),
- Müslim b. el-Mülâi el-A'ver (ö. ?).

A. Süfyân es-Sevrî (ö. 161/768)

Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî hicrî 97 senesinde Süleymân b. Abdulmelik'in hilâfeti döneminde²⁸⁹ dünyaya gelmiştir.²⁹⁰ Doğum yeri ile ilgili olarak kaynaklarda farklı görüşler yer almaktadır. Ancak Zehebî'nin naklettiğine göre Yahyâ b. Maîn, Süfyân'ın Horasan'da dünyaya gelmiş Kûfeli fakîhlerden

²⁸⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 492.

²⁹⁰ Zehebî, *Siyer*, s. 1836.

olduğunu belirtmektedir.²⁹¹ Hicrî 161 senesinin Şabân ayının 15’inde Basra’da vefât etmiştir.²⁹² İbn Sa’d, onu Kûfeli muhaddisler arasında altıncı tabakada zikretmektedir.²⁹³

Küçük yaşlardan itibaren babasının yanında hadis öğrenimine başlayan Süfyân, A’miş, Husayn b. Abdurrahmân, Amr b. Murra, Hammâd b. Ebû Süleymân, İsrâîl b. Ebû Mûsâ, Hişâm b. Urve, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî gibi âlimlere talebelik yapmıştır.²⁹⁴ Bununla birlikte Ca’fer es-Sâdık, Ahmed b. Yûnus el-Yerbû’î, İbn Uleyye, Bişr b. Mansûr, Abdurrahmân b. el-Mehdî, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Vekî’ b. el-Cerrâh, Yezîd b. Hârûn, Hafs b. Gıyâs gibi isimlere de hocalık yapmıştır.²⁹⁵ Ayrıca Süfyân es-Sevrî’ye hem hocalık hem talebelik yapanlar arasında ise Muhammed b. Aclân, İbrâhîm b. Edhem, Hammâd b. Seleme, Süfyân b. Uyeyne, el-Evzâî, İbn Cüreyc, Fudayl b. İyâz ve Ebû Hânîfe yer almaktadır.²⁹⁶

Süfyân es-Sevrî’ye Abbâsî Halîfesi Mansûr (136-158/754-775) tarafından kadılık teklifi yapılmış ve Süfyân bu teklifi reddetmiştir. Halîfe’nin teklifini kabul etmemesinin yanı sıra onun Ehl-i Beyt’e yönelik uygulamalarına ağır tenkitlerde bulunan Süfyân, Kûfe’den ayrılmış ve ömrünün sonuna kadar sürekli gizlenerek ve yer değiştirerek yaşamıştır. Bu süre zarfında Yemen, Mekke, Basra gibi yaşadığı çağın önemli ilim merkezlerine çeşitli yolculuklar yapmıştır. Mekke’de bulunduğu süre çerçevesinde Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) ve Fudayl b. İyâz’ın evinde gizlenmiş, daha sonra hakkında çıkan yakalama emrinden dolayı Basra’ya gitmiştir.²⁹⁷ Yine rivâyet edildiğine göre Ebû Ca’fer el-Mansûr (ö. 158/775), Süfyân’ın yönetime karşı sert eleştirilerine devam ettiğini duyunca hac için Mekke’ye doğru giderken kereste tüccârlarına Süfyân’ı gördükleri takdirde asmalarını emretmiştir. Bunun üzerine tellallar aracılığı ile Süfyân’ı aramaya koyulmuşlardır. Bu sırada Süfyân es-Sevrî, başı

²⁹¹ Zehebî, *Siyer*, s. 1840.

²⁹² İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VIII, 492; Recep Özdirek, Ali Hakan Çavuşoğlu, “Süfyân es-Sevrî”, *DİA*, XXXVIII, 23.

²⁹³ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VIII, 492.

²⁹⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, IV, 112.

²⁹⁵ Zehebî, *Siyer*, s. 1838.

²⁹⁶ Zehebî, *Siyer*, s. 1844.

²⁹⁷ Recep Özdirek, Ali Hakan Çavuşoğlu, “Süfyân es-Sevrî”, *DİA*, XXXVIII, 23.

Fudayl b. İyâz'ın dizlerinde ayakları ise Süfyân b. Uyeyne'nin dizleri üzerinde uzanırken, arkadaşları tarafından durumun tehlikeli olduğu noktasında uyarılmıştır. Bunun üzerine Süfyân, Ebû Ca'fer Mekke'ye girmeden ondan kurtulacağını söylemiştir. Ebû Ca'fer ise bu sırada Mekke yolunda iken vefât etmiştir. Bu haber Süfyân'a ulaştırılınca sadece sükût etmekle yetinmiştir.²⁹⁸ Ebû Ca'fer el-Mansûr'un vefât tarihi göz önünde bulundurulduğunda bu olayın hicrî 158 senesinde geçtiği tespit edilmektedir.²⁹⁹

Fudayl b. İyâz ile Süfyân es-Sevrî arasında sıkı bir dostluk bulunmaktadır. Kaynakların belirttiği üzere Fudayl b. İyâz Süfyân es-Sevrî'ye hem hocalık hem talebelik yapmıştır.³⁰⁰ Ancak Süfyân'ın Fudayl'dan büyük olması ve daha önce vefât etmesi sebebiyle genellikle Süfyân es-Sevrî, Fudayl b. İyâz'ın hocaları arasında zikredilmektedir.

Fudayl b. İyâz “Bazı kimselerin kalbini Ebû Hanîfe'nin sevgisi doldurmuş. Ondan daha bilgisinin olmadığını söyleyecek kadar aşırıya gitmişlerdir. Bu durum tıpkı Şâ'nın Ali'ye besledikleri sevgiyi andırmaktadır. Oysaki vallahi Süfyân ondan daha bilgilidir.” sözleri ile Ebû Hanîfe ile Süfyân es-Sevrî'yi kıyaslamış ve Süfyân es-Sevrî'nin Ebû Hanîfe'den daha bilgili olduğunu ifâde etmiştir.³⁰¹ Bu durum Fudayl'ın, Süfyân es-Sevrî'yi yakından tanıdığını, dolayısıyla ondan büyük oranda istifade ettiğini göstermektedir.

B. Mansûr b. el-Mu'temir (ö. 132/750)

Tam adı, Ebû Attâb Mansûr b. el-Mu'temir b. Abdullâh es-Sülemî el-Kûfî³⁰² olan Mansûr b. el-Mu'temir Kûfe'de dünyaya gelmiştir.³⁰³ İbn Sa'd (ö. 230/845), Mansûr'u Kûfeli muhaddisler arasında dördüncü tabakada zikretmektedir.³⁰⁴ İbrâhim en-Nehaî (ö. 96/714), Hasan el-Basrî (ö. 110/728), A'meş (ö. 148/765), Mücâhid (ö. 103/721), Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776) gibi

²⁹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 228.

²⁹⁹ Nahide Bozkurt, “Mansûr”, *DİA*, XXVIII, 5.

³⁰⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLVIII, 375; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIII, 282; Zehebî, *Siyer*, s. 3042; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, 294.

³⁰¹ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilye*, VI, 358.

³⁰² Zehebî, *Siyer*, s. 3958.

³⁰³ Salih Karacabey, “İbnü'l-Mu'temir”, *DİA*, XXI, 143.

³⁰⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 456.

isimlerden hadîs rivâyetinde bulunan Mansûr b. el-Mu'temir tâbiîn âlimlerindendir.³⁰⁵ Aynı zamanda Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749), Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770), Fudayl b. İyâz, İbrâhîm b. Edhem (ö. 161/778) gibi isimler de kendisinden hadîs rivâyetinde bulunmuştur.³⁰⁶ Kaynakların pek çoğunda güvenilir bir râvi olarak nitelendirilen Mansûr hakkında Ebû Hâtim "sika" ifadesini kullanmış, hatta Kûfe'nin en güvenilir râvîlerinden olduğunu dile getirmiştir.³⁰⁷ Mansûr b. el-Mu'temir 132/750 senesinde vefât etmiştir.³⁰⁸

Abdurrahmân b. el-Mehdî (ö. 198/813-14), ilimle meşguliyetine ve hadis tahsiline hicrî 80 yılında başladığı ifâde edilen Mansûr b. el-Mu'temir'i³⁰⁹ Kûfe'nin önde gelen dört hadis hâfızından biri olarak nitelendirmektedir.³¹⁰ İlim tahsilini Kûfe'de geçiren Mansûr, Kûfe dışına pek çıkmamış³¹¹ ancak Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795) onu Mekke'de gördüğünü ifâde etmiştir.³¹² Fudayl b. İyâz'ın vefât tarihi ve Mekke'ye gelişi göz önünde bulundurulursa, Fudayl'ın Mansûr ile muhtemelen Kûfe'de görüştüğü ve kendisinden ilim tahsil ettiği anlaşılmaktadır. Fudayl b. İyâz, Mansûr b. el-Mu'temir'den birçok rivâyette bulunmuştur. Bu rivâyetlerin bir kısmı Kütüb-i Tis'a'da yer almaktadır. Fudayl b. İyâz'ın Mansûr el-Mu'temir'den aldığı ve Kütüb-i Tis'a'da geçen rivâyetler İbrâhîm en-Nehaî, Şakîk b. Seleme (ö. 82/701), İbn Şihâb (ö. 124/742), Sa'd b. Ubeyde ve Ebû Hâzim kanalından gelmektedir.

C. A'meş (ö. 148/765)

Tam adı Ebû Muhammed Süleymân b. Mihrân el-Esedî el-Kûfî olan el-A'meş 61/680 senesinde Taberistân'da doğmuş ve daha sonra çocuk yaşlardayken Kûfe'ye gitmiştir.³¹³ Hz. Hüseyin'in şehid edildiği gün doğduğu rivâyet edilmektedir.³¹⁴ Bir başka rivâyete göre ise Hz. Hüseyin henüz

³⁰⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 313.

³⁰⁶ Zehebî, *Siyer*, s. 3958.

³⁰⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 315.

³⁰⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 315.

³⁰⁹ Karacabey, "İbnü'l-Mu'temir", *DİA*, XXI, 143.

³¹⁰ Zehebî, *Siyer*, s. 3962.

³¹¹ Karacabey, "İbnü'l-Mu'temir", *DİA*, XXI, 143.

³¹² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 315.

³¹³ Zehebî, *Siyer*, s. 1924.

³¹⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 463.

hayattayken dünyaya gelmiştir.³¹⁵ Hadîs, Kur’ân ve ferâiz ilimlerinde önde gelen âlimlerden olan A‘meş³¹⁶, hicrî 147³¹⁷ veya 148³¹⁸ yılında vefât etmiştir. A‘meş’in meşhûr sahabîlerden Enes b. Mâlik’i (ö. 93/711-12) gördüğü ve ondan hadîs aldığı rivâyet edilmektedir.³¹⁹ Ancak kaynakların verdiği bilgilere göre A‘meş’in Enes b. Mâlik’ten rivâyet ettiği hadisler mürsel olarak değerlendirilmektedir.³²⁰ Yine kaynaklarda geçtiği üzere A‘meş’in tedlis yaptığı ancak buna rağmen güvenilir bir râvi olarak nitelendirildiği ifâde edilmektedir.³²¹ Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713), Kays b. Ebû Hâzim (ö. 97/715), Ebû Vâil Şakîk (ö. 82/701) ve Şa‘bî (ö. 104/722) gibi isimler hadis rivâyetinde bulunduğu hocaları arasında sayılmaktadır. Ayrıca hicrî II. asrın önemli simâlarından olan Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Şu‘be b. el-Haccâc (ö. 160/776), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797) gibi âlimler de önemli talebeleri arasında yer almaktadır.³²²

İbn Sa’d tarafından Kûfe ehlinde dördüncü tabakada zikredilen A‘meş ile Fudayl muhtemelen Kûfe’de görüşmüş ve Fudayl ondan hadîs rivâyetinde bulunmuştur. Fudayl b. İyâz, A‘meş’ten birçok hadis nakletmiş ve bu hadislerinin bir kısmı temel hadis kaynaklarında kendine yer bulmuştur. Fudayl b. İyâz’ın A‘meş’ten aldığı ve Kütüb-i Tis’a’da geçen rivâyetleri Şakîk b. Seleme, Ebû Yahyâ el-Kattât, Temîm b. Seleme, Umâre b. Umeyr, İsmâil b. Recâ’, Ebû Sâlih Zekvân ve Müseyyeb b. Rafî’ kanalından gelmektedir.

³¹⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, IV, 224.

³¹⁶ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VIII, 461.

³¹⁷ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VIII, 463.

³¹⁸ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VIII, 463; Mücteba Uğur, “A‘meş”, *DİA*, III, 54.

³¹⁹ Zehebî, *Siyer*, s. 1924.

³²⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, IV, 222.

³²¹ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, IV, 224.

³²² Mücteba Uğur, “A‘meş”, *DİA*, III, 54.

D. Leys b. Ebî Süleyym (ö. 148/765-66)

Tam adı Leys b. Ebî Süleyym b. Züneyym el-Kûfi'dir.³²³ Kûfe'de dünyaya gelen³²⁴ Leys b. Ebî Süleyym'in künyesi Ebû Bekr'dir.³²⁵ Babası Ebû Süleyym, Kûfe Câmii'ndeki önemli müctehidlerdendir.³²⁶

Abdurrahmân b. el-Esved (ö. 99/717), Mücâhid (ö. 103/721), İkrime (ö. 105/723), Tâvûs b. Keysân (ö. 106/725), Nâfi' (ö. 117/735), Atâ' (ö. 114/732), gibi önemli isimlerden hadîs rivâyetinde bulunan Leys³²⁷, İbn Sa'd tarafından Kûfeli muhaddisler arasında dördüncü tabakada zikredilmektedir.³²⁸ Yine İbn Sa'd, Leys b. Ebî Süleyym'in ibâdetle meşgul salih bir kimse olmakla birlikte, hadîs rivâyeti noktasında zayıf olduğunu ifade eder.³²⁹ Aynı zamanda Ahmed b. Hanbel Leys'i "muztaribu'l-hadîs" olarak nitelemekte, ancak birçok kimsenin de ondan hadîs rivâyetinde bulunduğunu belirtmektedir.³³⁰ Süfyân b. Uyeyne'nin de Leys'in hadis ilmi noktasında zayıf olduğunu belirttiğini ifâde eden rivâyetler bulunmaktadır.³³¹ İbn Hibbân da Leys'in ömrünün sonlarına doğru çok ciddi şekilde ihtilata maruz kaldığını ve bu yüzden Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdurrahmân b. Mehdî, Yahyâ b. Maîn gibi isimlerin onun hadislerini terk ettiğini ve mürsel hadisleri merfû' olarak zikrettiğini ifade etmektedir.³³² Buna karşın bazı isimler de onun hadis konusunda ehliyetli olduğunu ifâde etmektedir. Ebû Dâvud kendi kitabında yer vermese de "onun hadisi sâbittir ancak sayısı oldukça azdır" ifadesini kullanmıştır.³³³ Vefât tarihi hakkında farklı rivâyetler bulunsa da yaygın kanâat hicrî 148 yılında vefât ettiği yönündedir.³³⁴

³²³ Zehebî, *Siyer*, s. 3139.

³²⁴ Zehebî, *Siyer*, s. 3140.

³²⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 468.

³²⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 468.

³²⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, 466.

³²⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 468.

³²⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 468.

³³⁰ Zehebî, *Siyer*, s. 3139.

³³¹ Zehebî, *Siyer*, s. 3140.

³³² Zehebî, *Siyer*, s. 3140.

³³³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, 468.

³³⁴ Zehebî, *Siyer*, s. 3140; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, 468.

Fudayl b. İyâz, Leys b. Ebû Süleym hakkında “Leys, menâsik konusunda Kûfe’nin en bilgilisidir.” ifadesini kullanmıştır.³³⁵ Bu sözünden hareketle Fudayl b. İyâz ile Leys’in Kûfe’de görüştüğü ve Fudayl’ın Leys’ten burada rivâyetlerde bulunduğu söylenebilir. Zirâ Fudayl b. İyâz, Leys’ten birçok rivâyette bulunmuş ve bu rivâyetlerinin bir kısmı temel hadis kaynaklarında yer almıştır. Ayrıca Leys’in vefât târihi de göz önünde bulundurulursa, bu ilişkinin Fudayl b. İyâz’ın Kûfe’de olduğu döneme rastladığı kanaatine varılmaktadır. Fudayl b. İyâz dışında Leys b. Ebû Süleym’in diğer talebeleri arasında Süfyân es-Sevrî, Şu’be b. el-Haccâc, Ebû Avâne (ö. 176/792), Ubeydullâh b. Amr (ö. 144-47/761-65), İbn Uleyye (ö. 193/809), Hafs b. Gıyâs (ö. 194/810) gibi isimler zikredilebilir.³³⁶ Fudayl b. İyâz’ın Leys’ten aldığı ve *Kütüb-i sitte* ve ona ek olarak diğer temel hadis kaynaklarında geçen rivâyetleri Ebû Ca’fer Muhammed b. Alî, Tâvus b. Keysân ve Ebu’z-Zübeyir kanalından gelmektedir.

E. Hişâm b. Hassân (ö. 147/764)

Basralı bir muhaddis olan Hişâm b. Hassân’ın künyesi Ebû Abdullah’tır.³³⁷ Humeyd b. Hilâl, Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729) İkrime (ö. 105/723), Hişâm b. Urve (ö. 146/763) gibi âlimlerden rivâyetlerde bulunmuştur.³³⁸ İbn Sa’d, onu Basralı muhaddisler arasında dördüncü tabakada zikretmiştir.³³⁹ Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Hişâm’ın 147/764 yılında vefât ettiğini, Mekkî b. İbrâhîm ise hicrî 148 yılında Safer ayının ilk günlerinde vefât ettiğini ifâde etmektedir. Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Hişâm b. Hassân’ın çokça hadis bildiğini ve güvenilir bir râvi olduğunu belirtmektedir.³⁴⁰ Süfyân b. Uyeyne, Hişâm b. Hassân’ın, Hasan el-Basrî’nin rivâyetlerini en iyi bilen kişi olduğunu söylemektedir.³⁴¹ Ancak Cerîr b. Hâzim yedi sene Hasan el-Basrî’nin yanında bulunduğunu ve Hişâm b.

³³⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, VIII, 467.

³³⁶ Zehebî, *Siyer*, s. 3139.

³³⁷ Zehebî, *Siyer*, s. 4077.

³³⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, XI, 34.

³³⁹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, IX, 271.

³⁴⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, IX, 271.

³⁴¹ Zehebî, *Siyer*, s. 4078.

Hassân'ı orada hiç görmediğini ifade etmiştir.³⁴² Buna karşın Saîd b. Âmir'in naklettiğine göre Hişâm, Hasan el-Basrî'ye on yıl komşuluk etmiştir.³⁴³

Fudayl b. İyâz, İbn Cüreyc, Şu'be b. el-Haccâc, İbrâhîm b. Tahmân, Hafs b. Gıyâs, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Mansûr b. el-Mu'temir, Süfyân b. Uyeyne, Hişâm b. Hassân'ın önde gelen talebeleri arasında zikredilmektedir.³⁴⁴

İlmî faaliyetlerini Basra'da sürdüren Hişâm b. Hassân, kaynakların belirttiğine göre Mekke³⁴⁵ veya Horasan bölgesine³⁴⁶ de gitmiştir. Fudayl b. İyâz'ın yaşadığı Mekke, Kûfe ve Horasan'dan hangisinde görüşme imkânı buldukları hususunda Mekke ve Kûfe tercihi ön plana çıkmaktadır. Zira Buhârî'nin verdiği bilgiye dayanarak Hişâm b. Hassân'ın Horasan'da Ebû Miclez'den bir veya iki rivâyet aldığı göz önünde bulundurulursa Ebû Miclez'in vefât tarihi olan 109'dan önce oraya gittiği söylenebilir. Fudayl b. İyâz'ın da doğum târihi olan 107 baz alındığı taktirde Hişâm ile Fudayl'ın Horasan'da görüşmüş olma ihtimâli ortadan kalkmaktadır. Bununla birlikte Abdurrezzâk es-San'ânî (ö. 211/826-27), Hişâm b. Hassân ve Ubeydullâh b. Amr'ı Mekke'de gördüğünü ifade etmektedir.³⁴⁷ Abdurrezzâk es-San'ânî 126/744 senesinde San'a'da dünyaya gelmiş ve yirmili yaşlardayken Hicâz bölgesine gitmiştir.³⁴⁸ Hişâm b. Hassân, 147 yılında, Ubeydullâh b. Amr da hicrî 180 yılında vefât etmiştir. Buna göre Fudayl b. İyâz'ın Hişâm b. Hassân ile Mekke'de, Hişâm'ın ömrünün son günlerinde görüştüğü kanaati hâsıl olmaktadır. Bununla birlikte Zehebî, Hişâm'ı Fudayl b. İyâz'ın Kûfe'de kendilerinden hadis yazdığı kişiler arasında zikretmiştir.³⁴⁹ Bu nedenle Hişâm b. Hassân'ın hem Kûfe'de hem de Mekke'de görüşmüş olma olasılığı mevcuttur.

³⁴² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XI, 35.

³⁴³ Zehebî, *Siyer*, s. 4078.

³⁴⁴ Zehebî, *Siyer*, s. 4077; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XI, 34.

³⁴⁵ Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî duâfâi'r-ricâl* (nşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muarriz), Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts, VIII, 417.

³⁴⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VIII, 198.

³⁴⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VIII, 198.

³⁴⁸ Ali Akyüz, "Abdurrezzâk es-San'ânî", *DİA*, I, 298.

³⁴⁹ Zehebî, *Siyer*, s. 3042.

Fudayl b. İyâz, Hişâm b. Hassân'dan birçok hadîs rivâyetinde bulunmuştur. Hişâm b. Hassân'ın Fudayl b. İyâz'a verdiği rivâyetler Muhammed b. Sîrîn ve Hasan el-Basrî kanalından gelmektedir.

F. Husayn b. Abdurrâhmân (ö. 136/753)

Tam adı Husayn b. Abdurrahmân Ebu'l-Hüzeyl es-Sülemî'dir.³⁵⁰ Muâviye'nin (41-60/661-680) hilâfeti zamanında 43/663 yılında dünyaya geldiği rivâyet edilmektedir.³⁵¹ Tâbiûn âlimlerinden sayılan³⁵² Husayn b. Abdurrâhmân, Mansûr b. el-Mu'temir'in amcasının oğludur.³⁵³ Câbir b. Semura, Hilâl b. Yesâf, eş-Şa'bî,³⁵⁴ Saîd b. Cübeyr, Sa'd b. Ubeyde, Atâ b. Ebû Rebâh³⁵⁵ gibi önemli âlimlerden hadîs rivâyetinde bulunmuştur. Fudayl b. İyâz, Ebû Bekr b. Ayyâş (ö. 193/809), Ebû Avâne (ö. 176/792), Süfyân es-Sevrî,³⁵⁶ Şu'be b. el-Haccâc, talebeleri arasında sayılmaktadır.³⁵⁷ İclî (ö. 261/875), *Târîhu's-sikât* isimli eserinde adını zikretmekte ve güvenilir bir râvi olduğu söylemektedir.³⁵⁸ Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) ve Ebû Hâtim, Husayn b. Abdurrahmân'ı sika olarak nitelendirmekte, Ahmed b. Hanbel onu hem ehl-i hadîsin büyüklerinden saymakta hem de güvenilir olduğunu ifâde etmektedir.³⁵⁹ İbn Sa'd, Husayn'ı Kûfeli muhaddisler arasında dördüncü tabakada zikretmiştir.³⁶⁰ Hicrî 136 senesinde vefât etmiştir.³⁶¹ Yine Ebû Hâtim, Husayn'ın ömrünün sonuna doğru hafızasının zayıfladığını belirtmiştir.³⁶² Buhârî (ö. 256/870), Husayn'ın adını *Kitâbu'd-duafâ* isimli eserinde yer vermektedir.³⁶³

³⁵⁰ Zehebî, *Siyer*, s. 1520.

³⁵¹ Zehebî, *Siyer*, s. 1520.

³⁵² İclî, *es-Sikât*, s. 122.

³⁵³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 381.

³⁵⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 381.

³⁵⁵ Zehebî, *Siyer*, s. 1520.

³⁵⁶ Zehebî, *Siyer*, s. 1520.

³⁵⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 381.

³⁵⁸ İclî, *es-Sikât*, s. 122.

³⁵⁹ Zehebî, *Siyer*, s. 1520.

³⁶⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 457.

³⁶¹ Zehebî, *Siyer*, s. 1520.

³⁶² Zehebî, *Mîzân*, I, 552.

³⁶³ Buhârî, *Kitâbu'd-duafâi's-sağîr* (nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyid), Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1987, s. 166.

Kûfe’de ilim tahsili ile uğraşan Husayn b. Abdurrahmân, ömrünün sonlarına doğru ismini Basra yakınlarındaki bir nehirden alan Mübârek’te yaşamaya başlamış ve burada Vâsıtlılara hadîs rivâyetinde bulunmuştur.³⁶⁴ Bu nedenle Fudayl b. İyâz’ın, Husayn b. Abdurrahmân ile Kûfe’de görüştüğü söylenebilir. Fudayl b. İyâz, ondan birçok hadîs rivâyetinde bulunmuştur. Fudayl’ın Kütüb-i Tis’a’da geçen ve Husayn’dan rivâyet ettiği sadece bir hadîs bulunmaktadır. Bu rivâyeti Husayn, Hilâl b. Yesâf’tan almıştır.³⁶⁵

V. TALEBELERİ

Fudayl b. İyâz’ın, kendisinden hadis alan birçok talebesi bulunmaktadır. Bunlar arasında özellikle Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), İmâm eş-Şâfiî (ö. 204/820) gibi döneminin ileri gelen hadîs âlimleri vardır. Ancak bu bölümde Fudayl b. İyâz’ın hadis ilminde en çok temas kurduğu talebelerine yakınlık sırasıyla değinilecek, bunlar dışındakiler ise liste halinde verilecektir. Fudayl b. İyâz’dan hadis almış olan talebeleri şu şekilde sıralanabilir.³⁶⁶

- Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778),
- Abdullâh b. el-Mübârek (ö. 181/797),
- Hâlid b. Yûsuf es-Semtî (ö. 189/804-05),
- Muhammed b. Seleme el-Bâhilî (ö. 191/806-07),
- el-Fadl b. Mûsâ el-Sînânî (ö. 192/807-08),
- Harun er-Reşîd (ö. 193/809),
- Abdullah b. Vehb el-Mısırî (ö. 197/813),
- Şuayb b. Harb el-Medâinî (ö. 197/812-13),
- Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814),
- Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813),
- Abdurrahmân b. Mehdî b. Hassân el-Basrî (ö. 198/813-14),
- Ömer b. Yezîd es-Seyyârî (ö. 200/815-16),

³⁶⁴ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, VI, 522.

³⁶⁵ Ebû Dâvud, Edeb 132.

³⁶⁶ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLVIII, 376; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXIII, 285; Zehebî, *Siyer*, s. 3042; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, VIII, 294.

- İshâk b. Mansûr es-Selûlî (ö. 204/820),
- Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (ö. 204/820),
- Müemmel b. İsmâîl (ö. 206/821-22),
- el-Fadl b. er-Rebî' (ö. 208/823-24?),
- İbrâhîm b. Nasr (ö. 210/825-26),
- Mervân b. Muhammed et-Tâtârî (ö. 210/825-26),
- Hüseyin b. Hafs el-İsbehânî (ö. 210-11/826-27),
- Abdurrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27),
- Esed b. Mûsa es-Sünne (ö. 212/827-28),
- el-Heysem b. Cemîl el-Antâkî (ö. 213/828-29),
- Hâtîm b. Yûsuf el-Cellâb el-Mervezî (ö. 213/828-29),
- Sehl b. Râhûye (ö. 215/830),
- Sâbit b. Muhammed el-Âbid (ö. 215/830-31),
- Abdulmelik b. Kurayb el-Asmaî (ö. 216/831),
- Ebû Yezîd Fayz b. İshâk er-Rakkî (ö. 216/831-32),
- Abdullâh b. Zübeyr el-Humeydî (ö. 219/834),
- Alî b. Sâbit ed-Dehhân (ö. 219/834-35),
- Âsım b. Yûsuf el-Yerbû'î (ö. 220/835),
- Hasan b. er-Rebî' el-Bûrânî (ö. 220-21/835-36),
- Muâz b. Esed el-Mervezî (ö. 221/835),
- Abdullâh b. Mesleme el-Ka'nebî (ö. 221/835-36),
- el-Fudayl b. Abdulvehhâb el-Kannâd es-Sükkerî (ö. 221/835-36?),
- İbrâhîm b. el-Eş'as (ö. 221/835-36?),
- İbrâhîm b. Şemmâs es-Semerkindî (ö. 221/835-36),
- Muhammed b. et-Tüfeyl (ö. 222/836-37),
- Yahyâ b. Sâlih el-Vuhâzî (ö. 222/836-37),
- Hâlid b. Hidâş el-Mehellebî (ö. 224/838-39),
- Yahyâ b. Yahyâ en-Nîsâbûrî et-Temîmî (ö. 226/840-41),
- Saîd b. Mansûr (ö. 227/842),
- Bîşr b. el-Hâris el-Hâfi (ö. 227/841),
- Ahmed b. Abdullâh b. Yûnus (ö. 227/841-42),
- Yûsuf b. Mervân en-Nesâî (ö. 228/842-43).

- Dâvud b. Ömer ed-Dabî (ö. 228/842-43),
- Ebû Abdullâh Ahmed b. Âsım el-Antâkî (ö. 228/842-43),
- Yahyâ b. Abdulhamîd el-Himmânî (ö. 228/842-43),
- Müsedded b. Müserhed (ö. 228/843),
- Abdulhamîd b. Sâlih el-Burcumî (ö. 230/844-45),
- İbrâhîm b. Beşşâr (ö. 230/844-45),
- Ca'fer b. Mihrân es-Sebbâk (ö. 231/845-46),
- Ebû Bekr Abdurrahmân b. Affân es-Sûfî (ö. 231/845-46?),
- Ebû Tâlib Hâşim b. el-Velîd el-Herevî (ö. 231/845-46?),
- et-Tayyib b. İsmâîl (ö. 231/845-46?),
- Mahrez b. Avn el-Hilâlî (ö. 231/845-46),
- Sâ'd b. Zenbûr el-Ferrâ (ö. 232/846-47),
- Alî b. Bahr b. Berrî el-Kattân (ö. 234/848-49),
- Yahyâ b. Eyyûb el-Mekâbirî (ö. 234/848-49),
- Ubeydullâh b. Ömer el-Kavârîrî (ö. 235/850),
- Abdussamed b. Yezîd es-Sâîğ Merdeviyye (ö. 235/849-50),
- Saîd b. Abdulcebbâr el-Kerâbîsî (ö. 236/850-51),
- Abbâs b. el-Velîd en-Narsî (ö. 237/851-52),
- el-Heysem b. Eyyûb et-Tâlikânî (ö. 238/852-53),
- Kuteybe b. Saîd (ö. 240/854-55),
- Hasan b. İsmâîl el-Mücâlidî (ö. 240/854-55),
- Hüreyim b. Mis'ar et-Tirmizî (ö. 240/854-55?),
- Süveyd b. Saîd el-Hadesânî (ö. 240/854-55),
- Muhammed b. Yahyâ b. Ebû Ömer el-Adenî (ö. 243/857-58),
- Abde b. Abdurrahîm el-Mervezî (ö. 244/858-59),
- Ebû Ammâr el-Hüseyn b. Hureys el-Mervezî (ö. 244/858-59),
- Abdullâh b. İmrân el-Âbidî el-Mahzûmî (ö. 245/859-60),
- Ahmed b. Abde ed-Dabî (ö. 245/859-60),
- İshâk b. Ebû İsrâîl (ö. 246/860),
- Muhammed b. Zenbûr el-Mekkî (ö. 248-49/863-64),
- Muhammed b. Bekr b. Hâlid el-Kasîr (ö. 249/863),
- Muhammed b. Kudâme el-Mıssîsî (ö. 250/864-65?),

- Muhammed b. Ziyâd ez-Ziyâdî (ö. 250/864-65),
- Ebû Hafs Ahmed b. Fudayl el-Buhârî (ö. 251/865?),
- Serî b. Muğalles es-Sakatî (ö. 251/865),
- Yahyâ b. Muâz er-Râzî (ö. 258/872),
- Abdulcelîl el-Missîsî (ö. ?),
- Abdurrahmân b. Mehdî b. Hilâl el-Vâsitî (ö. ?),
- Ahmed b. Mikdâm (ö. ?),
- Alî b. Assâm el-Âmirî (ö. ?),
- Ebu Abdullah el Hüseyin el-Cu‘fî (ö. ?),
- Ebû Abdullâh en-Nâcî (ö. ?),
- Ebu er-Rebî’ Sakr b. Dâvud el-Buhârî (ö. ?),
- Ebû Şihâb el-Hannât (ö. ?),
- Hârûn b. Sevvâr el-Mukrîi (ö. ?),
- Hüreyim b. Süfyân (ö. ?),
- Hüseyin b. Alî el-Cu‘fî (ö. ?),
- Hüseyin b. Dâvud el-Belhî (ö. ?),
- İbrâhîm b. Ahmed el-Huzâî (ö. ?),
- İbrâhim b. Muhammed eş-Şâfîi (ö. ?),
- İsâ b. Abdullah (ö. ?),
- İshâk b. İbrâhîm et-Taberî (ö. ?),
- Muhammed b. Abdeviyye (ö. ?),
- Muhammed b. Abdullâh el-Enbârî el-Huzzâ (ö. ?),
- Muhammed b. Ebû es-Serîyy el-Askalânî (ö. ?),
- Muhammed b. Ebû Nemle (ö. ?),
- Muhammed b. en-Nu’mân b. Şibl el-Bâhilî (ö. ?),
- Muhammed b. er-Rebî’ (ö. ?),
- Muhammed b. Hassân es-Semtî (ö. ?),
- Muhammed b. İsâ b. et-Tabbâ‘ (ö. ?),
- Muhammed b. İshâk (ö. ?),
- Muhammed b. Süleyman el-Lüveyn (ö. ?),
- Selm b. Abdullâh el-Horasânî (ö. ?),
- Ya’kûb b. Ebû Abbâd (ö. ?),

- Ya'kûb b. İshâk b. Ebû Abbâd el-Abdî el-Basrî (ö. ?),
- Yahyâ b. Talha el-Yerbû'î (ö. ?).

A. Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855)

Tam adı Kuteybe b. Saîd b. Cemîl b. Tarîf es-Sekafî el-Belhî el-Beghlânî'dir.³⁶⁷ Künyesi Ebû Recâ'dır.³⁶⁸ 147/764 senesinde dünyaya geldiği rivâyet edilmektedir.³⁶⁹

Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Hafs b. Gıyâs (ö. 194/810), Fadayl b. İyâz, Ebû Avâne (ö. 176/792), İsmâîl b. Uleyye (ö. 193/809) ve Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) ile görüşerek kendilerinden hadîs rivâyetinde bulunmuştur.³⁷⁰ Bunun yanı sıra Humeydî (ö. 219/834), Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Alî b. el-Medînî (ö. 234/848-49), Ebû Bekr b. Ebî Şeybe (ö. 235/848) gibi kendinden önce vefât eden isimlerin de kendisine talebelik ettiği rivâyet edilmektedir.³⁷¹ Rivâyetlere göre Kuteybe'nin hicrî 240/855 veya 241/856 senesinde vefât ettiği³⁷² düşünülürse, diğer talebelerinden daha uzun yaşamasından dolayı böyle bir durumun vâki olduğu kanaatine varılmaktadır. Uzun yaşamasından dolayı üç tabakadan hadîs naklettiği rivâyet edilmektedir.³⁷³ *Kütüb-i sitte*'de İbn Mâce dışındaki kitaplarda rivâyetleri bulunmaktadır.³⁷⁴

Yahyâ b. Maîn, Kuteybe b. Saîd'in sika yani güvenilir olduğunu belirtmektedir.³⁷⁵ Nesâî ve Ebû Hâtim de Kuteybe'yi sika olarak nitelendirmektedir. Nesâî ayrıca "sadûk" ifadesini de kullanmıştır.³⁷⁶ Ayrıca

³⁶⁷ Zehebî, *Siyer*, s. 3086.

³⁶⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, 358.

³⁶⁹ Zehebî, *Siyer*, s. 3087.

³⁷⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, 359.

³⁷¹ Zehebî, *Siyer*, s. 3087.

³⁷² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, 361.

³⁷³ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIII, 538.

³⁷⁴ Zehebî, *Siyer*, s. 3087.

³⁷⁵ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 140.

³⁷⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, 360.

Ahmed b. Hanbel'in yanında Kuteybe b. Saîd zikredildiği zaman onu övdüğü rivâyet edilmektedir.³⁷⁷

Kuteybe b. Saîd hicrî 172 yılında ilk defa Irak bölgesine gittiğini ifade etmekte ve o tarihte 23 yaşında olduğunu söylemektedir. Ebû Dâvud da Kuteybe'nin 216 yılında Bağdât'a gittiği bilgisini vermektedir.³⁷⁸ Ahmed b. Hanbel, Ebû Hayseme (ö. 234/849), Abbâs el-Anberî ve Humeydî'nin, Kuteybe'den Mekke'de iken hadîs rivâyet ettiği rivâyet edilmektedir.³⁷⁹ Adı geçen muhaddislerin ve Kuteybe'nin doğum târîhleri ile Kuteybe'nin Irak bölgesine gittiği târîh göz önünde bulundurulduğunda söz konusu hâdisenin Fudayl b. İyâz'ın Mekke'de bulunduğu dönemlerde cereyân ettiği tahmin edilmekte, dolayısıyla Kuteybe'nin Fudayl b. İyâz ile burada görüştüğü anlaşılmaktadır. Kuteybe b. Saîd, Fudayl b. İyâz'dan hadîs rivâyetinde bulunmuş ve buların bazıları *Kütüb-i sitte*'den Müslîm'in *Sahîh*'i ve Nesâî'nin *Sünen*'inde yer almıştır.

B. Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813)

Tam adı Yahyâ b. Saîd b. Ferrûh Ebû Saîd et-Temîmî'dir.³⁸⁰ Hicrî 120 senesinin başlarında Basra'da dünyaya geldiği rivâyet edilmektedir.³⁸¹ Aslen Basralı'dır.³⁸² 198/813 senesinde Basra'da vefât etmiştir.³⁸³

Kendilerinden rivâyette bulunduğu hocaları arasında Süleymân et-Temîmî, Humeyd et-Tavîl (ö. 143/760), Yahyâ b. Saîd el-Ensârî (ö. 143/760), Hişâm b. Urve (ö. 146/763), Evzâî (ö. 157/774), İbn Cüreyc (ö. 150/767), Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Mâlik b. Enes (ö. 179/795) gibi isimler zikredilmektedir.³⁸⁴ Bununla birlikte aynı zamanda hocaları arasında sayılan Süfyân es-Sevrî ve Şu'be b. el-Haccâc, yine

³⁷⁷ Zehebî, *Siyer*, s. 3087.

³⁷⁸ Zehebî, *Siyer*, s. 3087.

³⁷⁹ Zehebî, *Siyer*, s. 3088.

³⁸⁰ Zehebî, *Siyer*, s. 4165.

³⁸¹ Zehebî, *Siyer*, s. 4165; Erdinç Ahatlı, "Yahyâ b. Saîd el-Kattân", *DİA*, XLIII, 262.

³⁸² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 294.

³⁸³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 294; Zehebî, *Siyer*, s. 4168; Ahatlı, "Yahyâ b. Saîd el-Kattân", *DİA*, XLIII, 262.

³⁸⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XI, 216.

Abdurrahmân b. el-Mehdî, Müsedded b. Müserhed, oğlu Muhammed b. Yahyâ, Ebû Bekr b. Ebû Şeybe, Yahyâ b. Maîn gibi önemli muhaddisler talebeleri aralarında sayılmaktadır.³⁸⁵ Abdurrahmân b. el-Mehdî'nin Yahyâ b. Saîd el-Kattân'dan bin kadar hadîs rivâyetinde bulunduğu nakledilmiştir. Alî b. el-Medînî, ricâl ilmi hususunda Yahyâ b. Saîd el-Kattân'dan daha bilgisini görmediğini ifâde ederek,³⁸⁶ hadisleri en iyi bilen kişi olduğunu belirtmiştir.³⁸⁷ Zehebî, *Mîzân* isimli eserinde Yahyâ b. Saîd'i, kendi zamanının muhaddisi şeklinde vasıflandırmıştır.³⁸⁸ İclî ise onun için, “nakiyyü'l-hadîs” tâbirini kullanmış ve yalnızca güvenilir kişilerden hadîs rivâyet ettiğini belirtmiştir.³⁸⁹ Ebû Hâtim, Yahyâ hakkında “hüccet” ve “hâfız” ifâdelerini kullanmış, Nesâî ise sika ve sebt olarak nitelemiştir.³⁹⁰ Bununla birlikte Zehebî *Siyer*'inde Yahyâ b. Saîd'i tanıtırken “emiru'l-mü'min fi'l-hadîs” şeklinde aktarmıştır.³⁹¹ Dârekutnî'den Abdurrahmân b. el-Mehdî ile Yahyâ b. Saîd el-Kattân arasında bir karşılaştırma yapılması istendiğinde Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ı öne geçirmiştir.³⁹² Yahyâ b. Saîd el-Kattân, her gün her gece Kur'ân-ı Kerîm'i hatmeder, ikindi vakti dışarı çıkar ve hadîs ilmi ile meşgul olurdu.³⁹³ İbn Sa'd onu Basralı muhaddisler arasında altıncı tabakada zikretmiştir.³⁹⁴

Yahyâ b. Saîd el-Kattân, ilim tahsili için Bağdât, Kûfe ve Mekke gibi önemli merkezlere seyahat etmiştir. Mekke'ye yaptığı ziyaretler sırasında, dönemin âlimlerinden bazıları ile görüşmüştür.³⁹⁵ Fudayl b. İyâz'ın ismi ricâl kitaplarının çoğunda, Yahyâ'nın hocaları zikredilmemektedir. Ancak Fudayl b. İyâz'ın tercemesinin geçtiği birçok ricâl eserinde, Yahyâ b. Saîd el-Kattân talebeleri arasında yer almaktadır.³⁹⁶ Ayrıca Tirmizî³⁹⁷ ve Buhârî,³⁹⁸ Yahyâ b.

³⁸⁵ Zehebî, *Siyer*, s. 4166.

³⁸⁶ Zehebî, *Siyer*, s. 4166.

³⁸⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XI, 217.

³⁸⁸ Zehebî, *Mîzân*, IV, 380.

³⁸⁹ İclî, *es-Sikât*, s. 472; Zehebî, *Siyer*, s. 4167.

³⁹⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XI, 217.

³⁹¹ Zehebî, *Siyer*, s. 4165.

³⁹² Sülemî, *Suâlât*, s. 328.

³⁹³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 611.

³⁹⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 294.

³⁹⁵ Ahatlı, “Yahyâ b. Saîd el-Kattân”, *DİA*, XLIII, 262.

³⁹⁶ Zehebî, *Siyer*, s. 3042.

Saîd el-Kattân'ın Fudayl b. İyâz'dan naklettiği rivâyetlere yer vermişlerdir. Fudayl b. İyâz ile Yahyâ b. Saîd'in nerede ve ne zaman iletişim kurdukları bilgisi tabakat eserlerinde doğrudan yer almamaktadır. Ancak İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ında geçen bilgiye göre Yahyâ b. Saîd el-Kattân, A'meş'in cenazesine katıldığını ve orada Sufyân es-Sevrî'den bir rivâyet aldığını ifade etmiştir.³⁹⁹ A'meş'in vefât târihinin hicrî 148 senesi olması hasebiyle, Yahyâ'nın Fudayl b. İyâz ile bu târihte Kûfe'de görüşmüş olması ihtimal dâhilindedir. Ahmed b. Hanbel'in rivâyet ettiğine göre Yahyâ b. Saîd el-Kattân, hicrî 144 senesinde Mekke'ye gittiğini ifade etmiştir.⁴⁰⁰ Bu bilgiden hareketle Fudayl ile Yahyâ'nın hicrî 144 senesinde veya sonrasında Mekke'de görüştükleri düşünülebilir. Nitekim Fudayl b. İyâz'ın hangi târihte Mekke'ye yerleştiği bilgisi tam olarak bilinmemekle birlikte hicrî 140-150 arasında orada bulunduğu tahmin edilmektedir.

Daha önce de zikredildiği gibi Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın Fudayl b. İyâz'dan aldığı iki hadîse *Kütüb-i sitte* musanniflerinden Buhârî ve Tirmizî eserlerinde yer vermiştir.

C. Müsedded b. Müserhed (ö. 228/843)

Tam adı Müsedded b. Müserhed b. Müserbel b. Müstevid⁴⁰¹ el-Basrî el-Esedî Ebu'l-Hasen'dir.⁴⁰² Ebu'l-Hasen künyesidir.⁴⁰³ İbn Sa'd onu Basralı muhaddisler arasında sekizinci tabakada zikretmektedir.⁴⁰⁴ Doğum târihi ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte Zehebî, Müsedded'in hicrî 150 senesi

³⁹⁷ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Câmiu't-Tirmizî* (nşr. Sâlih b. Abdilazîz), Riyâd: Dâru's-Selâm, 2000, Tefsîru'l-Kur'ân 40.

³⁹⁸ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 2002, Tevhîd 19.

³⁹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 294.

⁴⁰⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, *et-Târihu'l-kebîr el-mârûf bi târihu İbn Ebî Hayseme* (nşr. Salâh b. Fethî Helel), Kâhire: el-Fâruk'ul-Hadîse li't-Tibâati ve'n-Neşr, 2003, I, 244.

⁴⁰¹ İclî, *es-Sikât*, 108.

⁴⁰² Zehebî, *Siyer*, s. 3822; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 107.

⁴⁰³ İclî, *es-Sikât*, 108; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 200.

⁴⁰⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 309.

civarında doğduğunu belirtmektedir.⁴⁰⁵ Hicrî 248 senesinin Ramazân ayında Basra’da vefât etmiştir.⁴⁰⁶

Müsedded b. Müserhed’in önde gelen hocaları arasında Mu’temir b. Süleymân (ö. 187/803), Fudayl b. İyâz (ö. 187/803), Yahyâ b. Saîd el-Kattan (ö. 198/813), Ebû Avâne (ö. 176/792), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Îsâ b. Yûnus (ö. 187/803) gibi isimler zikredilmektedir.⁴⁰⁷ Talebeleri arasında ise özellikle Buhârî ve Ebû Dâvud zikredilmekte ve bu iki isim eserlerinde Müsedded b. Müserhed’in rivâyetlerine yer vermektedir.⁴⁰⁸ Bunun dışında Muhammed b. Yahyâ, Ebû Zûr’a, Ebû Hâtim, Ya’kûb el-Fesevî ve Ebû İshâk el-Cüzcânî de kendisinden rivâyetlerde bulunmuş diğer talebeleri arasındadır.⁴⁰⁹

Müsedded b. Müserhed ricâl âlimleri tarafından genellikle sika olarak kabul edilmektedir. Yahyâ b. Mâin, Müsedded hakkında bir rivâyette sadûk ifâdesini kullanmış,⁴¹⁰ başka bir rivâyette ise kendisine Basra’da kimden hadis yazabileceğini soran Ca’fer b. Osmân’a, Müsedded b. Müserhed’den yazmasını tavsiye etmiş ve onu “sika” diyerek ta’dil etmiştir.⁴¹¹ Bununla birlikte İclî⁴¹² ve Nesâî de Müsedded b. Müserhed için sika ifadesini kullanmıştır.⁴¹³ İbn Hibbân onu *es-Sikât* isimli eserinde zikretmiştir.⁴¹⁴

Basra’daki ilk müsnedi kaleme almasıyla bilinen Müsedded b. Müserhed’in söz konusu eserinin⁴¹⁵ bir kısmını Zehebî dinlediğini ifâde

⁴⁰⁵ Zehebî, *Siyer*, s. 3822.

⁴⁰⁶ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, IX, 309; Buhârî, *et-Târihu’l-Kebîr*, VIII, 73; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 200.

⁴⁰⁷ Zehebî, *Siyer*, s. 3822; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, X, 107.

⁴⁰⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, X, 107.

⁴⁰⁹ Zehebî, *Siyer*, s. 3822.

⁴¹⁰ Zehebî, *Siyer*, s. 3822.

⁴¹¹ Zehebî, *Siyer*, s. 3823.

⁴¹² İclî, *es-Sikât*, s. 108.

⁴¹³ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, X, 108.

⁴¹⁴ İbn Hibbân, *Kitâbu’s-Sikât*, IX, 200.

⁴¹⁵ Zekeriya Güler, “Müsedded b. Müserhed”, *DİA*, XXXII, 83.

etmektedir.⁴¹⁶ Yine Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inde 385 rivâyetinin bulunduğu belirtilmektedir.⁴¹⁷

Müsedded b. Müserhed'in Basra dışında başka bir şehirde bulunduğuna dair kaynaklarda herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Bununla birlikte Fudayl b. İyâz'ın Basra'da bulunduğuna dair bir bilgi de yoktur. Ancak kaynak kitapların verdiği bilgilere göre Müsedded b. Müserhed, Fudayl b. İyâz'dan rivâyette bulunmuştur. Bu durum, Fudayl ile Müsedded'in aynı dönemde hacca gitmiş olması ile izah edilebilir. Fudayl Mekke'de mukim iken Müsedded, hac veya umre için Mekke'ye gelmiş olabilir. Müsedded b. Müserhed'in Fudayl b. İyâz aracılığıyla *Kütüb-i sitte*'de yalnızca Ebû Dâvud'un *Sünen*'inde rivâyeti bulunmaktadır.⁴¹⁸

D. Saîd b. Mansûr (ö. 227/842)

Tam adı Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî el-Mervezî et-Tâlikânî'dir.⁴¹⁹ Künyesi Ebû Osmân'dır.⁴²⁰ Hicrî 137 yılı civârında Horasân'ın Belh şehrinin Cüzcan⁴²¹ kasabasında dünyaya gelmiştir.⁴²² Hicrî 227 senesinin Ramazân ayında Mekke'de vefat ettiği rivayet edilmektedir.⁴²³ Ancak Buhârî, onun hicrî 229 senesinde veya yakın tarihlerde vefât ettiği bilgisini aktarmaktadır.⁴²⁴

Hicâz bölgesi, Irâk, Mısır, Şâm, Horasân gibi önemli ilim merkezlerinde bulunan ve buralarda ilmî faaliyetler yürüten Saîd b. Mansûr,⁴²⁵ Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795, İbn Ebî Hâzım, Ebû Avâne,⁴²⁶ Leys b. Sa'd (ö. 175/791), İsmâîl b. Ayyâş (ö. 181/797), Fudayl b. İyâz, Hammâd b.

⁴¹⁶ Zehebî, *Siyer*, s. 3822.

⁴¹⁷ Güler, "Müsedded b. Müserhed", *DİA*, XXXII, 83.

⁴¹⁸ Ebû Dâvud, *Edeb* 132.

⁴¹⁹ Zehebî, *Siyer*, s. 1832.

⁴²⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 63.

⁴²¹ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XXI, 307.

⁴²² Mehmet Efendioğlu, "Saîd b. Mansûr", *DİA*, XXXVI, 562.

⁴²³ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XXI, 305; Zehebî, *Siyer*, s. 1832; Mehmet Efendioğlu, "Saîd b. Mansûr", *DİA*, XXXVI, 562.

⁴²⁴ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, III, 516.

⁴²⁵ Zehebî, *Siyer*, s. 1832.

⁴²⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 89.

Yahyâ gibi döneminin önemli simâlarından hadis rivâyetinde bulunmuştur.⁴²⁷ Ahmed b. Hanbel, Bişr b. Mûsâ, Ebû Zûr'a ed-Dımeşkî ise talebeleri arasında sayılmaktadır.⁴²⁸ Buhârî ve Müslim'de rivâyetleri bulunmaktadır.⁴²⁹

İbn Sa'd, Saîd b. Mansûr'u Mekkeli muhaddisler arasında altıncı tabakada saymıştır.⁴³⁰ Yani İbn Sa'd'a göre Saîd b. Mansûr ile Fudayl b. İyâz aynı tabakada yer almaktadır.⁴³¹ Ayrıca İbn Sa'd, Saîd b. Mansûr'un sika, yani güvenilir bir râvi olduğu görüşündedir.⁴³² Ebû Hâtim er-Râzî de Saîd b. Mansûr'un sika olduğunu ifâde etmiştir.⁴³³ Bununla birlikte birçok ricâl âlimi de onun güvenilir bir râvi olduğu hususunda görüş birliği içerisinde.⁴³⁴ Çok sayıda eserin sâhibi olan Saîd b. Mansûr'un, *es-Siyer*, *es-Sünen*, *Tefsîru'l-Kur'ân* ve *ez-Zühd* isimli eserleri vardır.⁴³⁵

Fudayl b. İyâz, Saîd b. Mansûr'un kendisinden en çok etkilendiği hocalarından birisidir. Her ikisi de Horasân'da doğmuş ve Mekke'de komşu olmuşlardır. Fudayl b. İyâz ile Saîd b. Mansûr Mekke'de görüşmüştür. Nitekim Saîd b. Mansûr, Vekî' b. el-Cerrâh'ın Hac vazifesini ifa etmek için Mekke'ye geldiğinde Fudayl b. İyâz ile gerçekleştirdiği bir diyalogunu aktarmaktadır.⁴³⁶ Ayrıca Saîd b. Mansûr'un doğum tarihi ve ilmî yolculuklarında son durağının Hicâz bölgesi olması⁴³⁷, Fudayl b. İyâz ile Saîd b. Mansûr'un Mekke'de görüşmüş olduğuna dair kanaati doğrulamaktadır.

Saîd b. Mansûr, Fudayl b. İyâz'dan naklettiği bazı rivâyetlerde Fudayl b. İyâz'ın ismini zikrederken “eş-şeyhu's-sâlih” ifâdesini kullanmıştır.⁴³⁸ Saîd b.

⁴²⁷ Zehebî, *Siyer*, s. 1832.

⁴²⁸ Zehebî, *Siyer*, s. 1832.

⁴²⁹ İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, XXI, 306.

⁴³⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 63.

⁴³¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 61.

⁴³² İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, XXI, 309.

⁴³³ Zehebî, *Siyer*, s. 1832.

⁴³⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 90.

⁴³⁵ Efendioğlu, “Saîd b. Mansûr”, *DİA*, XXXVI, 562.

⁴³⁶ İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, LXIII, 81.

⁴³⁷ Efendioğlu, “Saîd b. Mansûr”, *DİA*, XXXVI, 562.

⁴³⁸ İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, XLVIII, 384.

Mansûr, Fudayl b. İyâz'dan birçok rivâyette bulunmuştur. Bu rivâyetler gerek kendi eserlerinde gerekse farklı eserlerde karşımıza çıkmaktadır.

E. Abdullâh b. ez-Zübeyr el-Humeydî (ö. 219/834)

Tam adı Abdullâh b. ez-Zübeyr b. İsâ b. Abdullâh b. Humeyd b. Züheyr b. el-Hâris b. Esed b. Abduluzzâ el-Humeydî el-Kuraşî el-Esedî'dir.⁴³⁹ Künyesi Ebû Bekr'dir.⁴⁴⁰ Soyu Kusay'da Hz. Peygamber'in soyu ile birleşen Humeydî, Mekkî nisbesiyle de anılmaktadır.⁴⁴¹ Nitekim İbn Sa'd onu Fudayl b. İyâz ile aynı tabakada, yani Mekkeli muhaddisler arasında altıncı tabakada zikretmektedir.⁴⁴² Doğum tarihi ile ilgili kaynaklarda net bir bilgi bulunmamaktadır. Abdullâh b. ez-Zübeyr el-Humeydî 219/834 senesinde Mekke'de vefât etmiştir.⁴⁴³

Humeydî, İbrâhîm b. Sa'd (ö. 183/799), Fudayl b. İyâz ve Süfyân b. Uyeyne gibi isimlere talebelik ederek, onlardan hadîs rivâyetinde bulunmuştur.⁴⁴⁴ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 197/812), Mervân b. Muâviye de hocaları arasında zikredilmektedir.⁴⁴⁵ Talebeleri arasında ise Buhârî (ö. 256/870), Zühîlî (ö. 258/872), Ya'kûb el-Fesevî (ö. 277/890), Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878), Bîşr b. Mûsâ, Ebû Hâtîm (ö. 277/890) gibi isimler yer almaktadır.⁴⁴⁶ Abdullâh b. ez-Zübeyr el-Humeydî'nin Süfyân b. Uyeyne ile birlikte yirmi senesinin geçtiği rivâyet edilmekte⁴⁴⁷ ve bu yüzden Süfyân b. Uyeyne'nin hadislerini en iyi bilen kişi olarak tanınmaktadır.⁴⁴⁸

İbn Sa'd, Humeydî'nin çokça hadîs bildiğini ve güvenilir bir râvi olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴⁹ İbn Hibbân, Humeydî'yi *es-Sikât* isimli eserinde

⁴³⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 341.

⁴⁴⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 215.

⁴⁴¹ Ahmet Yücel, "Humeydî, Abdullah b. Zübeyr", *DİA*, XVIII, 357.

⁴⁴² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 63.

⁴⁴³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 63.

⁴⁴⁴ Zehebî, *Siyer*, s. 2386.

⁴⁴⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 215.

⁴⁴⁶ Zehebî, *Siyer*, s. 2386.

⁴⁴⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 341.

⁴⁴⁸ Ahmet Yücel, "Humeydî, Abdullah b. Zübeyr", *DİA*, XVIII, 357.

⁴⁴⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 63.

zikretmiş ve onu sünnete ittibâi tam olarak nitelendirmiştir.⁴⁵⁰ Yine Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) onun için güvenilir ifadesini kullanmıştır. Buhârî ise *Sahîh*'inde Humeydî'den 75 tane hadîs nakletmiş ve onun rivâyetini diğer râvîlerinkine tercih etmiştir.⁴⁵¹ Ayrıca Buhârî, Humeydî'yi "hadiste imam" olarak nitelemiştir.⁴⁵²

Humeydî'ye ait *el-Müsned* isimli bir eser bulunmaktadır.⁴⁵³ Söz konusu eser Mekke'de kaleme alınmış ilk müsnedler arasında sayılmaktadır.⁴⁵⁴ Fudayl b. İyâz'ın *el-Müsned*'de beş adet rivâyeti tespit edilmiştir.⁴⁵⁵ Tüm bu rivâyetlerde Humeydî "حدثنا" tabirini kullanmıştır. Ayrıca temel hadis kaynakları içerisinde Humeydî'nin Fudayl b. İyâz'dan naklettiği bir tane hadîs bulunmakta ve Dârimî'nin *Sünen*'inde yer almaktadır.⁴⁵⁶ Bilindiği kadarıyla, temel hadis kaynakları içerisinde Humeydî'nin Fudayl b. İyâz'dan rivâyet ettiği yegane hadîs budur.

Humeydî'nin Mekke'de ilk ilim tahsiline başladığı yıllarda Fudayl b. İyâz ile görüştüğü düşünülmektedir. Zirâ ilk olarak ilim tahsiline Mekke'de başlayan Humeydî, İmam Şafî ile birlikte Mısır'a gitmiş, İmam Şafî'nin vefâtından sonra tekrar Mekke'ye dönmüş ve burada vefât etmiştir.⁴⁵⁷

VI. KÜTÜB-İ SİTTE'DEKİ RİVAYETLERİNİN TAHLÎLİ

Fudayl b. İyâz, İbn Mâce'nin *Sünen*'i dışında *Kütüb-i sitte*'deki diğer kitaplarda rivâyetleri bulunan bir râvidir.⁴⁵⁸ Bu bölümde Fudayl b. İyâz'ın *Kütüb-i sitte*'deki rivayetlerine, bu rivâyetlerin râvî zincirlerine ve diğer ilk dönem hadîs kaynaklarındaki yerine işaret edilecektir. Farklı rivâyetlerin

⁴⁵⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 341.

⁴⁵¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 216.

⁴⁵² Zehebî, *Siyer*, s. 2386.

⁴⁵³ Zehebî, *Siyer*, s. 2386.

⁴⁵⁴ Ahmet Yücel, "Humeydî, Abdullah b. Zübeyr", *DİA*, XVIII, 357.

⁴⁵⁵ Ebû Bekr Abdullâh b. ez-Zübeyr el-Kuraşî el-Humeydî, *Müsnedu'l-Humeydî* (nşr. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî), Dimeşk: Dâru's-Sekâ, 1996, I, 212; Humeydî, a.g.e, I, 287; Humeydî, a.g.e, I, 311; a.g.e, II, 152; a.g.e, II, 270.

⁴⁵⁶ Abdullâh b. Abdurrahmân ed-Dârimî es-Semerkindî, *Sünenü'd-Dârimî* (nşr. Fevâz Ahmed Zümerlî, Hâlid es-Seb' Alemî), Karaçi: Kadîmî Kütüphanecî, ts, Menâsik 32.

⁴⁵⁷ Ahmet Yücel, "Humeydî, Abdullah b. Zübeyr", *DİA*, XVIII, 357.

⁴⁵⁸ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIII, 281; Zehebî, *Mizân*, III, 361; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, 294.

tespitinde sened zincirinde Fudayl b. İyâz'ın yer alması kıstas olarak belirlenmiştir. Her bir bölümde rivâyetler zikredildikten sonra bir değerlendirme yapılacaktır. Bu değerlendirmede hocaları, talebeleri, kendisinin ve talebelerinin kullandığı tahammül ve edâ siğâları, konu dağılımları ve senedin mahiyetine dair bilgiler verilecektir.

A. Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'indeki Rivayetleri

Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inde Fudayl b. İyâz'a ait iki rivayet bulunmaktadır. Her iki rivâyet de Kitâbü't-Tevhîd'de geçmektedir.

Birinci Rivâyet:

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْلَمَةَ، حَدَّثَنَا فُضَيْلٌ، عَنْ مَنصُورٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ هَمَّامٍ، عَنْ عَدِيِّ بْنِ حَاتِمٍ، قَالَ: سَأَلْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قُلْتُ: أُرْسِلُ كِلَابِي الْمُعَلَّمَةَ؟ قَالَ: «إِذَا أُرْسِلَتْ كِلَابُكَ الْمُعَلَّمَةَ، وَذَكَرْتَ اسْمَ اللَّهِ، فَأَمْسَكَنَ فَكُلْ، وَإِذَا رَمَيْتَ بِالْمِغْرَاضِ فَخَزَقَ فَكُلْ»

Bu rivâyetin⁴⁵⁹ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Abdullah b. Mesleme (ö.221/836) → **Fudayl b. İyâz** → Mansûr b. Mu'temir (ö. 132/750) → İbrâhîm en-Nehaî (ö. 96/714) → Hemmâm b. Hâris (ö. 65/684) → Adî b. Hâtim (ö. 67/686)

Sened zincirinden de anlaşılacağı üzere hadis merfû⁴⁶⁰ olup senedi muttasıldır.⁴⁶¹

Tahrîc:

Söz konusu rivâyet ayrıca Muhammed b. Zenbûr Ebû Sâlih'in (ö. 248/862-63) Fudayl b. İyâz'dan nakliyle aynı tarîkten Nesâî'nin *Sünen*'inde de geçmektedir.⁴⁶² Rivâyetin metninde bir takım farklılıklar yer almaktadır.

⁴⁵⁹ Buhârî, *Tevhîd* 13.

⁴⁶⁰ Senedi nasıl olursa olsun, Rasulullah'a sarâhaten veya hükmen nispet edilen hadis. Bknz: Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 96.

⁴⁶¹ İlk kaynağına, sahibine kadar kesintisiz bir senetle varan, yani senedeki her râvinin, hocasından muteber bir tahammül yoluyla alarak rivâyet ettiği hadis. Bknz: Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 121.

⁴⁶² Nesâî, *es-Sayd ve'z-Zebâih* 5.

İkinci Rivâyet:

حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، سَمِعَ يَحْيَى بْنَ سَعِيدٍ، عَنْ سُفْيَانَ، حَدَّثَنِي مَنْصُورٌ، وَسَلِيمَانُ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عُبَيْدَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ: أَنَّ يَهُودِيًّا جَاءَ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ، إِنَّ اللَّهَ يُمَسِّكُ السَّمَوَاتِ عَلَى إِصْبَعٍ، وَالْأَرْضِينَ عَلَى إِصْبَعٍ، وَالْجِبَالَ عَلَى إِصْبَعٍ، وَالشَّجَرَ عَلَى إِصْبَعٍ، وَالْخَلَائِقَ عَلَى إِصْبَعٍ، ثُمَّ يَقُولُ: أَنَا الْمَلِكُ. «فَضَحِكَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى بَدَتْ نَوَاجِذُهُ»، ثُمَّ قَرَأَ: وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ، قَالَ يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ: وَزَادَ فِيهِ فَضِيلٌ مِنْ عِيَّاضٍ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عُبَيْدَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ فَضَحِكَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَعَجُّبًا وَتَصَدِيقًا لَهُ.

Bu rivâyetin⁴⁶³ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) → Fudayl b. İyâz → Mansûr b. Mu'temir → İbrâhîm en-Nehâî → Abîde (ö. 72/691) → Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53)

Buhârî, rivâyeti farklı bir tarîkle zikrettikten sonra hadîsin ziyadesine Fudayl b. İyâz'ın içerisinde bulunduğu tarîkle yer vermiştir.

Hadis merfû' olup senedi muttasıldır.

Tahric:

Söz konusu rivâyet Ahmed b. Abdullâh b. Yûnus'un (ö. 227/841-42) Fudayl b. İyâz'dan nakliyle aynı tarîkle Müslim'in *el-Câmiu's-Sahîh*'inde de geçmektedir.⁴⁶⁴ Rivâyetin metninde bir takım farklılıklar yer almaktadır.

Tirmîzî, ilgili rivâyeti Muhammed b. Beşşâr (ö. 252/866-67) → Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813-14) → Fudayl b. İyâz şeklinde aynı tarîkle zikretmiş ve hadîse ziyâde olarak eklemiştir.⁴⁶⁵

Taberânî (ö. 360/971) de aynı rivayeti *el-Mu'cemu'l-evsât* isimli eserinde Muhammed b. Osmân ed-Darîr → Ahmed b. Abdullâh b. Yûnus → Fudayl b. İyâz şeklinde nakliyle aynı tarîkle zikretmiştir.⁴⁶⁶

⁴⁶³ Buhârî, Tevhîd 19.

⁴⁶⁴ Müslim, Sıfatu'l-Kıyâmeti ve'l-Cenneti ve'n-Nâr (2786).

⁴⁶⁵ Tirmîzî, Tefsîru'l-Kur'ân 40.

Rivâyetlerin Değerlendirilmesi

Fudayl b. İyâz'ın Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh* isimli eserinde iki adet rivayeti yer almaktadır. Fudayl, her iki rivâyeti de Mansûr b. el-Mu'temir'den almış ve bu rivâyetlerde “عن” lafzını kullanmıştır. Birinci rivâyetle hadisi Fudayl b. İyâz'dan alan Abdullâh b. Mesleme ise “حدثنا” lafzını kullanmaktadır. İkinci rivâyetle ise Fudayl'den hadisi nakleden Yahya b. Saîd el-Kattân “وزاد فيه” ifadesini kullanmakla birlikte hadisin tamamının yer aldığı Tirmizî'nin *Câmi'*inde “حدثنا” rivâyet lafzını kullanmaktadır. Hadisler Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inin Tevhîd bölümünde geçmektedir. Her iki hadis de merfû' olup senedi muttasıldır.

B. Müslim'in *el-Câmiu's-Sahîh*'indeki Rivâyetleri

Müslim'in *el-Câmiu's-Sahîh*'inde Fudayl b. İyâz'a ait sekiz adet rivâyet bulunmaktadır.

Birinci Rivâyet:

حَدَّثَنَا حَسَنُ بْنُ الرَّبِيعِ، حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ زَيْدٍ، عَنْ أَيُّوبَ، وَهَيْشَامٍ، عَنْ مُحَمَّدٍ، وَحَدَّثَنَا فَضَيْلٌ، عَنْ هَيْشَامٍ قَالَ: وَحَدَّثَنَا مَخْلَدُ بْنُ حُسَيْنٍ، عَنْ هَيْشَامٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِيرِينَ، قَالَ: «إِنَّ هَذَا الْعِلْمَ دِينٌ، فَانْظُرُوا عَمَّنْ تَأْخُذُونَ دِينَكُمْ»

Bu rivâyetin⁴⁶⁷ senedi zinciri aşağıdaki gibidir:

Hasan b. er-Rebî' (ö. 220-21/835-36) → Fudayl b. İyâz → Hişâm b. Hassan el-Ezdî Ebû Abdullah el-Basrî (ö. 147/764-65) → Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729)

İki farklı sened ile rivâyet edilmiş olan hadîs maktû'⁴⁶⁸ olup senedi muttasıldır.

⁴⁶⁶ Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat* (nşr. Ebû Muâz Târik b. Avdullâh b. Muhammed) Kâhire: Dâru'l-Haremeyn, 1995, V, 81 (5857).

⁴⁶⁷ Müslim, Mukaddime 5.

⁴⁶⁸ Tâbi'in ve sonrakilerin söz ve fiilleri, senedi bir tâbi'ye kadar varıp öteye geçmeyen, tabi'inde kalan hadis. Bknz: Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 93.

Tahrîc:

Rivâyet, Fudayl b. İyâz tarîkiyle başka bir ilk dönem hadis kaynağında tespit edilememiştir.

İkinci Rivâyet:

حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، وَعَمَرُو النَّاقِدُ، وَزُهَيْرُ بْنُ حَرْبٍ، قَالُوا: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ح وَحَدَّثَنَا هَارُونُ بْنُ مَعْرُوفٍ، وَحَزْمَلَةُ بْنُ يَحْيَى، قَالَا: أَخْبَرَنَا ابْنُ وَهْبٍ، أَخْبَرَنِي يُونُسُ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، أَخْبَرَنِي سَعِيدُ بْنُ الْمُسَيَّبِ، وَأَبُو سَلَمَةَ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، أَنَّهُمَا سَمِعَا أَبَا هُرَيْرَةَ يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «التَّسْبِيحُ لِلرِّجَالِ وَالتَّصْفِيقُ لِلنِّسَاءِ» زَادَ حَزْمَلَةُ فِي رَوَايَتِهِ: قَالَ ابْنُ شِهَابٍ: وَقَدْ رَأَيْتُ رَجُلًا مِنْ أَهْلِ الْعِلْمِ يُسَبِّحُونَ وَيُتَشِيرُونَ.

وَحَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ، حَدَّثَنَا الْفُضَيْلُ بْنُ عِيَّازٍ، ح وَحَدَّثَنَا أَبُو كُرَيْبٍ، حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ، ح وَحَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، أَخْبَرَنَا عِيْسَى بْنُ يُونُسَ، كُلُّهُمْ عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي صَالِحٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِمِثْلِهِ.

Bu rivâyetin⁴⁶⁹ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Kuteybe b. Saîd es-Sekafî (ö. 240/854-55) → Fudayl b. İyâz → A‘meş (ö. 148/765) → Zekvân Ebû Sâlih (ö. 101/719) → Ebû Hureyre (ö. 58/678)

Müslîm, asıl hadîse ek olarak farklı bir tarîki zikretmiştir. Fudayl b. İyâz bu tarîkte yer almaktadır.

Hadis merfû‘ olup senedi muttasıldır.

Tahrîc:

Nesâî aynı rivâyete aynı tarikle *es-Sünen*’inde yer vermiştir.⁴⁷⁰ Temel hadîs kanaklarında Fudayl b. İyâz’ın isnadında bulunduğu farklı bir rivâyete rastlanılmamıştır.

⁴⁶⁹ Müslim, Salât 23.

⁴⁷⁰ Nesâî, Sehv 16.

Üçüncü Rivâyet:

وَحَدَّثَنَا عُثْمَانُ، وَأَبُو بَكْرِ، ابْنَا أَبِي شَيْبَةَ، وَإِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، جَمِيعًا عَنْ جَرِيرٍ - قَالَ عُثْمَانُ: حَدَّثَنَا جَرِيرٌ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، قَالَ: قَالَ عَبْدُ اللَّهِ: صَلَّى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ إِبْرَاهِيمُ: زَادَ أَوْ نَقَصَ - فَلَمَّا سَلَّمَ قِيلَ لَهُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَحَدَثَ فِي الصَّلَاةِ شَيْءٌ؟ قَالَ: «وَمَا ذَاكَ؟» قَالُوا: صَلَّيْتَ كَذَا وَكَذَا، قَالَ: فَتَنَى رِجْلِيهِ، وَاسْتَقْبَلَ الْقِبْلَةَ، فَسَجَدَ سَجْدَتَيْنِ، ثُمَّ سَلَّمَ، ثُمَّ أَقْبَلَ عَلَيْنَا بِوَجْهِهِ فَقَالَ: «إِنَّهُ لَوْ حَدَثَ فِي الصَّلَاةِ شَيْءٌ أَنْبَأْتُكُمْ بِهِ، وَلَكِنْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ أُنْسَى كَمَا تَنْسَوْنَ، فَإِذَا نَسِيتُ فَذَكِّرُونِي، وَإِذَا شَكَّ أَحَدُكُمْ فِي صَلَاتِهِ فَلْيَتَحَرَّ الصَّوَابَ، فَلْيُتِمَّ عَلَيْهِ، ثُمَّ لِيَسْجُدْ سَجْدَتَيْنِ»

حَدَّثَنَا أَبُو كُرَيْبٍ، حَدَّثَنَا ابْنُ بَشْرٍ، ح، قَالَ: وَحَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ حَاتِمٍ، حَدَّثَنَا وَكِيعٌ، كِلَاهُمَا عَنْ مِسْعَرٍ، عَنْ مَنْصُورٍ، بِهَذَا الْإِسْنَادِ وَفِي رِوَايَةِ ابْنِ بَشْرٍ «فَلْيَنْظُرْ أُخْرَى ذَلِكَ لِلصَّوَابِ» وَفِي رِوَايَةِ وَكِيعٍ «فَلْيَتَحَرَّ الصَّوَابَ»

وَحَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الدَّارِمِيُّ، أَخْبَرَنَا يَحْيَى بْنُ حَسَّانَ، حَدَّثَنَا وَهْبُ بْنُ خَالِدٍ، حَدَّثَنَا مَنْصُورٌ، بِهَذَا الْإِسْنَادِ وَقَالَ مَنْصُورٌ: «فَلْيَنْظُرْ أُخْرَى ذَلِكَ لِلصَّوَابِ» حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، أَخْبَرَنَا عُبَيْدُ بْنُ سَعِيدٍ الْأُمَوِيُّ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ مَنْصُورٍ، بِهَذَا الْإِسْنَادِ، وَقَالَ: «فَلْيَتَحَرَّ الصَّوَابَ» حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ مَنْصُورٍ، بِهَذَا الْإِسْنَادِ، وَقَالَ: «فَلْيَتَحَرَّ أَقْرَبَ ذَلِكَ إِلَى الصَّوَابِ» وَحَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ يَحْيَى، أَخْبَرَنَا فُضَيْلُ بْنُ عِيَّاضٍ، عَنْ مَنْصُورٍ، بِهَذَا الْإِسْنَادِ، وَقَالَ: «فَلْيَتَحَرَّ الَّذِي يَرَى أَنَّهُ الصَّوَابُ» وَحَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي عَمْرٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عَبْدِ الصَّمَدِ، عَنْ مَنْصُورٍ، بِإِسْنَادٍ هَؤُلَاءِ، وَقَالَ: فَلْيَتَحَرَّ الصَّوَابَ

Bu rivâyetin⁴⁷¹ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Yahyâ b. Yahyâ en-Nisâbûrî (ö. 226/840-41) → Fudayl b. İyâz → Mansur b. Mu'temir → İbrâhîm en-Nehaî → Alkame b. Kays (ö. 61/680-81) → Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53)

⁴⁷¹ Müslim, Mesâcid ve Mevâdi'i's-Salât 19.

Müslîm, asıl hadîse ek olarak farklı bir tarîkle ziyâde zikretmiştir. Fudayl b. İyâz bu tarîkte yer almaktadır.

Hadis merfû‘ olup senedi muttasıldır.

Tahrîc:

Aynı rivâyetin tam hâli, el-Hasan b. İsmâîl b. Süleymân el-Mücâlidî'nin (ö. 240/854-55) Fudayl b. İyâz'dan nakliyle ve aynı tarîkle Nesâî'nin *Sünen*'inde yer almaktadır.⁴⁷²

İbn Huzeyme (ö. 311/924) bu rivâyeti *Sahîh*'inde Ahmed b. Abde'nin Fudayl b. İyâz'dan nakliyle aynı tarîkle zikretmiştir.⁴⁷³

Beyhakî (ö. 458/1066) de aynı rivâyete Muhammed b. Abdullâh el-Hâfız'ın Ebû Bekr b. İshâk'dan onun da Kuteybe'den nakliyle aynı tarîkle *Sünen* isimli eserinde yer vermiştir.⁴⁷⁴

Dördüncü Rivâyet:

حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ، حَدَّثَنَا الْفَضِيلُ بْنُ عِيَّاضٍ، عَنْ هِشَامٍ، ح قَالَ: وَحَدَّثَنِي زُهَيْرُ بْنُ حَرْبٍ، وَاللَّفْظُ لَهُ، حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ حَسَّانَ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِيرِينَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِذَا تُوبَ بِالصَّلَاةِ فَلَا يَسْعَ إِلَيْهَا أَحَدُكُمْ، وَلَكِنْ لِيَمْسَ وَعَلَيْهِ السَّكِينَةُ وَالْوَقَارُ، صَلَّ مَا أَدْرَكْتَ، وَاقْضِ مَا سَبَقَكَ»

Bu rivâyetin⁴⁷⁵ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Kuteybe b. Saîd es-Sekafî (ö. 240/854-55) → **Fudayl b. İyâz** → Hişâm b. Hassân el-Ezdî Ebû Abdullah el-Basrî (ö. 147/764-65) → Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729) → Ebu Hureyre

Hadis merfû‘ olup senedi muttasıldır.

⁴⁷² Nesâî, Sehv 25.

⁴⁷³ Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbü'rî, *Sahîhu İbn Huzeyme* (nşr. Muhammed Mustafâ el-A'zamî), Riyâd: el-Mektebu'l-İslâmiyye, 2003, 428.

⁴⁷⁴ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (nşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ), Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003, II, 23.

⁴⁷⁵ Müslim, Mesâcid ve Mevâdi'i's-Salât 28.

Tahrîc:

Buhârî aynı rivâyeti *Cüz'ü'l-kırâe halfe'l-imâm* başlıklı hadis cüzünde doğrudan Fudayl b. İyâz nakliyle aynı tarîkle ancak farklı lafızlarla nakletmektedir.⁴⁷⁶ Buhârî Fudayl b. İyâz'dan hadîsi naklederken “حَدَّثَنَا” ifâdesini kullanmaktadır. Ancak Buhârî'nin doğum târihi ile Fudayl'ın ölüm târihi arasında 7 yıl⁴⁷⁷ olduğu göz önünde bulundurulursa Buhârî ile Fudayl arasında bir inkıtâ' olduğu anlaşılmaktadır.

Beşinci Rivâyet:

حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ يَحْيَى، وَزُهَيْرُ بْنُ حَرْبٍ، وَاسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، جَمِيعًا عَنْ جَرِيرٍ، قَالَ يَحْيَى: أَخْبَرَنَا جَرِيرٌ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنْ شَقِيقٍ، عَنْ مَسْرُوقٍ، عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِذَا أَنْفَقَتِ الْمَرْأَةُ مِنْ طَعَامِ بَيْتِهَا غَيْرَ مُفْسِدَةٍ، كَانَ لَهَا أَجْرُهَا بِمَا أَنْفَقَتْ، وَلَزُوجِهَا أَجْرُهُ بِمَا كَسَبَ، وَلِلْخَازِنِ مِثْلُ ذَلِكَ، لَا يَنْقُصُ بَعْضُهُمْ أَجَرَ بَعْضٍ شَيْئًا» وَحَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي عُمَرَ، حَدَّثَنَا فُضَيْلُ بْنُ عِيَّاضٍ، عَنْ مَنْصُورٍ، هَذَا الْإِسْنَادِ، وَقَالَ: «مِنْ طَعَامِ زَوْجِهَا»

Bu rivâyetin⁴⁷⁸ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Ebû Abdullâh İbn Ebî Ömer (ö. 243/857-58) → Fudayl b. İyâz → Mansûr b. Mu'temir → Şakîk b. Seleme Ebu Vâil (ö. 82/701) → Mesrûk b. Ecda' (ö. 63/683?) → Âişe (ö. 58/678)

Müslîm, Fudayl b. İyâz'ın senedinde bulunduğu rivâyeti asıl hadise ziyâde olarak kullanmıştır.

Hadîs merfû' olup senedi muttasıldır.

Tahrîc:

Rivâyet, Fudayl b. İyâz tarîkiyle başka bir ilk dönem hadis kaynağında tespit edilememiştir.

⁴⁷⁶ Buhârî, *Cüz'ü'l-Kırâe halfe'l-Îmâm* (nşr. Fadlurrahmân es-Sevrî) Lahor: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1980, s. 47 (127).

⁴⁷⁷ Fudayl b. İyâz 187 yılında vefât etmiş, Buhârî ise 194 yılında doğmuştur.

⁴⁷⁸ Müslim, Zekât 25.

Altıncı Rivâyet:

حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ، عَنْ مَالِكِ بْنِ أَنَسٍ، فِيمَا قُرِئَ عَلَيْهِ، ح وَحَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ يَحْيَى، قَالَ: قَرَأْتُ عَلَى مَالِكٍ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ عُرْوَةَ بْنِ الزُّبَيْرِ، عَنْ عَائِشَةَ، زَوْجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهَا قَالَتْ: «مَا خَيْرَ رَسُولٍ اللَّهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْنَ أَمْرَيْنِ إِلَّا أَخَذَ أَيْسَرَهُمَا مَا لَمْ يَكُنْ إِثْمًا، فَإِنْ كَانَ إِثْمًا كَانَ أَبْعَدَ النَّاسِ مِنْهُ، وَمَا انْتَقَمَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِنَفْسِهِ، إِلَّا أَنْ تُنْتَهَكَ حُرْمَةُ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ» وَحَدَّثَنَا زُهَيْرُ بْنُ حَرْبٍ، وَاسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ جَمِيعًا، عَنْ جَرِيرٍ، ح وَحَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا فُضَيْلُ بْنُ عِيَّاضٍ كِلَاهُمَا، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنْ مُحَمَّدٍ فِي رِوَايَةِ فَضَيْلِ ابْنِ شِهَابٍ، وَفِي رِوَايَةِ جَرِيرٍ، مُحَمَّدُ الزُّهْرِيُّ، عَنْ عُرْوَةَ، عَنْ عَائِشَةَ.

Bu rivâyetin⁴⁷⁹ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Ahmed b. Abde (ö. 245/859-60) → Fudayl b. İyâz → Mansûr b. Mu'temir → İbn Şihâb (ö. 124/742) → Urve b. Zübeyr (ö. 94/713) → Âişe

Hadis merfû' olup senedi muttasıldır.

Müslîm, ilgili hadîsin farklı isnatlarla kendisine ulaştığını belirtmektedir. Bu isnadların birinde Fudayl b. İyâz da yer almaktadır.

Tahrîc:

Humeydî (ö. 219/834) bahsi geçen bu rivâyeti Fudayl b. İyâz'dan aynı tarikle ve farklı lafızlarla *Müsned*'inde nakletmektedir.⁴⁸⁰

Yedinci Rivâyet:

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ يُونُسَ، حَدَّثَنَا فُضَيْلُ بْنُ عِيَّاضٍ ابْنِ عِيَّاضٍ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَبِيدَةَ السَّلْمَانِيِّ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ، قَالَ: جَاءَ خَبْرٌ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ أَوْ يَا أَبَا الْقَاسِمِ إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يُمَسِّكُ السَّمَاوَاتِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَى إصْبَعٍ، وَالْأَرْضِينَ عَلَى إصْبَعٍ، وَالْجِبَالَ وَالشَّجَرَ عَلَى إصْبَعٍ، وَالْمَاءَ وَالنَّارَ عَلَى إصْبَعٍ، وَسَائِرَ الْخَلْقِ عَلَى إصْبَعٍ، ثُمَّ يَهْرُغْنَ، فَيَقُولُ: أَنَا الْمَلِكُ، أَنَا الْمَلِكُ، فَضَحِكَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَعَجُّبًا مِمَّا قَالَ

⁴⁷⁹ Müslim, Fezâil 20.

⁴⁸⁰ Humeydî, *Müsned*, I, 287 (261).

الْحَبْرُ، تَصْدِيقًا لَهُ، ثُمَّ قَرَأَ: وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَوَاتُ
مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ.

Bu rivâyetin⁴⁸¹ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Ahmed b. Abdullah b. Yûnus Ebû Abdullah (ö. 227/841-42) → **Fudayl b. İyâz** → Mansur b. Mu‘temir → İbrahim en-Nehaî → Ubeyde es-Selmânî (ö. 69/688-89) → Abdullah b. Mes‘ûd

Hadis merfû‘ olup senedi muttasıldır.

Tahrîc:

Bu rivâyetin temel hadis kaynaklarındaki diğer tarîklerine Buhârî’nin *el-Câmiu’s-Sahîh*’indeki rivâyetleri bölümünde ikinci rivâyette yer verilmişti.

Sekizinci Rivâyet:

وَحَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، أَخْبَرَنَا جَرِيرٌ، عَنْ مَنْصُورٍ، ح وَحَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي عُمَرَ - وَاللَّفْظُ لَهُ -
حَدَّثَنَا فُضَيْلُ بْنُ عِيَاضٍ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنْ شَقِيقِ أَبِي وَائِلٍ، قَالَ: كَانَ عَبْدُ اللَّهِ يُدَكِّرُنَا كُلَّ يَوْمٍ
خَمِيسٍ، فَقَالَ لَهُ رَجُلٌ: يَا أَبَا عَبْدِ الرَّحْمَنِ إِنَّا نَحِبُّ حَدِيثَكَ وَنَسْتَهِيهِ، وَلَوْ دَدْنَا أَنَّكَ حَدَّثْتَنَا كُلَّ يَوْمٍ،
فَقَالَ: مَا يَمْنَعُنِي أَنْ أُحَدِّثَكُمْ إِلَّا كَرَاهِيَةٌ أَنْ أُمْلِكُكُمْ، «إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ
يَتَخَوَّلُنَا بِالْمَوْعِظَةِ فِي الْأَيَّامِ، كَرَاهِيَّةَ السَّامَةِ عَلَيْنَا»

Bu rivâyetin⁴⁸² sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Ebû Abdullah İbn Ebî Ömer (ö. 243/857-58) → **Fudayl b. İyâz** → Mansûr b. Mu‘temir → Şakîk b. Seleme Ebû Vâil (ö. 82/701) → Abdullah b. Mes‘ûd

Hadis mevkûf⁴⁸³ olup, senedi muttasıldır.

Tahrîc:

Rivâyet, Fudayl b. İyâz tarîkiyle başka bir ilk dönem hadis kaynağında tespit edilememiştir.

⁴⁸¹ Müslim, Sıfatu’l-Kıyâmeti ve’l-Cenneti ve’n-Nâr (2786).

⁴⁸² Müslim, Sıfatu’l-Kıyâmeti ve’l-Cenneti ve’n-Nâr 19.

⁴⁸³ Sahabenin söz, fiil ve takrîrleri. Bknz: Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 99.

Rivâyetlerin Değerlendirilmesi

Müslim'in *el-Câmiu's-Sahîh*'inde Fudayl b. İyâz'a ait sekiz adet rivâyet yer almaktadır. Fudayl b. İyâz bu rivâyetleri Mansûr (5), Hişâm b. Hassân (2) ve A'meş'ten (1) almıştır. Tüm rivâyetlerde “عن” lafzı kullanılmıştır. Bu rivâyetlerdeki Fudayl b. İyâz'ın talebeleri ise sırasıyla Hasan b. er-Rebî' (1), Kuteybe (2), Yahyâ b. Yahyâ (1), İbn Ebî Ömer (2), Ahmed b. Abde (1) ve Ahmed b. Abdullâh b. Yûnus (1) şeklindedir. Dördüncü rivâyette Yahyâ b. Yahyâ “أخبرنا” rivâyet lafzını kullanmış, bunun dışındaki rivâyetlerdeki talebeleri ise “حدثنا” ifadesini kullanmıştır. Bu rivâyetlerin altısı merfû', biri mevkûf ve biri de maktu' hadîs şeklindedir. Fudayl'ın Müslim'in *el-Câmiu's-Sahîh*'indeki rivâyetleri muttasıldır. Fudayl b. İyâz'ın Müslim'deki rivâyetlerinin konu dağılımı ise şu şekildedir: Mukaddime – İlm-i Hadîs (1), Salât (1), Mesâcid ve Mevâdiu's-Salât (2), Zekât (1), Fezâil (1), Sıfatu'l-Kıyâmet ve'l-Cennet ve'n-Nâr (2).

C. Ebû Dâvud'un Sünen'indeki Rivâyetleri

Fudayl b. İyâz'ın Ebû Dâvud'un es-Sünen'inde bir adet rivâyeti bulunmaktadır.

Rivâyet:

حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا فَضِيلُ بْنُ عِيَّاضٍ، عَنْ حُصَيْنٍ عَنْ هِلَالِ بْنِ يَسَافٍ، قَالَ: كُنَّا نَزُولاً فِي دَارِ سُؤَيْدِ بْنِ مَقْرَرٍ، وَفِينَا شَيْخٌ فِيهِ حِدَّةٌ وَمَعَهُ جَارِيَةٌ، فَلَطَمَ وَجْهَهَا، فَمَا رَأَيْتُ سُؤَيْداً أَشَدَّ غَضَباً مِنْ ذَلِكَ الْيَوْمِ، قَالَ: عَجَزَ عَلَيْكَ إِلَّا حُرٌّ وَجْهَهَا؟! لَقَدْ رَأَيْتُنَا سَابِعَ سَبْعَةٍ مِنْ وَلَدِ مُقَرَّرٍ، وَمَا لَنَا إِلَّا خَادِمٌ، فَلَطَمَ أَصْغَرَنَا وَجْهَهَا، فَأَمَرَنَا النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - بِعَتْقِهَا

Bu rivâyetin⁴⁸⁴ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Müsedded b. Müserhed (ö. 228/843) → **Fudayl b. İyâz** → Husayn b. Abdurrahman (ö. 136/753-54) → Hilâl b. Yesâf⁴⁸⁵ → Süveyd b. Mukarrin⁴⁸⁶

⁴⁸⁴ Ebû Dâvud, Edeb 132.

⁴⁸⁵ Tâbiî, vefât târihi tespit edilememiştir.

⁴⁸⁶ Sahâbî, vefât târihi tespit edilememiştir.

Hadis mevkûf olup senedi muttasıldır.

Tahrîc:

Söz konusu rivâyet, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-Kebîr*'inde Mûaz b. el-Müsennâ'nın (ö. 228/843) Müsedded'den nakliye zikredilmektedir. Fudayl b. İyâz'ın hadisi aldığı hocası Mansûr b. Mu'temir ve Husayn b. Abdurrâhman'dır.⁴⁸⁷

Rivâyetin Değerlendirilmesi

Fudayl b. İyâz'ın, Ebû Dâvud'un *Sünen*'inde bir adet rivâyeti bulunmaktadır. Rivâyet mevkûf ve muttasıl bir senedle karşımıza çıkmaktadır ve Edeb bölümünde geçmektedir. Fudayl, rivâyeti Husayn b. Abdurrahmân'dan almış ve “عن” lafzını kullanmıştır. Fudayl b. İyâz'ın talebesi olan Müsedded b. Müserhed ise “حدثنا” ifadesini kullanmıştır. Ricâl kaynaklarının verdiği bilgilere göre Fudayl b. İyâz, Husayn b. Abdurrahmân'la karşılaşmış ve ondan hadis nakletmiştir.⁴⁸⁸ Husayn, Mansûr b. Mu'temir'in amcasının oğludur. Bununla birlikte Kûfeli muhaddislerden sayılmaktadır.⁴⁸⁹ Fudayl b. İyâz'ın, Husayn ile Kûfe'de görüştüğü tahmin edilmektedir. Taberânî ise aynı rivâyete Husayn tarîkiyle birlikte, Fudayl'ın Mansûr'dan nakliyle de yer vermektedir.⁴⁹⁰

D. Tirmizî'nin el-Câmî'indeki Rivâyetleri

Fudayl b. İyâz'ın Tirmizî'nin *el-Câmî*'inde üç adet rivâyeti bulunmaktadır.

Birinci Rivâyet:

حَدَّثَنَا عَبْدُ بْنُ حُمَيْدٍ قَالَ: حَدَّثَنَا حُسَيْنُ بْنُ عَلِيٍّ الْجُعْفِيُّ، عَنْ فَضِيلِ بْنِ عِيَاضٍ، عَنْ هِشَامِ بْنِ حَسَّانَ، عَنْ الْحَسَنِ، قَالَ: قَالَ عُتْبَةُ بْنُ غَزْوَانَ - عَلَى مِنْبَرِنَا هَذَا مِنْبَرِ الْبَصْرَةِ -، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «إِنَّ الصَّخْرَةَ الْعَظِيمَةَ لَتُلْقَى مِنْ شَفِيرِ جَهَنَّمَ فَتَهْوِي فِيهَا سَبْعِينَ عَامًا وَمَا

⁴⁸⁷ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr* (nşr. Hamdî Abdulmecîd es-Selefi), Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts, VII, 101 (6451).

⁴⁸⁸ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLVIII, 375; Zehebî, *Siyer*, s. 3042; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIII, 282; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, 294.

⁴⁸⁹ Zehebî, *Siyer*, s. 1520.

⁴⁹⁰ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, VII, 101 (6451).

تُفْضِي إِلَى قَرَارِهَا» قَالَ: وَكَانَ عُمَرُ، يَقُولُ: «أَكْثَرُوا ذِكْرَ النَّارِ فَإِنَّ حَرَّهَا شَدِيدٌ، وَإِنَّ قَعْرَهَا بَعِيدٌ، وَإِنَّ مَقَامِعَهَا حَدِيدٌ»

Bu rivâyetin⁴⁹¹ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Abd b. Humeyd (ö. 249/863-64) → Hüseyin b. Alî b. el-Velîd (ö. 203/818-19) → **Fudayl b. İyâz** → Hişâm b. Hassân el-Ezdî (ö. 147-48/765-66) → Hasan el-Basrî (ö. 110/728) → Utbe b. Gazvân (ö. 17/638)

Hadis merfû‘ olup senedi mürseldir.⁴⁹²

Tirmizî, Hasan el-Basrî’nin Utbe b. Gazvân’dan bu rivâyeti duyduğunu bilmediğini belirtir. Çünkü Utbe b. Gazvân Hz. Ömer’in hilâfeti döneminde Basra’ya gelmiş ve Hasan el-Basrî ise Hz. Ömer’in (ö. 23/644) vefâtından iki sene önce hicrî 21 senesinde doğmuştur.⁴⁹³ Bu nedenle arada bir inkıtâ‘ söz konusudur.

Tahrîc:

İlk dönem hadis kaynaklarında ilgili rivâyetin Fudayl b. İyâz’ın isnadında bulunduğu varyantına rastlanmamıştır.

İkinci Rivâyet:

حَدَّثَنَا هُرَيْمُ بْنُ مِسْعَرٍ قَالَ: حَدَّثَنَا الْفُضَيْلُ بْنُ عِيَّاضٍ، عَنْ لَيْثٍ، عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ، عَنْ جَابِرٍ «أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ لَا يَنَامُ حَتَّى يَقْرَأَ الْم تَنْزِيلًا، وَتَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ»: «هَذَا حَدِيثٌ رَوَاهُ غَيْرُ وَاحِدٍ عَنْ لَيْثٍ بْنِ أَبِي سُلَيْمٍ، مِثْلَ هَذَا» وَرَوَاهُ مُغِيرَةُ بْنُ مُسْلِمٍ، عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ، عَنْ جَابِرٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَحْوَ هَذَا، وَرَوَى زُهَيْرٌ، قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي الزُّبَيْرِ: سَمِعْتَ مِنْ جَابِرٍ يَذْكُرُ هَذَا الْحَدِيثَ؟ فَقَالَ أَبُو الزُّبَيْرِ: إِنَّمَا أَخْبَرَنِيهِ صَفْوَانُ أَوْ ابْنُ صَفْوَانَ، «وَكَانَ زُهَيْرًا، أَنْكَرَ أَنْ يَكُونَ هَذَا الْحَدِيثُ عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ، عَنْ جَابِرٍ»، حَدَّثَنَا هَذَا قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو الْأَحْوَصِ، عَنْ لَيْثٍ،

⁴⁹¹ Tirmizî, Sıfatu Cehennem 2.

⁴⁹² Tâbiûndan birinin râvî sahabîyi atlayarak, zikretmeyerek doğrudan doğruya Rasûlullâh’tan rivâyet ettiği hadis, senedinre râvî atlanmış, zikredilmemiş hadis. Bknz: Aydınli, a.g.e., s. 112.

⁴⁹³ Tirmizî, Sıfatu Cehennem 2.

عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ، عَنْ جَابِرٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَحْوَهُ. حَدَّثَنَا هُرَيْمُ بْنُ مِسْعَرٍ قَالَ: حَدَّثَنَا فُضَيْلٌ، عَنْ لَيْثٍ، عَنْ طَاوُسٍ، قَالَ: «تَفْضُلَانِ عَلَى كُلِّ سُورَةٍ مِنَ الْقُرْآنِ بِسَبْعِينَ حَسَنَةً»

Tirmizî hadisin ziyâdesi ile birlikte iki farklı tarîkte Fudayl b. İyâz'ın nakliyle zikretmiştir. Bu rivâyetin⁴⁹⁴ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Hüreyim b. Mis'ar el-Ezdî⁴⁹⁵ → **Fudayl b. İyâz** → Leys b. Ebî Süleym el-Kuraşî (ö. 148/765) → Ebü'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim (ö. 126/744) → Câbir b. Abdullah el-Hazrecî (ö. 78/697)

Hadis merfû' olup senedi mürseldir. Zirâ Ebü'z-Zübeyr söz konusu hadisi doğrudan Câbir'den değil de İbn Abdullâh b. Safvân'dan almıştır.⁴⁹⁶

Hüreyim b. Mis'ar el-Ezdî → **Fudayl b. İyâz** → Leys b. Ebî Süleym el-Kuraşî → Tâvus b. Keysân (ö. 106/725)

Hadis merfû' olup senedi mürseldir. Tâvus b. Keysân, rivâyeti doğrudan Hz. Peygamber'den aktarmaktadır.

Tahrîc:

İlk dönem hadis kaynaklarında Fudayl b. İyâz'ın isnadında bulunduğu farklı bir rivâyete rastlanılmamıştır.

Üçüncü Rivâyet:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ قَالَ: حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ قَالَ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ قَالَ: حَدَّثَنِي مَنْصُورٌ، وَسُلَيْمَانُ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَبِيدَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: جَاءَ يَهُودِيٌّ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ إِنَّ اللَّهَ يُمَسِّكُ السَّمَاوَاتِ عَلَى إصْبَعٍ وَالْأَرْضِينَ عَلَى إصْبَعٍ وَالْجِبَالَ عَلَى إصْبَعٍ، وَالْخَلَائِقَ عَلَى إصْبَعٍ ثُمَّ يَقُولُ: أَنَا الْمَلِكُ. قَالَ: فَضَجَّكَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى بَدَتْ نَوَاجِدُهُ، قَالَ: وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ. حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ قَالَ: حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ

⁴⁹⁴ Tirmizî, Fezâilu'l-Kur'ân 9.

⁴⁹⁵ Vefât târihi tespit edilememiştir. Fudayl b. İyâz'ın hâdimidir. Fudayl'den hadis nakletmiş, Tirmizî de Hüreyim'den hadis rivâyetinde bulunmuştur. Detaylı bilgi için; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXX, 171.

⁴⁹⁶ Tirmizî, Fezâilu'l-Kur'ân 9 (2892).

قَالَ: حَدَّثَنَا فُضَيْلُ بْنُ عِيَّاضٍ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عُبَيْدَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: «فَضَحِكَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَعَجُّبًا وَتَصَدِيقًا».

Bu rivâyetin⁴⁹⁷ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Muhammed b. Beşşâr (ö. 252/866) → Yahyâ b. Said el-Kattân (ö. 198/813) → **Fudayl b. İyâz** → Mansûr b. Mu‘temir → İbrâhim en-Nehaî → Abîde (ö. 72/691) → Abdullah b. Mes‘ûd

Tirmizî, Fudayl b. İyâz’ın yer aldığı senedi rivâyete ziyade olarak eklemiştir. Tirmizî’nin hasen sahîh⁴⁹⁸ olarak nitelediği hadis merfû‘ olup senedi muttasıldır.

Tahrîc:

Bu rivâyetin temel hadis kaynaklarındaki diğer tarîklerine Buhârî’nin *el-Câmiu’s-Sahîh*’indeki rivâyetlerine ayrılan bölümünde ikinci rivâyette yer verilmişti.

Rivâyetlerin Değerlendirilmesi

Fudayl b. İyâz’ın, Tirmizî’nin *el-Câmi*’inde üç adet rivâyeti yer almaktadır. Birinci ve ikinci rivâyet iki râvi arasındaki kopukluk tespit edilmesi nedeniyle bu hadisler merfû‘dur ve senedi mürseldir. Üçüncü rivâyet ise merfû‘ ve muttasıl şeklindedir. Fudayl b. İyâz bu rivâyetleri Hişâm b. Hassân (1), Leys b. Ebû Süleym (1) ve Mansûr’dan (1) almıştır. Tüm rivâyetlerde “عن” lafzını kullanmıştır. Bu rivâyetlerdeki Fudayl b. İyâz’ın talebeleri ise sırasıyla Hüseyin b. Alî el-Velîd (1), Hüreym b. Mis‘ar el-Ezdî (1) ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân şeklindedir. Birinci rivâyette Hüseyin b. Alî “عن” lafzını kullanmış, diğer rivâyetlerdeki talebeleri ise “حدثنا” rivâyet lafzını kullanmıştır. Fudayl b. İyâz’ın Tirmizî’deki rivâyetlerinin konu dağılımı ise şu şekildedir: Sıfatu Cehennem (1), Fezâilu’l-Kur’ân (1) ve Tefsîru’l-Kur’ân.

⁴⁹⁷ Tirmizî, Tefsîru’l-Kur’ân 40.

⁴⁹⁸ Tirmizî’nin çokça kullandığı bu ıstılahtan tam olarak ne kastettiği bilinmemekle birlikte, senedleri çoğalıp sahih derecesine ulaşan hadis anlamında tanımlanmaktadır. Detaylı bilgi için bkz: Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 68-69.

E. Nesâî'nin es-Sünen'indeki Rivâyetleri

Nesâî'nin Sünen'inde Fudayl b. İyâz'a ait on adet rivâyet yer almaktadır.

Birinci Rivâyet:

أَخْبَرَنَا قُتَيْبَةُ قَالَ: حَدَّثَنَا الْفُضَيْلُ وَهُوَ ابْنُ عِيَّاضٍ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ تَمِيمِ بْنِ سَلَمَةَ، عَنْ عُرْوَةَ، عَنْ عَائِشَةَ: «أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يُخْرِجُ رَأْسَهُ مِنَ الْمَسْجِدِ وَهُوَ مُعْتَكِفٌ فَأَغْسِلُهُ وَأَنَا حَائِضٌ»

Bu rivâyetin⁴⁹⁹ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Kuteybe (ö. 240/855) → Fudayl b. İyâz → A'meş → Temîm b. Seleme
es-Sülemî el-Kûfî (ö. 100/718) → Urve b. Zübeyr (ö. 94/713) → Âişe

Hadis merfû' olup senedi muttasıldır.

Tahrîc:

Dârimî, bahsi geçen rivâyeti Sünen'inde Abdullah b. Mesleme'nin (ö.221/836) Fudayl b. İyâz'dan rivâyetiyle ve aynı tarîkle nakletmektedir.⁵⁰⁰

İkinci Rivâyet:

أَخْبَرَنَا قُتَيْبَةُ قَالَ: أَنْبَأَنَا فُضَيْلُ بْنُ عِيَّاضٍ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ رَجَاءٍ، عَنْ أَوْسِ بْنِ ضَمْعَجٍ، عَنْ أَبِي مَسْعُودٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «يَوْمَ الْقَوْمِ أَقْرُوهُمْ لِكِتَابِ اللَّهِ، فَإِنْ كَانُوا فِي الْقِرَاءَةِ سَوَاءً فَأَقْدَمُهُمْ فِي الْهِجْرَةِ، فَإِنْ كَانُوا فِي الْهِجْرَةِ سَوَاءً فَأَعْلَمُهُمْ بِالسُّنَّةِ، فَإِنْ كَانُوا فِي السُّنَّةِ سَوَاءً فَأَقْدَمُهُمْ سِنًا، وَلَا تَوَمَّ الرَّجُلُ فِي سُلْطَانِهِ وَلَا تَفْعُدْ عَلَى تَكْرِمَتِهِ إِلَّا أَنْ يَأْذَنَ لَكَ»

Bu rivâyetin⁵⁰¹ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Kuteybe (ö. 240/855) → Fudayl b. İyâz → A'meş → İsmâîl b. Recâ' (ö. 111-120/729-738) → Evs b. Dam'ac (ö. 74/693-94) → Ebû Mes'ûd Ukbe b. Sa'lebe (ö. 42/662?)

⁴⁹⁹ Nesâî, Hayz ve İstihâze 21.

⁵⁰⁰ Dârimî, Taharet 108.

⁵⁰¹ Nesâî, İmâmet 3.

Hadis merfû‘ olup senedi muttasıldır.

Tahrîc:

İlk dönem hadis kaynaklarında Fudayl b. İyâz’ın isnadında bulunduğu farklı bir rivâyete rastlanılmamıştır.

Üçüncü Rivâyet:

أَخْبَرَنَا قُتَيْبَةُ قَالَ: حَدَّثَنَا الْفُضَيْلُ بْنُ عِيَاضٍ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنِ الْمُسَيَّبِ بْنِ رَافِعٍ، عَنْ تَمِيمِ بْنِ طَرْفَةَ، عَنْ جَابِرِ بْنِ سَمُرَةَ قَالَ: خَرَجَ إِلَيْنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: «أَلَا تَصِفُونَ كَمَا تَصِفُ الْمَلَائِكَةُ عِنْدَ رَبِّهِمْ؟» قَالُوا: وَكَيْفَ تَصِفُ الْمَلَائِكَةُ عِنْدَ رَبِّهِمْ؟ قَالَ: «يَتِمُّونَ الصِّفَّ الْأَوَّلَ، ثُمَّ يَتَرَاوُونَ فِي الصِّفِّ»

Bu rivâyetin⁵⁰² sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Kuteybe (ö. 240/855) → **Fudayl b. İyâz** → A‘meş → Müseyyeb b. Râfi‘ (ö. 105/723-24) → Temîm b. Tarafa (ö. 93-95/712-714) → Câbir b. Semüre (ö. 70-71/690-91)

Hadis merfû‘ olup senedi muttasıldır.

Tahrîc:

İlk dönem hadis kaynaklarında Fudayl b. İyâz’ın isnadında bulunduğu farklı bir rivâyete rastlanılmamıştır.

Dördüncü Rivâyet:

أَخْبَرَنَا قُتَيْبَةُ، قَالَ: حَدَّثَنَا الْفُضَيْلُ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ عُمَارَةَ بْنِ عُمَيْرٍ، عَنْ أَبِي مَعْمَرٍ، عَنْ أَبِي مَسْعُودٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَا تُجْزِئُ صَلَاةٌ لَا يُقِيمُ الرَّجُلُ فِيهَا صَلْبَهُ فِي الرُّكُوعِ وَالسُّجُودِ»

⁵⁰² Nesâî, İmâmet 28.

Bu rivâyetin⁵⁰³ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Kuteybe (ö. 240/855) → **Fudayl b. İyâz** → A‘meş → Umâre b. Umeyr et-Temîmî el-Kûfî (ö. 98/716-17) → Ebû Ma‘mer Abdullah b. Sahbera el-Ezdî el-Kûfî⁵⁰⁴ → Ebû Mes‘ûd Ukbe b. Sa‘lebe (ö. 42/662?)

Hadis merfû‘ olup senedi muttasıldır.

Tahrîc:

İlk dönem hadis kaynaklarında Fudayl b. İyâz’ın isnadında bulunduğu farklı bir rivâyete rastlanılmamıştır.

Beşinci Rivâyet:

أَخْبَرَنَا قُتَيْبَةُ قَالَ: حَدَّثَنَا الْفُضَيْلُ بْنُ عِيَّاضٍ، عَنْ الْأَعْمَشِ، ح وَأَنْبَأَنَا سُؤَيْدُ بْنُ نَصْرٍ، قَالَ: أَنْبَأَنَا عَبْدُ اللَّهِ، عَنْ سُلَيْمَانَ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي صَالِحٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «التَّسْبِيحُ لِلرِّجَالِ وَالتَّصْفِيقُ لِلنِّسَاءِ»

(Nesâî, Sehv 16)

Bu rivâyetin⁵⁰⁵ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Kuteybe (ö. 240/855) → **Fudayl b. İyâz** → A‘meş → Ebû Sâlih el-Medenî Zekvân (ö. 101/) → Ebû Hureyre (ö. 58/678)

Hadis merfû‘ olup senedi muttasıldır.

Tahrîc:

Bu rivâyetin temel hadis kaynaklarındaki diğer tarîklerine Müslim’in *el-Câmiu’s-Sahîh*’indeki rivâyetlerine ayrılan bölümde ikinci rivâyette yer verilmişti.

Altıncı Rivâyet:

أَخْبَرَنَا الْحَسَنُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ بْنِ سُلَيْمَانَ الْمُجَالِدِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا الْفُضَيْلُ بْنُ عِيَّاضٍ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: صَلَّى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَلَاةً

⁵⁰³ Nesâî, İftitâh 88.

⁵⁰⁴ Tâbiî, vefât târihi tespit edilememiştir.

⁵⁰⁵ Nesâî, Sehv 16.

فَزَادَ فِيهَا أَوْ نَقَصَ، فَلَمَّا سَلَّمَ قُلْنَا: يَا نَبِيَّ اللَّهِ، هَلْ حَدَّثَ فِي الصَّلَاةِ شَيْءٌ؟ قَالَ: «وَمَا ذَاكَ؟» فَذَكَّرْنَا لَهُ الَّذِي فَعَلَ فَنَتَى رِجْلُهُ، فَاسْتَقْبَلَ الْقِبْلَةَ، فَسَجَدَ سَجْدَتَيِ السَّهْوِ، ثُمَّ أَقْبَلَ عَلَيْنَا بِوَجْهِهِ، فَقَالَ: «لَوْ حَدَّثَ فِي الصَّلَاةِ شَيْءٌ لَأَنْبَأْتُكُمْ بِهِ»، ثُمَّ قَالَ: «إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ أَنْسَى كَمَا تَنْسَوْنَ، فَأَيُّكُمْ شَكَّ فِي صَلَاتِهِ شَيْئًا فَلْيَتَحَرَّ الَّذِي يَرَى أَنَّهُ صَوَابٌ، ثُمَّ يُسَلِّمْ، ثُمَّ يَسْجُدُ سَجْدَتَيِ السَّهْوِ»

Bu rivâyetin⁵⁰⁶ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Hasan b. İsmâîl el-Mecâlidî (ö. 240/854-55) → Fudayl b. İyâz → Mansûr → İbrâhîm en-Nehaî → Alkame (ö. 62/682) → Abdullah b. Mes'ûd

Hadis merfû' olup senedi mutasıldır.

Tahrîc:

Bu rivâyetin temel hadis kaynaklarındaki diğer tarîklerine Müslim'in *el-Câmiu's-Sahîh*'indeki rivâyetlerine ayrılan bölümde üçüncü rivâyette yer verilmişti.

Yedinci Rivâyet:

أَخْبَرَنَا قُتَيْبَةُ، قَالَ: حَدَّثَنَا الْفُضَيْلُ وَهُوَ ابْنُ عِيَّاضٍ، عَنْ الْأَعْمَشِ، عَنْ شَقِيقٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ هُوَ السَّلَامُ، فَإِذَا قَعَدَ أَحَدُكُمْ فَلْيَقُلْ: التَّحِيَّاتُ لِلَّهِ وَالصَّلَوَاتُ وَالطَّيِّبَاتُ، السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ، السَّلَامُ عَلَيْنَا وَعَلَى عِبَادِ اللَّهِ الصَّالِحِينَ، أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ، ثُمَّ لِيَتَخَيَّرَ بَعْدَ ذَلِكَ مِنَ الْكَلَامِ مَا شَاءَ"

Bu rivâyetin⁵⁰⁷ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Kuteybe (ö. 240/855) → Fudayl b. İyâz → A'meş → Şakîk b. Seleme Ebû Vâil⁵⁰⁸ → Abdullah b. Mes'ûd

Hadis merfû' olup senedi muttasıldır.

⁵⁰⁶ Nesâî, Sehv 25.

⁵⁰⁷ Nesâî, Sehv 43.

⁵⁰⁸ Tabîîn tabakasından olan Şakîk, birçok sahabî ile görüşmüştür. Vefât tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte, Ömer b. Abdulazîz döneminde vefât ettiğine dair bir görüş vardır. Detaylı bilgi için bkz: Zehebî, *Siyer*, s. 1993.

Tahrîc:

Aynı rivâyet Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-Kebîr*'inde Abdân b. Ahmed'in (ö. 306/918-19) İsmâîl b. Zekerîyyâ'dan (ö. 194/809-810), onun da Fudayl b. İyâz'dan nakliyle aynı tarîkle geçmektedir.⁵⁰⁹ Abdân b. Ahmed ile İsmâîl b. Zekerîyya arasındaki yaş farkı göz önünde bulundurulduğunda rivâyette bir inkıtâ' söz konusudur.

Sekizinci Rivâyet:

أَخْبَرَنَا أَبُو عَمَّارٍ الْحُسَيْنُ بْنُ حُرَيْثٍ الْمَرْزِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا الْفَضِيلُ وَهُوَ ابْنُ عِيَّاضٍ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنْ أَبِي حَازِمٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ حَجَّ هَذَا الْبَيْتَ فَلَمْ يَرْفُثْ، وَلَمْ يَفْسُقْ، رَجَعَ كَمَا وَلَدَتْهُ أُمُّهُ»

Bu rivâyetin⁵¹⁰ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Ebû Ammâr el-Hüseyn b. Harîs b. el-Hasen b. Sâbit b. Kutbe (ö. 244/858-59) → Fudayl b. İyâz → Mansûr → Ebû Hazim el-Eşcaî el-Kûfî (ö. 100/718-19) → Ebû Hureyre

Hadis merfû' olup senedi muttasıldır.

Tahrîc:

İbn Huzeyme (ö. 311/924) bu rivâyeti *Sahîh*'inde aynı tarîkle zikretmiştir.⁵¹¹

Dokuzuncu Rivâyet:

أَخْبَرَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا الْفَضِيلُ، عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ، عَنْ نَافِعٍ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَا حَقُّ امْرِئٍ مُسْلِمٍ لَهُ سَيِّئٌ يُوصَى فِيهِ أَنْ يَبِيتَ لَيْلَتَيْنِ، إِلَّا وَوَصِيَّتُهُ مَكْتُوبَةٌ عِنْدَهُ»

⁵⁰⁹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, X, 40 (9889).

⁵¹⁰ Nesâî, *Menâsiku'l-Hacc* 4.

⁵¹¹ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1203 (2014).

Bu rivâyetin⁵¹² sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Kuteybe (ö. 240/855) → Fudayl b. İyâz → Ubeydullâh b. Ömer b. Hafs
Ebû Osman el-Medenî (ö. 144-147/761-765) → Nâfi‘ (ö. 117/735) → İbn Ömer
(ö. 73/692)

Hadis merfû‘ olup senedi muttasıldır.

Tahrîc:

İlk dönem hadis kaynaklarında Fudayl b. İyâz’ın isnadında bulunduğu farklı bir rivâyete rastlanılmamıştır.

Onuncu Rivâyet:

أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ زَيْبُورٍ أَبُو صَالِحٍ الْمَكِّيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا فُضَيْلُ بْنُ عِيَّاضٍ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ،
عَنْ هَمَّامِ بْنِ الْحَارِثِ، عَنْ عَدِيِّ بْنِ حَاتِمٍ قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أُرْسِلُ كِلَابِي الْمُعَلَّمَةَ فَيُمْسِكُنْ
عَلَيَّ فَأَكُلُ؟ قَالَ: «إِذَا أُرْسِلَتْ كِلَابُكَ الْمُعَلَّمَةُ، فَأَمْسِكِي عَلَيْكَ فَكُلِّي» قُلْتُ: وَإِنْ قَتَلَنِي؟ قَالَ: «وَإِنْ
قَتَلَنِي». قَالَ: «مَا لَمْ يَشْرِكْهُنَّ كَلْبٌ مِنْ سِوَاهُنَّ»، قُلْتُ: أُرْمِي بِالْمِغْرَاضِ فَيَخْزِقُ؟ قَالَ: «إِنْ خَزَقَ
فَكُلِّي، وَإِنْ أَصَابَ بِعَرَضِهِ فَلَا تَأْكُلِي»

Bu rivâyetin⁵¹³ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Muhammed b. Zebnûr Ebû Sâlih el-Mekkî (ö. 248/862-63) → **Fudayl b. İyâz** → Mansûr → İbrâhîm en-Nehaî → Hemmâm b. el-Hâris (ö. 65/684-85) →
Adiyy b. Hâtîm (ö. 67/686)

Hadis merfû‘ olup senedi muttasıldır.

Tahrîc:

Bu rivâyetin temel hadis kaynaklarındaki diğer tarîklerine Buhârî’nin *el-Câmiu’s-Sahîh*’indeki rivâyetlerine ayrılan bölümde birinci rivâyette yer verilmişti.

⁵¹² Nesâî, Vesâyâ 1.

⁵¹³ Nesâî, Sayd ve Zebâih 5.

Rivâyetlerin Değerlendirilmesi

Nesâî'nin *Sünen*'inde Fudayl b. İyâz'a ait on adet rivâyet yer almaktadır. Bu rivâyetlerin tümü merfû' ve muttasıl şeklindedir. Fudayl b. İyâz'ın bu rivâyetleri aldığı hocaları A'meş (6), Mansûr (3) ve Ubeydullâh b. Ömer'dir (1). Fudayl b. İyâz, tüm rivâyetleri naklederken "عن" lafzını kullanmıştır. Bu rivâyetlerdeki Fudayl b. İyâz'ın talebeleri ise Kuteybe b. Saîd (7), el-Hasan b. İsmâîl el-Mecâlidî (1), Ebû Ammâr el-Hüseyn b. Hâris (1) ve Muhammed b. Zebûr Ebû Sâlih (1) şeklindedir. İkinci rivâyette Kuteybe b. Saîd "انباؤنا" lafzını kullanmış ve geri kalan tüm rivâyetlerde ise "حدثنا" ifadesi kullanılmıştır. Fudayl b. İyâz'ın Nesâî'nin *Sünen*'indeki rivâyetlerinin konu dağılımı ise şu şekildedir: Hayz ve İstihâze (1), İmâmet (2), İftitâh (1), Sehv (3), Menâsiku'l-Hacc (1), Vesâyâ (1) ve Sayd ve Zebâih (1).

VII. KÜTÜB-İ SİTTE DIŞINDAKİ RİVÂYETLERİNİN TAHLİLİ

Bu bölümde Fudayl b. İyâz'ın *Kütüb-i Sitte* dışında kalan ve *Kütüb-i Tis'a* içerisinde değerlendirilen Ahmed b. Hanbel'in (ö.241/855) *el-Müsned*'i ve ed-Dârimî'nin (ö. 255/869) *Sünen*'indeki rivâyetlerinin tahliline yer verilecektir. Mâlik b. Enes'in (ö. 179/855) *el-Muvatta*'nda ise Fudayl b. İyâz'ın senedinde yer aldığı bir rivâyet tespit edilememiştir. Bu bölümde Fudayl b. İyâz'ın söz konusu eserlerdeki rivâyetlerine, bunların râvilerine ve diğer ilk dönem hadîs kaynaklarındaki rivâyetlerine yer verilecektir. Farklı rivâyetlerin tespitinde sened zincirinde Fudayl b. İyâz'ın yer alması kıstas olarak alınmıştır. Her bölümde rivâyetler zikredildikten sonra bir değerlendirme sunulacaktır.

A. Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'indeki Rivâyetleri

Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde Fudayl b. İyâz'a ait iki adet rivâyet bulunmaktadır.

Birinci Rivâyet:

حدثنا محمد بن جعفر حدثنا شُعْبَةُ عَنْ سُلَيْمَانَ عَنْ مُجَاهِدٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ: أَنَّهُ كَانَ عِنْدَ الْحَجَرِ وَعِنْدَهُ مَحْجَنٌ يَضْرِبُ بِهِ الْحَجَرَ وَيَقْبَلُهُ، فَقَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ -: " { يَا

أَهْمَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ}، لو أن قطرةً قطرت من الرِّقُوم في الأرض لَأَمَرَّت على أهل الدنيا معيشتهم، فكيف بمن هو طعامه، وليس له طعام غيره"

حدثنا محمد بن جعفر حدثنا شُعْبَةُ قَالَ سَمِعْتُ سُلَيْمَانَ يَحْدُثُ عَنْ مُسْلِمِ الْبَطْنِيِّ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّهُ قَالَ: رَكِبَتْ امْرَأَةُ الْبَحْرِ فَنَذَرْتُ أَنْ تَصُومَ شَهْرًا، فَمَاتَتْ قَبْلَ أَنْ تَصُومَ، فَأَتَتْ أَخْتَهَا النَّبِيَّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فَذَكَرَتْ ذَلِكَ لَهُ، فَأَمَرَهَا أَنْ تَصُومَ عَنْهَا.

حدثنا الْقَوَارِيرِيُّ حَدَّثَنَا فُضَيْلُ بْنُ عِيَّاضٍ عَنْ سُلَيْمَانَ، يَعْنِي الْأَعْمَشَ، عَنْ أَبِي يَحْيَى عَنْ مُجَاهِدٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: لَوْ أَنَّ قَطْرَةً مِنَ الرِّقُومِ، فَذَكَرَهُ.

Bu rivâyetin⁵¹⁴ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903) → Ubeydullah b. Ömer b. Meysere el-Kavârîrî (ö. 235/850) → **Fudayl b. İyâz** → A‘meş → Ebû Yahyâ el-Kattât el-Kûfî (ö. 121-130/738-47) → Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721) → Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-88)

Ahmed b. Hanbel, bu rivâyeti asıl hadise şâhid olarak kullanmaktadır. Ayrıca söz konusu isnâd, Ebû Yahyâ’nın zayıflığı sebebi ile zayıf bir sened olarak kabul edilmiştir. Asıl hadîste A‘meş’in Ebû Yahyâ’nın adını zikretmeksizin verdiği sened zinciri sahîh olarak kabul edilmiştir. Yine rivâyeti Ubeydullah b. Ömer’den Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel değil, Ahmed b. Hanbel’in kendisi almıştır.⁵¹⁵

Tahrîc:

Rivâyet, Fudayl b. İyâz tarîkiyle başka bir ilk dönem hadis kaynağında tespit edilememiştir.

İkinci Rivâyet:

حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ آدَمَ، حَدَّثَنَا فُضَيْلُ بْنُ عِيَّاضٍ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنْ سَعْدِ بْنِ عُبَيْدَةَ، عَنِ الْبَرَاءِ بْنِ عَازِبٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "إِذَا أَوَيْتَ إِلَى فِرَاشِكَ فَتَوَضَّأْ وَنَمْ عَلَى شِقِّكَ

⁵¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (nşr. Şuayb el-Arnâvût), Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, ts., V, 237 (3137).

⁵¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 237.

الْأَيْمَنِ، وَقُلْ: اللَّهُمَّ أَسْلَمْتُ وَجْهِي إِلَيْكَ، وَقَوَّضْتُ أَمْرِي إِلَيْكَ، وَأَلْجَأْتُ ظَهْرِي إِلَيْكَ، رَهْبَةً وَرَغْبَةً
إِلَيْكَ، لَا مَلْجَأَ وَلَا مُنْجَا مِنْكَ إِلَّا إِلَيْكَ، أَمَنْتُ بِكِتَابِكَ الَّذِي أَنْزَلْتَ، وَبِنَبِيِّكَ الَّذِي أَرْسَلْتَ، فَإِنْ مِتَّ
مُتَّ عَلَى الْفِطْرَةِ"

Bu rivâyetin⁵¹⁶ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Yahyâ b. Âdem Ebû Zekeriyâ (ö. 203/818) → **Fudayl b. İyâz** → Mansûr
b. Mu‘temir → Sa‘d b. Ubeyde es-Sülemî (ö. 101-110/719-29) → el-Berâ b.
Âzib (ö. 71-690?)

Hadîs merfû‘ olup senedi muttasıldır. Senedi Buhârî ve Müslim’in şartlarını taşımakta olup sahîhtir.⁵¹⁷

Tahrîc:

Rivâyet, Fudayl b. İyâz tarîkiyle başka bir ilk dönem hadis kaynağında tespit edilememiştir.

Rivâyetlerin Değerlendirilmesi

Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’inde Fudayl b. İyâz’a ait iki adet rivâyet bulunmaktadır. Bu rivâyetlerde Fudayl’ın hocaları sırasıyla A‘meş ve Mansûr’dur. Fudayl b. İyâz, her iki hocasından da rivâyeti “عن” edâ siğâsı ile nakletmektedir. Yine Fudayl b. İyâz’ın bu rivâyetlerdeki talebeleri sırasıyla Ubeydullâh b. Ömer ve Yahyâ b. Âdem Ebû Zekeriyâ’dır. Her iki talebesi de rivâyetleri Fudayl b. İyâz’dan “حدثنا” lafzı ile nakletmektedir. Birinci rivâyetin senedi Ebû Yahyâ’nın zayıflığı sebebi ile zayıf kabul edilmiştir. Öte yandan senedin müntehâsındaki isim Abdullah b. Ahmed b. Hanbel değil Ahmed b. Hanbel’in kendisidir. İkinci rivâyet ise merfû‘ ve muttasıldır. Birinci rivâyetin konusu tefsir, ikinci rivâyetin konusu abdesttir. Buhârî ikinci rivâyeti başka bir tarîk ile Kitâbü’l-vudû‘da zikretmektedir.⁵¹⁸

⁵¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXX, 550 (18587).

⁵¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXX, 550.

⁵¹⁸ Buhârî, Vudû‘ 75.

B. Dârimî'nin Sünen'indeki Rivâyetleri

Dârimî'nin Sünen'inde Fudayl b. İyâz'a ait altı adet rivâyet bulunmaktadır.

Birinci Rivâyet:

أَخْبَرَنَا عَاصِمُ بْنُ يُوسُفَ، حَدَّثَنَا فُضَيْلُ بْنُ عِيَّاضٍ، عَنْ هِشَامٍ، عَنِ ابْنِ سِيرِينَ، «أَنَّهُ كَانَ إِذَا حَدَّثَ، لَمْ يُقَدِّمْ وَلَمْ يُؤَخَّرْ، وَكَانَ الْحَسَنُ إِذَا حَدَّثَ قَدَّمَ وَأَخَّرَ»

“Mânâ ile rivâyetin câiz oluşu” bâbında geçen bu rivâyetin⁵¹⁹ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Âsım b. Yûsuf el-Yerbûî (ö. 220/835) → **Fudayl b. İyâz** → Hişâm b. Hassân el-Ezdî Ebû Abdullah el-Basrî (ö. 147/764-65) → Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729)

Hadis maktû‘ olup senedi muttasıldır.

Tahrîc:

İlgili rivâyet, Fudayl b. İyâz tarîkiyle başka bir ilk dönem hadis kaynağında tespit edilememiştir.

İkinci Rivâyet:

أَخْبَرَنَا مَكِّيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، حَدَّثَنَا هِشَامٌ، عَنِ الْحَسَنِ، قَالَ: "الْعِلْمُ عِلْمَانِ: فَعِلْمٌ فِي الْقَلْبِ فَذَلِكَ الْعِلْمُ النَّافِعُ، وَعِلْمٌ عَلَى اللِّسَانِ فَذَلِكَ حُجَّةُ اللَّهِ عَلَى ابْنِ آدَمَ" أَخْبَرَنَا عَاصِمُ بْنُ يُوسُفَ، عَنْ فُضَيْلِ بْنِ عِيَّاضٍ، عَنْ هِشَامٍ، عَنِ الْحَسَنِ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِثْلَ ذَلِكَ.

Bu rivâyetin⁵²⁰ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Âsım b. Yûsuf el-Yerbûî (ö. 220/835) → **Fudayl b. İyâz** → Hişâm b. Hassân el-Ezdî Ebû Abdullah el-Basrî (ö. 147/764-65) → Hasân el-Basrî (ö. 110/729)

Dârimî, söz konusu rivâyeti asıl rivâyete şâhit olarak zikretmektedir.

⁵¹⁹ Dârimî, Mukaddime 31.

⁵²⁰ Dârimî, Mukaddime 34.

Hadis merfû‘ olup senedi mürseldir. Çünkü Hasan el-Basrî hadîsi doğrudan Hz. Peygamber’den (s.a.v.) rivâyet etmektedir.

Tahrîc:

Rivâyet, Fudayl b. İyâz tarîkiyle başka bir ilk dönem hadis kaynağında tespit edilememiştir.

Üçüncü Rivâyet:

أَخْبَرَنَا أَحْمَدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا فُضَيْلٌ، عَنْ لَيْثٍ، عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ، قَالَ: «لَا تُجَالِسُوا أَصْحَابَ الْخُصُومَاتِ، فَإِنَّهُمْ الَّذِينَ يَخُوضُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ»

Bu rivâyetin⁵²¹ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Ahmed b. Abdullah b. Yûnus (ö. 227/841-42) → **Fudayl b. İyâz** → Leys b. Ebî Süleym (ö. 148/765) → Ebû Ca‘fer Muhammed b. Ali b. el-Hüseyn (ö. 100/718-19)

Hadîs maktû‘ olup senedi muttasıldır.

Tahrîc:

İbn Batta (ö. 387/997), *el-İbâne*’sinde söz konusu rivâyete aynı tarikle yer vermiştir.⁵²²

Dördüncü Rivâyet:

أَخْبَرَنَا عَمْرُو بْنُ عَوْنٍ، أَنْبَأَنَا فُضَيْلٌ، عَنْ عُبيدِ الْمُكْتَبِ، قَالَ: «رَأَيْتُهُمْ يَكْتُبُونَ التَّفْسِيرَ عِنْدَ مُجَاهِدٍ»

Bu rivâyetin⁵²³ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Amr b. Avn (ö. 225/839-40) → **Fudayl b. İyâz** → Ubeyd b. Mihrân el-Müktib (ö. 131-140/748-757)

Hadîs maktû‘ olup senedi muttasıldır.

⁵²¹ Dârimî, Mukaddime 35.

⁵²² İbn Batta, *el-İbâne*, I, 495.

⁵²³ Dârimî, Mukaddime 43.

Tahrîc:

Söz konusu rivâyet Hatîb el-Bağdâdî'nin *Takyîdu'l-ilm* isimli eserinde yer almaktadır.⁵²⁴

Beşinci Rivâyet:

أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْلَمَةَ، حَدَّثَنَا فُضَيْلُ بْنُ عِيَّاضٍ، عَنْ سُلَيْمَانَ، عَنْ تَمِيمِ بْنِ سَلَمَةَ، عَنْ عُرْوَةَ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، قَالَتْ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ "يُخْرِجُ إِلَيَّ رَأْسَهُ مِنَ الْمَسْجِدِ فَأَغْسِلُهُ، يَغْنِي: وَهُوَ مُعْتَكِفٌ"

Bu rivâyetin⁵²⁵ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî (ö. 221/835-36) → Fudayl b. İyâz → A'meş → Temîm b. Seleme (ö. 100/718-19) → Urve b. Zübeyr (ö. 94/713) → Âişe

Hadîs merfû' olup senedi muttasıldır.

Tahrîc:

Söz konusu rivâyetin diğer ilk dönem hadîs kaynaklarındaki benzer tarîklerine Nesâî'nin *es-Sünen*'indeki rivâyetlerine ayrılan bölümde, birinci rivâyette değinilmişti.

Altıncı Rivâyet:

أَخْبَرَنَا الْحُمَيْدِيُّ، حَدَّثَنَا الْفُضَيْلُ بْنُ عِيَّاضٍ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ السَّائِبِ، عَنْ طَاوُسٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «الطَّوَّافُ بِالْبَيْتِ صَلَاةٌ إِلَّا أَنَّ اللَّهَ أَبَاحَ فِيهِ الْمَنْطِقَ، فَمَنْ نَطَقَ فِيهِ فَلَا يَنْطِقُ إِلَّا بِخَيْرٍ»

Bu rivâyetin⁵²⁶ sened zinciri aşağıdaki gibidir:

⁵²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdu'l-ilm* (nşr. Sa'd Abdulğaffâr Alî), Kâhire: Dâru'l-İstikâme, 2008, s. 135.

⁵²⁵ Dârimî, Tahâret 108.

⁵²⁶ Dârimî, Menâsik 32.

Abdullah b. Zübeyr el-Hümejdî (ö. 219/834) → **Fudayl b. İyâz** → Atâ b. Sâib (ö. 136/753) → Tâvus b. Keysân (ö. 106/725) → Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-88)

Hadis merfû‘ olup senedi muttasıldır.

Tahrîc:

Söz konusu rivâyete Beyhakî (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-Kübrâ* isimli eserinde yer vermektedir.⁵²⁷

Rivâyetlerin Değerlendirilmesi

Dârimî'nin *Sünen*'inde Fudayl b. İyâz'a ait altı rivâyet bulunmaktadır. Bu rivâyetlerin üçü maktû‘ ve muttasıl, ikisi merfû‘ ve muttasıl, biri merfû‘ ve münker şeklindedir. Fudayl b. İyâz'ın bu rivâyetleri aldığı hocaları, Hişâm b. Hassân (2), Leys b. Ebî Süleym (1), Ubeyd b. Mihrân (1), A‘meş (1) ve Atâ b. Sâib (1) şeklindedir. Fudayl b. İyâz hocalarından naklettiği tüm rivâyetlerde “عن” ifadesini kullanmıştır. Bu rivâyetlerdeki Fudayl b. İyâz'ın talebeleri ise Âsım b. Yûsuf el-Yerbû‘î (3), Amr b. Avn (1), Abdullah b. Mesleme (1) ve Abdullah b. Zübeyr el-Hümejdî (1) şeklindedir. İkinci rivâyette Âsım b. Yûsuf “عن” lafzını kullanmış, dördüncü rivâyette Amr b. Avn “انباؤنا” ifadesini kullanmış ve diğer rivâyetlerdeki talebeleri ise “حدثنا” ifadesini kullanmıştır. Fudayl b. İyâz'ın Dârimî'deki rivâyetlerinin konu dağılımı ise şu şekildedir: İlim (4), Tahâret (1), Menâsik (1).

VIII. RİVÂYETLERİNİN GENEL DEĞERLENDİRMESİ

Fudayl b. İyâz'ın *Kütüb-i Tis'a* içerisinde tespit edilebildiği kadarıyla İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i ve Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta'*ı dışında toplamda 32 adet rivâyeti yer almaktadır. Bu bölümde Fudayl b. İyâz'ın *Kütüb-i Sitte* ve diğer temel hadis kaynaklarında yer alan rivâyetlerinin ilk kaynağına, talebelerine, hocalarına ve konularına göre dağılımına dair bilgiler sunulacaktır.

A. Kaynağa Göre Dağılım

Fudayl b. İyâz'ın *Kütüb-i Tis'a*'daki rivâyetlerinden 26 tanesi merfû‘, 2 tanesi mevkûf, 4 tanesi ise maktû‘ rivâyet şeklindedir.

⁵²⁷ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 138.

Fudayl b. İyâz'ın *Kütüb-i Tis'a*'da yer alan rivâyetlerinin kaynağına göre dağılımı aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 1: Rivâyetlerinin kaynağına göre dağılımı

	Merfû	Mevkûf	Maktû'	Toplam
Sahîh-i Buhârî	2	-	-	2
Sahîh-i Müslim	6	1	1	8
Sünen-i Tirmizî	3	-	-	3
Sünen-i Ebû Dâvud	-	1	-	1
Sünen-i Nesâî	10	-	-	10
Müsned	2	-	-	2
Sünen-i Dârimî	3	-	3	6
Toplam	26	2	4	32

B. Talebelere Göre Dağılım

Fudayl b. İyâz'ın *Kütüb-i Sitte* ve diğer temel hadis kaynaklarındaki rivâyetleri içerisinde kendinden en çok hadîs nakleden talebesi dokuz rivâyet ile Kuteybe b. Saîd'dir (ö. 240/854-55). Talebelerinden Ahmed b. Abdullâh b. Yûnus (ö. 227/841-42), Âsım b. Yûsuf (ö. 220/835), Abdullah b. Mesleme (ö. 221/836), Ebû Abdullâh İbn Ebî Ömer (ö. 243/857-58) ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Fudayl b. İyâz'dan ikişer rivâyet nakletmiş ve bunun dışındaki talebeleri ise birer rivâyette bulunmuştur. Fudayl b. İyâz'ın *Kütüb-i Tis'a*'da yer alan rivâyetlerinin talebelerine göre dağılımı aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 2: Rivâyetlerinin talebelerine göre dağılımı

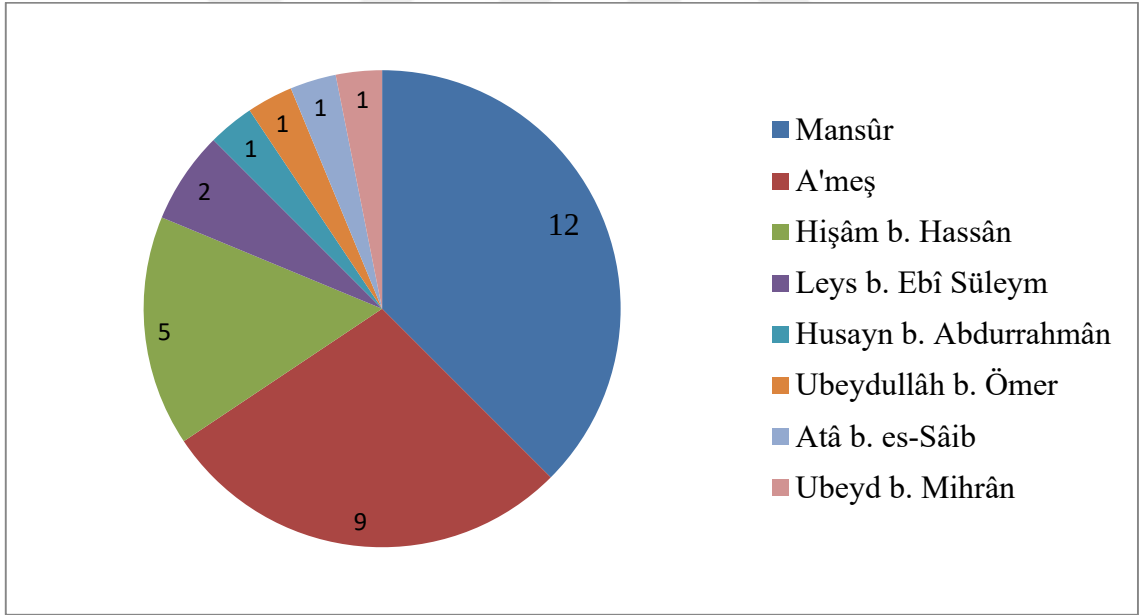
Talebeleri	Rivâyet Sayısı
Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813)	2
Yahyâ b. Âdem Ebû Zekeriya (ö. 203/818)	1
Abdullâh b. Zübeyr el-Humeydî (ö. 219/834)	1
Âsım b. Yûsuf (ö. 220/835)	2
Hasan b. er-Rebî' (ö. 220-21/835-36)	1
Abdullah b. Mesleme (ö. 221/836)	2
Amr b. Avn (ö. 225/839-40)	1
Yahyâ b. Yahyâ en-Nîsâbûrî (ö. 226/840-41)	1
Ahmed b. Abdullâh b. Yûnus (ö. 227/841-42)	2
Müsedded b. Müserhed (ö. 228/843)	1

Ubeydullâh b. Ömer (ö. 235/850)	1
Kuteybe b. Saîd (ö. 240/854-55)	9
Hasân b. İsmâîl el-Mecâlidî (ö. 240/854-55)	1
Ebû Abdullâh İbn Ebî Ömer (ö. 243/857-58)	2
Hüseyn b. Harîs el-Mervezî (ö. 244/858-59)	1
Ahmed b. Abde (ö. 245/859-60)	1
Muhammed b. Zenbûr (ö. 248/862-63)	1
Abd b. Humeyd (ö. 249/863-64)	1
Hüreyym b. Mis'ar el-Ezdî (ö. ?)	1
Toplam	32

C. Hocalara Göre Dağılım

Fudayl b. İyâz'ın *Kütüb-i Sitte* ve diğer temel hadis kaynaklarındaki rivâyetlerinde hocaları Mansûr b. el-Mu'temir (12), A'meş (9), Hişâm b. Hassân (5), Leys b. Ebî Süleyym (2), Husayn b. Abdurrahmân (1), Ubeydullâh b. Ömer (1), Atâ b. es-Sâib (1), Ubeyd b. Mihrân (1) olarak sıralanabilir.

Tablo 3: Rivâyetlerinin hocalarına göre dağılımı

D. Konulara Göre Dağılım

Fudayl b. İyâz'ın *Kütüb-i Tis'a*'da yer alan rivâyetlerinin konularına göre dağılımı aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 4: Rivâyetlerinin konularına göre dağılımı

Konular	Adet
Edeb	1
Fezâil	1
Fezâilu'l-Kur'ân	1
Hayz ve İstihâza	1
İftitâh	1
İlim	5
İmâmet	2
Menâsiku'l-Hacc	2
Mesâcid ve Mevâdiu's-Salât	2
Salât	1
Sayd ve Zebâih	1
Sehv	3
Sıfatu'l-Kıyâme	3
Tahâret	1
Tefsîru'l-Kur'ân	2
Tevhîd	2
Vesâyâ	1
Vudû'	1
Zekât	1

SONUÇ

Hicrî II. asrın başlarında Horasan'da dünyaya gelen Fudayl b. İyâz, hayatının ilk yıllarında yol kesen bir eşkıya topluluğu arasındayken, daha sonra pişman olarak tövbe etmiş, ilim öğrenmek maksadıyla genç yaşlarda Kûfe'ye gitmiştir. Burada Mansûr b. el-Mu'temir, A'meş, Süfyân es-Sevrî, Abdullâh b. el-Mübârek, Husayn b. Abdurrahmân gibi önde gelen âlimlerle tanışarak onlarla sıkı bir ilişki kurmuş ve kendilerinden rivâyette bulunmuştur. Daha sonra ibâdetle meşgul olmak maksadıyla Mekke'ye yerleşmiştir. Mümkün mertebe az sayıda hadîs rivâyet etmeyi amaçlayan Fudayl b. İyâz'ın talebelerinin büyük bir kısmının onunla Mekke'de görüştüğü anlaşılmaktadır.

Kendisi hakkımda hazırlanan müstakil çalışmalarda daha çok sûfî yönüne ve zühd yaşantısına dikkat çekilen Fudayl b. İyâz'ın hadîs ilminde de önemli bir yerinin olduğu görülmektedir. Gerek çağdaşları tarafından gerekse sonraki dönemlerdeki hadîsçiler tarafından güvenilir bir râvî olarak nitelendirilmektedir. Hem *Kütüb-i sitte* müellifleri tarafından çeşitli övgülere mazhar olmuş, hem de güvenilir râvileri ihtiva eden kitapların hemen hemen hepsinde kendine yer bulmuştur. Ayrıca hadîs külliyyâtından birçok eserde çeşitli rivâyetlerine yer verilen Fudayl b. İyâz'ın *Kütüb-i sitte* ve diğer temel hadis kaynakları içerisinde otuz iki (32) rivâyeti nakledilmiştir. Bu rivâyetleri içerisinde en çok nakilde bulunduğu hocası Mansûr b. el-Mu'temir iken, kendisinden en çok rivâyette bulunan talebesi Kuteybe b. Saîd'dir. Fudayl b. İyâz'ın hadîs ilmi ile münasebeti bir râvî olmakla sınırlı olmuş, hadîs ilminin diğer yönleri ile ilgilenmemiştir. İbn Sa'd gibi biyografi yazarları Fudayl'ın çok sayıda hadîs bildiğini belirtse de, o rivâyetten kaçınmıştır. Bu durum Fudayl'ın hadîslerinin tamamının, ilk dönem hadîs musannefatı içerisinde yer almamasına neden olmuştur. Kendisinden hadîs öğrenmek isteyen talebelerine ibâdete daha fazla vakit ayırmalarını ve Kur'an ile meşgul olmalarını tavsiye etmesi bu gerçeği teyit etmektedir.

Fudayl b. İyâz'a nispet edilen eserler içerisinde günümüze ulaştığı tespit edilen tek eser ise *Hicâbu'l-aktâr* isimli eseridir. Ancak ilk dönem kaynaklarında böyle bir kitabın varlığına dair bir rivâyet tespit edilemediği için, söz konusu eserin Fudayl b. İyâz'a aidiyetinin şüpheli olduğu düşünülmektedir. Yine ona izafe edilen *Râkâik* ve *Müsne'd* isimli eserlerin de günümüze ulaşmış olmadığı tespit edilememiştir.

Tabakât ve cerh-ta'dîl kitaplarının hemen hemen hepsinde Fudayl b. İyâz'ın güvenilirliği noktasında ittifak bulunurken, Hz. Osman'ı kınayan rivâyetlerde bulunduğu gerekçesiyle, zayıf bir râvî olan Kutbe b. Alâ' tarafından tenkit edilmiştir. Ancak ricâl âlimleri, bu ithamın mesnedsiz olduğunda ittifak halindedirler.

Fudayl b. İyâz hadîs ilmi dışındaki ilimlerde de kanaatlerini dile getiren ve kendisine ulaşan rivâyetleri nakleden çok yönlü bir âlimdir. Bütün bunların yanında çok ibâdet etmesi, az konuşması ve insanlara nasihâta bulunmayı ihmal etmemesi hasebiyle kendinden sonra gelen âlimler ve sûfiler için örnek bir şahsiyet olarak adını tarihe yazdırmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu's-sünne* (nşr. Muhammed b. Saîd b. Sâlim el-Kahtânî), I-II, Riyâd: Dâru İbn Kayyûm, 1986.
- Ahatlı, Erdinç, “Yahyâ b. Saîd el-Kattân”, *DİA*, XLIII, 262.
- Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'l-ilel ve ma'rifetu'r-ricâl* (nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs), I-IV, Riyad: Dâru'l-Hânî, 2001.
- _____, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (nşr. Şuayb el-Arnâvût), I-L, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Akyüz, Ali, “Abdürrezzâk es-San'ânî”, *DİA*, I, 298-299.
- Altunkaya, Mustafa, “Horasan Tasavvuf Ekolü ve Özellikleri”, *Turkish Studies Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2016, XI, sy. 2, s. 127-148.
- Atabekî, Cemaleddîn Ebu'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrî Berdî, *en-Nücûmu'z-zâhira fî mulûki mısır ve'l-kâhira*, I-XVI, Mısır: Vezâretü's-Sekâfe, 1963.
- Avcı, Casim, “Kûfe”, *DİA*, XXVI, 339-342.
- Aycan, İrfan, “Muâviye b. Ebû Süfyân”, *DİA*, XXX, 332-334.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, İstanbul: Timaş, 1987.
- Badur, Sevgi, “Kûfe'nin Sosyal ve Kültürel Yapısına Genel Bir Bakış (7-10. Yüzyıl)”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmaları Dergisi*, 2016, II, sy. 4, s. 129-162.
- Bardakçı, Sefa, *Kur'ân ve Sünnette İmân-Amel* (yüksek lisans tezi, 1996) Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Beğavî, *Meâlimü't-tenzîl Tefsîru'l-Beğavî*, (nşr. Muhammed Abdullah en-Nemr), I-VIII, Riyâd: Dâru Tayyibe, 1997.
- Belâzürî, Ebu'l-Abbâs, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzürî, *Futûhu'l-buldân* (nşr. Abdullâh Üneys et-Tabbâ'- Ömer Üneys et-Tabbâ'), Beyrût: Müessesetü'l-Maârif, 1987.
- Berbehârî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Alî b. Halef el-Berbehârî, *Şerhu's-sünne* (nşr. Ebu Yasir Halid b. Kasım er-Radâdî), Medîne: Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1993.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (nşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ), I-XI, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Bozkurt, Nahide, “Mansûr”, *DİA*, XXVIII, 5-6.
- Bozkurt, Üsâme, *Mesruk b. el-Ecda' ve Hadisçiliği* (yüksek lisans tezi, 2017) Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Cüz'ü'l-Kırâe halfe'l-imâm* (nşr. Fadlurrahmân es-Sevrî) Lahor: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1980.
- _____, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 2002.

- _____, Ebû Muhammed b. İsmâîl, *et-Târihu'l-kebîr* (nşr. Hâşim en-Nedvî), I-IX Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- _____, *Kitâbu'd-duafâi's-sağîr* (nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyid), Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1987.
- Can, Yılmaz, "Hulefâ-i Râşidin Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme", *İSTEM: İslam Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsikisi Dergisi*, (2005), III, sy. 6, s. 215-236.
- Çakan, İsmail L., "Ali b. Müshir", *DİA*, II, 422.
- Çetin, Osman, "Horasan", *DİA*, XVIII, 234-241.
- Çiftçi, Faruk, *Mâverâunnehir ve Horasan Bölgesinde Yetişen Dilci ve Edipler* (yüksek lisans tezi, 1996), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dalkılıç, Mehmet, *Horasan'da İktidar Mücadeleleri* (doktora tezi, 2009), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dârimî, Abdullâh b. Abdurrahmân ed-Dârimî es-Semerkandî, *Sünenü'd-Dârimî* (nşr. Fevvâz Ahmed Zümerlî, Hâlid es-Seb' Alemî), I-II, Karaçî: Kadîmî Kütüphanecî, ts.
- Ebû Abdullah ed-Dımeşkî, Muhammed b. Ahmed b. Abdu'l-hâdî es-Sâlihî, *Tabakâtu ulemâi'l-hadîs* (nşr. İbrâhîm el-Bûşî, İbrâhîm ez-Zeybek), I-IV, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1996.
- Ebû Abdullah el-Afgânî, Şemsu'd-dîn es-Selefî, *Cuhûdu ulemâi'l-hanefiyye fî ibtâli akâidi'l-kubûriyye*, I-III, Riyâd: Dâru's-Samî'î, 1996.
- Ebû Bekr ed-Dîneverî, Ahmed b. Mervân b. Muhammed el-Mâlikî, *el-Mecâlisetu ve cevâhiru'l-ilm* (nşr. Meşhûr b. Hasan b. Âli Selmân Ebû Ubeyde), I-X, Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1998.
- Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvud* (nşr. Şuayb el-Arnâvût, Muhammed Kâmil Karabelli), I-VII, Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- Ebû Gudde, Abdu'l-Fettah, "Halk-ı Kur'an Meselesi Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dil Kitaplarına Tesiri ", Çev. Mücteba Uğur, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1975, XX, s. 307-321.
- Ebû Nuaym el-İsfehânî, Ahmed b. Abdullâh, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakatü'l-esfiyâ*, I-X, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Ebû Tâhir es-Silefî, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed, *Tuyûriyyât*, (nşr. Desmân Yahyâ Meâlî, Abbâs Sahru'l-Hasan), I-IV, Riyâd: Edevâtu's-Selef, 2004.
- Efendioğlu, Mehmet, "Saîd b. Mansûr", *DİA*, XXXVI, 562.
- Erdoğan, Mehmet, "İbn Mes'ûd'dan Ebû Hanîfe'ye Rey Mektebi", *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi [Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri]* (ed. İbrahim Hatiboğlu), Bursa: Kurav Yayınları, 2005, I, s. 317-341.
- Ferîd, Ahmed, *Min a'lami's-selef*, I-II, İskenderiye: Dâru'l-İmân, 1998.
- Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân el-Fesevî, *Kitâbu'l-Ma'rife ve't-târîh* (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), I-IV, Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1989.
- Gölcük, Şerafettin, "Cehmiyye", *DİA*, VII, 234-236

Güler, Zekeriya, "Müsedded b. Müserhed", *DİA*, XXXII, 82-83.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Medîneti's-Selâm* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-XVII, Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001.

_____, *el-Câmiu li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'* (nşr. Mahmûd et-Tahhân), I-II, Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1989.

_____, *Kitâbu'l-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, (nşr. Ebû Abdullah es-Sûrkî, İbrahîm Hamdî el-Medenî), Medîne: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1357/1938.

_____, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit, *Takyîdu'l-ilm* (nşr. Sa'd Abdulğaffâr Alî), Kâhire: Dâru'l-İstikâme, 2008.

Hazrecî, Safiuddîn Ahmed b. Abdullâh el-Ensârî, *Hülâsatü Tehzîbu't-Tezhîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-ricâl*, Mısır: el-Matbaâtu'l-Mîrîyye, 1301/1883.

Humeydî, Ebû Bekr Abdullâh b. ez-Zübeyr el-Humeydî el-Kuraşî, *Müsnevu'l-Humeydî* (nşr. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî), I-II, Dimeşk: Dâru's-Sekâ, 1996.

İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî el-Kurtûbî, *Câmiu beyânî'l-ilmî ve fadlihî* (nşr. Ebu'l-Eşbâl ez-Zühayrî), I-II, Riyâd: Dâru'l-İbn Cevzî, 1994.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî duâfâi'r-ricâl* (nşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Alî Muhammed Muarriz), I-IX, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

İbn Ahmed el-Hasenî, Takiyyuddîn Muhammed el-Fâsî el-Mekkî, *el-Akdü's-semîn fî târihi'l-beledi'l-emîn* (nşr. Fuâd Seyyîd, v.dğr.), I-VIII, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Alî b. el-Hasan b. Hibetullâh b. Abdullâh eş-Şâfiî, *Târihu Medîneti Dimaşk* (nşr. Amr b. Garâme el-Amrî), I-LXXX, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1995.

İbn Batta, Ebû Abdullah Ubeydullah b. Muhammed el-Ukberî el-Hanbelî, *el-İbâne an şerîati'l-firkati'n-nâciye ve mücanibetü'l-firaki'l-mezmûme* (nşr. Rızâ b. Na'sân Mu'tî, Dâru'r-râye, v.dğr.), I-IX, Riyâd: Dâru'r-Râye, 1994.

İbn Battuta, Ebû Abdullâh Muhammed Tancî, *İbn Battutâ Seyahatnâmesi* (nşr. A. Sait Aykut), I-II, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtim Muhammed b. İdris b. el-Münzir et-Temîmî el-Hanzalî er-Râzî, *Kitâbu'l-Cerh ve't-ta'dîl* (nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî), I-IX, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1952.

_____, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (nşr. Es'ad Muhammed et-Tayyib), I-X, Riyâd: Mektebetü Nizar Mustafa, 1997.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfî el-Absî, *el-Kitâbu'l-Musannef fî'l-ehâdisi ve'l-âsâr* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), I-VI, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1989.

- İbn Ebû Hayseme, Ebû Bekr Ahmed b. Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, *et-Târîhu'l-kebîr el-mârûf bi târihu İbn Ebî Hayseme* (nşr. Salâh b. Fethî Helel), I-IV, Kâhire: el-Fâruk'ul-Hadîse li't-Tibâati ve'n-Neşr, 2003.
- İbn Hacer, Şihâbuddîn Ebu Fadl Ahmed b. Alî el-Askalânî, *Lisânu'l-mîzân* (nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde), I-X, Beyrût: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 2002.
- _____, *Tehzîbu't-tehzîb*, I-XV, Kâhire: Dâru'l-Kitâbu'l-İslâmiyye, 1993.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâu'z-zamân* (nşr. İhsân Abbâs), I-VIII, Beyrût: Dâru Sâdir, 1972.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed Ebû Hâtîm et-Temîmî el-Büstî, *Kitâbu's-Sikât* (nşr. Muhammed Abdulmu'îd Hân), I-X, Haydârâbâd: Dâiretu'l-Meârifî'l-Usmâniyye, 1973.
- _____, *Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn* (nşr. Hamdî b. Abdulmecîd b. İsmâîl es-Selefi), I-II, Riyâd: Dâru's-Samî'i, 2000.
- _____, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr* (nşr. Mecdî b. Mansûr), Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk es-Sülemî en-Nîsâbü'rî, *Sahîhu İbn Huzeyme* (nşr. Muhammed Mustafâ el-A'zamî), Riyâd: el-Mektebu'l-İslâmiyye, 2003.
- İbn Kesîr, İsmâîl b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XV, Beyrût: Mektebetü'l-Meârif, 1990.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Maârif* (nşr. Servet Ukkâşe), Kahire: Dâru'l-Maârif, 1992.
- İbn Mencevveyh, Ebû Bekir Ahmed b. Alî el-İsbehânî, *Ricâlu Sahîh-i müslim* (nşr. Abdullâh el-Leysî), I-II, Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1987.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (nşr. Ali Muhammed Ömer), I-XI, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001.
- İbnu'l-Cevzî, Cemâlu'd-dîn Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed, *Sıfatu's-safve* (nşr. Hâlid Mustafa Tarsûsî), Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2012.
- _____, *el-Muntazam fî târihi'l-memlûk ve'l-ümem* (nşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ), I-XIX, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- _____, *Kitâbu'd-duafâ ve'l-metrûkîn* (nşr. Ebu'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî), I-III, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ebi'l-Keram Muhammed b. Muhammed b. Abdulkerîm b. Abdulvelîd eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh* (nşr. Ebu'l-Fidâ' Abdullah el-Kâdî), I-XI, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî, *el-Büldân* (nşr. Yûsuf el-Hâdî), Beyrût: Âlemu'l-Kütüb, 1996.
- İbnu'l-İmâd, Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed el-Akrî el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahhâri men zeheb* (nşr. Abdulkâdir el-Arnâvût), I-X, Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1986.

- İbnu'l-Mibred, Yûsuf b. Hasan b. Abdu'l-hâdî, *Cem' u'l-cuyûş ve 'd-desâkiru alâ ibn Asâkir* (nşr. Muhammed Fevzî Hasan Sa'd), Medîne: el-Câmiu'l-İslâmiyye, 1417/1996.
- İlyas Çelebi, "Muska", *DİA*, XXXI, 267-269.
- İclî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdullah el-İclî, *Târihu's-sikât* (nşr. Abdu'l-mut'î Kal'acî), Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- Kahraman, Hüseyin, *Kûfe'de Hadis*, Bursa: Emin Yayınları, 2006.
- Kaplan, Yunus, *Horasan Mu'tezilesi ve Ebu'l-Kâsım el-Ka'bî'nin Hayatı* (yüksek lisans tezi, 2006), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karacabey, Salih, "İbnü'l-Mu'temir", *DİA*, XXI, 143.
- Kâtip Çelebî, Mustafa b. Abdullâh el-Kostantinî el-Osmânî Hacî Halîfe, *Süllemlî'l-vusûl ilâ tabakâtî'l-fuhûl* (nşr. Ekmeleddîn İhsânoğlu v.dğr.), I-VI İstanbul: İrcica, 2010.
- Keskin, Yusuf Ziya, "İbn Ebî Hâtim (v. 327/938) ve "el-Cerh ve't-Ta'dîl"indeki Metodu", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, VII, sy. 1, s. 5-29.
- Kirmânî, Harb b. İsmâîl b. Halef, *Mesâilu Harb b. İsmâîl el-Kirmânî Kitâbu't-tahâret ve's-salat* (nşr. Muhammed Abdullah Ebû Serî'), Beyrût: Müessesetü'r-Rayyân, 2013.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed el-Ensârî Ebû Abdullah el-Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'ân* (nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), I-XXIV, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Kutlu, Sönmez, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/I, s. 168-210.
- _____, "Mürcie", *DİA*, XXXII, 41-45.
- Küçük, Raşit, "Abdullah b. Mübarek", *DİA*, I, 122-124.
- _____, "Abdullah ibnu'l-Mübarek ve Hadis İlmindeki Yeri", İstanbul, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1985, sy. 3, s. 277-293.
- Lâlakâî, Ebu'l-Kâsım Hibetullah b. Hasan b. Mansûr el-Lâlakâî et-Taberî, *Şerhu usul-i i'tikâdi ehli's-sünne* (nşr. Ebû Ya'kûb Neş'et b. Kemâl el-Masrî), I-II, İskenderiye: Mektebetu Dâri'l-Basîra, ts.
- Meğrâvî, Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahmân el-Meğrâvî, *Mevsûatu mevâkifi's-selef fî'l-akîdeti ve'l-menheci't-terbiyeti*, I-X, Kâhire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 2007.
- Mervezî, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. el-Haccâc el-Mervezî, *Ahbâru's-suyûh ve ahlâkuhum* (nşr. Âmir Hasan Sabrî), Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2005.
- Mizzî, Cemâleddîn Ebu'l-Haccâc Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-ricâl* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-XXXV, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1996.

Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî, *el-Künâ ve'l-esmâ* (nşr. Abdurrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşkarî), I-II, Medîne: İmâdetü'l-Buhusi'l-İlmî bi'l-Câmiat'il-İslâmî, 1983.

_____, *Sahîh-i Müslim* (nşr. Muhammed el-Fâriyânî), Riyâd: Dâru't-Tayyibe li'l-Neşri ve't-Tevzî', 2006.

Nesâî, Ahmed b. Şuayb b. Alî b. Sinân Ebû Abdurrahmân en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî* (nşr. Râid b. Sabrî b. Ebî Alkame), Riyâd: Dâru'l-Hadâra li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2010.

Nevevî, Ebû Zekerîyya Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-luğât* (nşr. İdâretü't-tibâati'l-münîriyye), I-IV, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Önkâl, Ahmet, "Büreyde b. Husayb", *DİA*, VI, 492.

Öz, Mustafa, "Kurrâ", *DİA*, XXVI, s. 445-446.

Özaydın, Abdülkerim, "Eşter", *DİA*, XI, 486-487.

Özdirek, Recep, Ali Hakan Çavuşoğlu, "Süfyân es-Sevrî", *DİA*, XXXVIII, 23-28.

Pırlanta, İsmail, "Horasan Bölgesi'nin Fethi Meselesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, XV, sy. 1, s. 387-402.

Rûyânî, Ebu'l-Mehâsin Abdolvâhid b. İsmâîl er-Rûyânî, *Bahru'l-mezheb fî furû'i'l-mezhebi's-şâfiî* (nşr. Târik Fethî es-Seyyid), I-XIV, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.

Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Kesfu ve'l-Beyân* (nşr. Ebû Muhammed b. Âşûr), I-X, Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2002.

Sandıkçı, S. Kemal, "İlk Üç Asırda Hadis Çalışmalarının Genel Görünümü", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, sy. 1, s. 106-114.

Saymerî, Ebû Abdullâh Hüseyin b. Alî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbuhu*, Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1985.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî et-Temîmî, *el-Ensâb* (nşr. Abduurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî), I-XIII, Haydârâbâd: Dâiretu'l-Meârifî'l-Usmâniyye, 1962.

Sezgin, Fuat, *Târihu't-turasi'l-arabî* (nşr. Mahmûd Fehmî Hicâzî), I-X, Riyâd: Câmiatî'l-imâm Muhammed ve'l-Melik Suûd, 1991.

Sinanoğlu, Mustafa, "İman", *DİA*, XII, 212-214.

Suphandağı, Abdulkadir, *Esved b. Yezîd en-Nehâî ve Hadis ilmindeki Yeri* (yüksek lisans tezi, 2014), Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

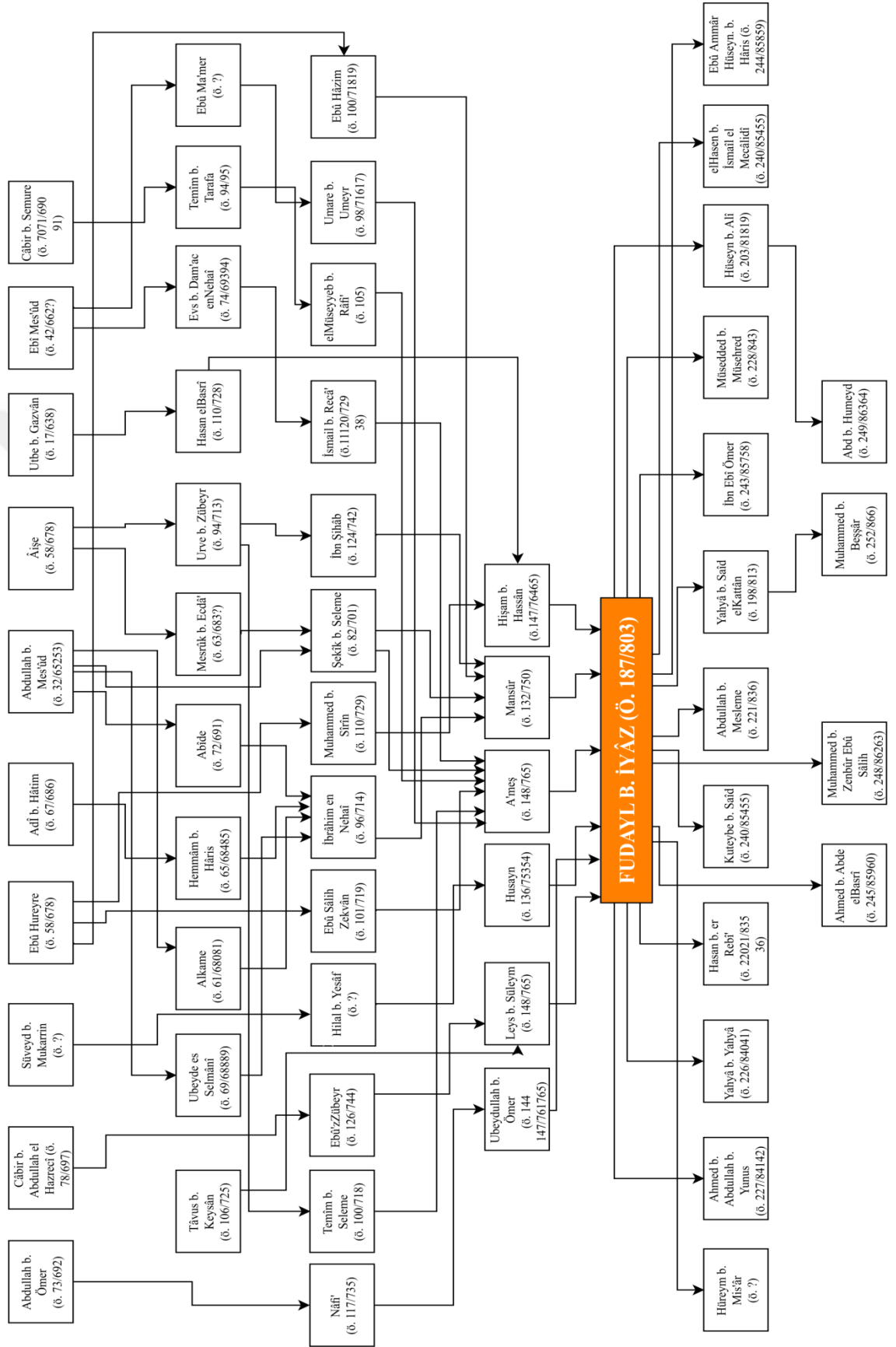
Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr es-Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr et-tefsîru bi'l-me'sûr* (nşr. Abdullah b. Abdu'l-Muhsîn et-Türkî), I-VIII, Kâhire: Merkezu Hücri li'l-Buhûsi ve'd-Dirasâtî'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, 2003.

_____, *Tabakâtu'l-huffâz*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

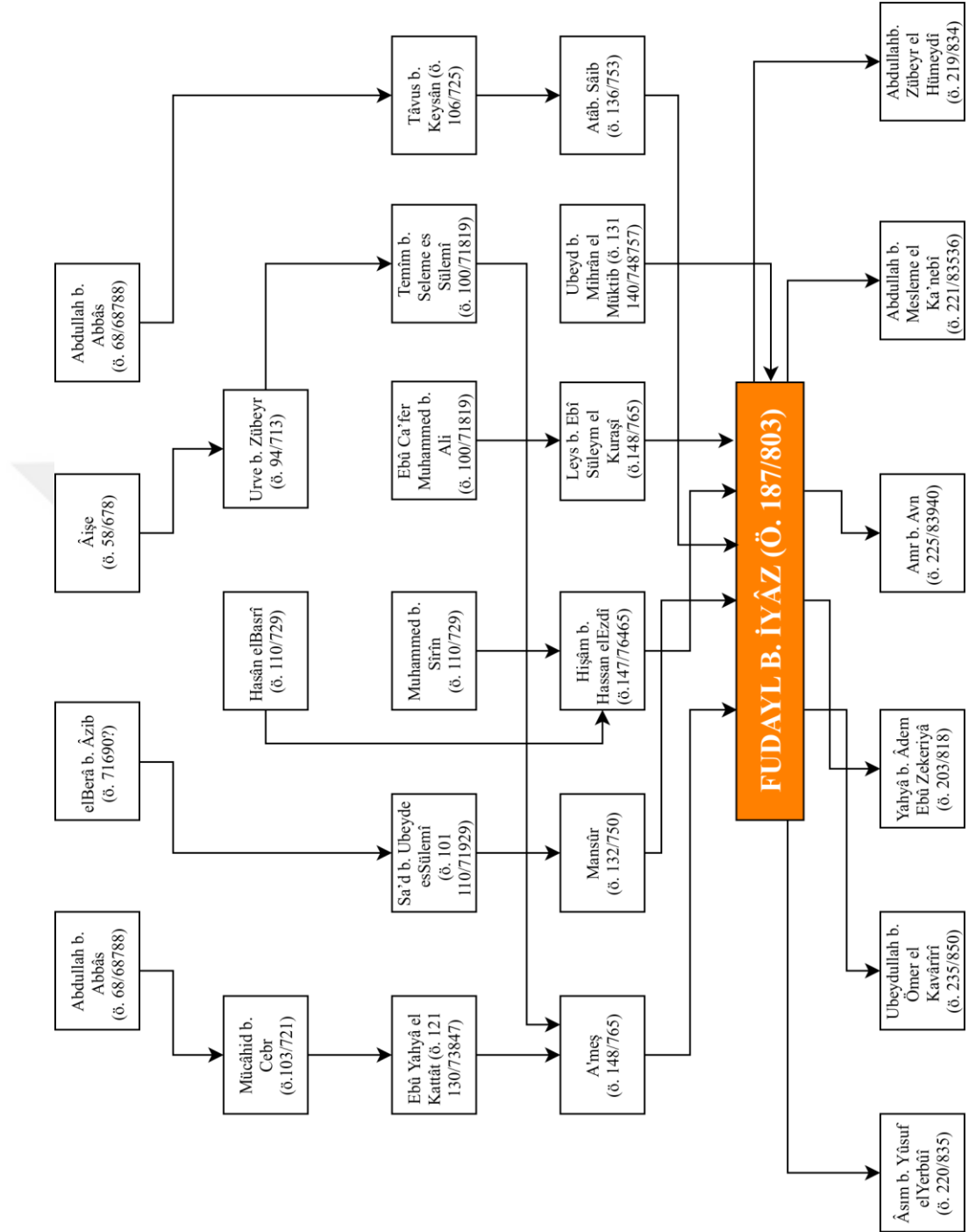
- Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyin es-Sülemî, *Suâlâtü's-Sülemî li'd-Dârâkutnî* (nşr. Hâlid b. Abdurrahmân el-Cerîsî), Riyâd, 2006.
- _____, *Tabakâtu's-sûfiyye* (nşr. Nûreddîn Şerîbe), Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1986.
- Şahyar, Ataullah, "Bid'at Ehlinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dile Etkisi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/I, XII, sy. 24, s. 29-57.
- Şemsuddîn İbnu'l-Cevzî, Muhammed, *Menâkıbu'l-esedi'l-gâlib Alî b. Ebî Tâlib* (nşr. Târik et-Tantâvî), Kâhire: Mektebetü'l-Kur'ân.
- Şener, Abdulkadir, "İslam'da Mezhepler ve Hukuk Ekolleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1983, XXVI, s. 371-406.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat* (nşr. Ebû Muâz Târik b. Avdullâh b. Muhammed), I-X, Kâhire: Dâru'l-Harameyn, 1995.
- _____, *el-Mu'cemu'l-kebîr* (nşr. Hamdî Abdulmecîd es-Selefi), I-XXV, Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Ğâlib el-Âmilî Ebû Ca'fer et-Taberî, *Tehzîbü'l-Âsâr (el-cüz'ül-mefkûd)* (nşr. Alî Rızâ b. Abdullah b. Alî Rızâ), Dâru'l-Dimeşk: Me'mûn li'l-Turâs, 1995.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhamed b. İsâ et-Tirmizî, *Câmiu't-Tirmizî* (nşr. Sâlih b. Abdilazîz), Riyâd: Dâru's-Selâm, 2000.
- Türer, Osman, "Fudayl b. İyâz", *DİA*, XIII, s. 208-209.
- Türker, Ömer, "Mukâtil b. Süleyman", *DİA*, XXXI, 134-136.
- Uğur, Mücteba "A'meş", *DİA*, III, 54.
- Ukaylî, Muhammed b. Amr b. Mûsâ b. Hammâd el-Mekkî, *Kitâbu'd-Duafâi'l-kebîr* (nşr. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî), I-IV, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Ulu, Arif, "Cerh ve Ta'dil Kriteri Olarak Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bidat", *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 2006, VIII, sy. 24, s. 133-142.
- Vatvât, Ebû İshâk Cemâlû'd-dîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ el-Kütübî, *Guraru'l-hasâisi'l-vâdiha ve uraru'n-nakâisi'l-fâdiha* (nşr. İbrâhîm Şemsü'd-dîn), Beyrût: el-Kütübü'l-İlmiyye, 2008.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer el-Yâ'kûbî, *el-Büldân* (nşr. Muhammed Emîn ed-Dannâvî), Beyrût: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- _____, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (nşr. Abdulemîr Mihnâ), I-II, Beyrût: Şirketü'l-A'lamî li'l-Matbûât, 2010.
- Yâkût, Şihâbü'd-dîn Ebû Abdullâh Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân* (nşr. Ferîd Abdulazîz el-Cündî), I-VII, Beyrût: Dâru'l-Mektebi'l-İlmiyye, ts.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Ehl-i Bid'at", *DİA*, X, 501-505.
- _____, "Halku'l-Kur'ân", *DİA*, XV, 371-375.
- Yiğit, İsmail, "Mevâlî", *DİA*, XXIX, 424-426.

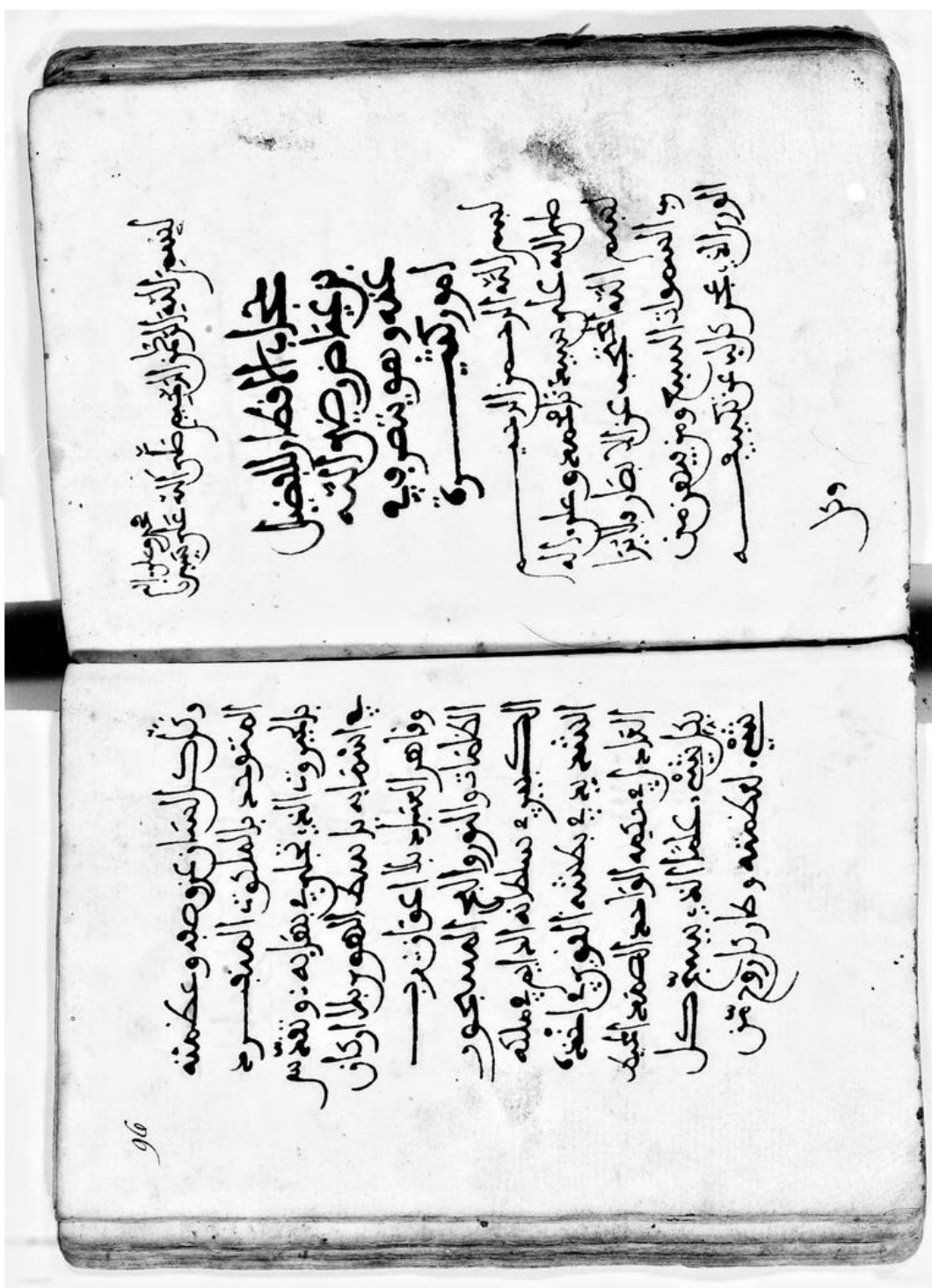
- _____, “Osman”, *DİA*, XXXIII, 438-443.
- Yönem, Ahmet, “Hariciler’in Horasan Maverâünnehir Bölgesine Geçiş Süreci”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, XVI, sy. 2, s. 171-197.
- Yücel, Ahmet, “Humeydî, Abdullah b. Zübeyr”, *DİA*, XVIII, 357.
- Yücesoy, Hayrettin, “Kadisiye Savaşı”, *DİA*, XXIV, 136-137.
- Yüksek, Ali, “İslam Hukuku Tarihi’nde Kûfe’nin Yeri”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2014, IX, sy. 4, s. 2165-2178.
- Zehebî, b. Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyerü a’lâmi’n-nübelâ* (nşr. Hasân Abdu’l-mennân), Beyrût: Beytü’l-Efkârî’d-Devliyye, 2004.
- _____, *Tezkiratu’l-huffâz* (nşr. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî), I-IV, Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.
- _____, *Târîhu’l-islâm ve vefeyâtu’l-meşâhiri ve’l-a’lâm* (nşr. Ömer Abdusselâm Tedmurî), I-LII, Beyrût: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1990.
- _____, *el-Kâşif fî ma’rifeti men lehu rivâyetun fî’l-kütübi’s-sitte* (nşr. Muhammed Avvâme), I-II, Cidde: Dâru’l-Kıble li’s-Sekâfeti’l-İslâmiyye-Müessesetü’l-Ulûmi’l-Kur’ân, 1992.
- _____, *Mîzânu’l-i’tidâl fî nakdi’r-ricâl*, (nşr. Alî Muhammed el-Becâvî), I-IV, Beyrût: Dâru’l-Meârif.
- Zeynuddîn el-Keramî, Mer’î b. Yûsuf el-Makdîsî el-Hanbelî, *Akâvilu’s-sikât fî te’vîli’l-esmâi ve’s-sıfât ve’l-âyâti’l-muhkemâti ve’l-müteşâbihât* (nşr. Şuayb el-Arnâvût), Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1985.
- Ziriklî, Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A’lâm Kâmusu Terâcim*, I-VIII, Beyrût: Dâru’l-ilmi li’l-Melâyîn, 2002.

EK 1 Kütüb-i sitte'deki Rivâyet Şeması

EK 2 Ahmed b. Hanbel ve Dârimî'deki Rivâyet Şeması

لنفسه التي لا تخفى عن الخلق والجميع طمأنينة على غير ما يرى

حجاب الافكار والاضلال

ويستأثر بصيرون الله

كده وهو يتصرف به

امور كثيرة

ليس الله الا حصن الرحيم

طمانينة على جميع خلقه وعلمه

لنفسه التي لا تخفى عن الخلق والجميع

والمصنوعات السبع ومن يعرف من

المراد الذي يحسن كل ما في يده

و

96

ذلك العنان من وجهه وعظمته

المتوحد بالملئوت المنعرج

بالجبروت الذي تجلي به قلوبهم ونفوسهم

في انتمائه لارسلهم الهو وبل اركان

وفاهر العبرة بلا اعوانهم

الكلمات والنور والبع المسجود

الكبير وسلطانه الدائم وملكه

الذي يد به كنهه الغوري الخفي

الغاري من صميمه الواحة الصفراء المبيد

بلا يقين. كل ما في يده يسبق كل

شيء. له حكمته وحار نار روح من